

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BENKŐ ELEK
BODNÁR ZSUZSA
DEMÉNY PÉTER
DÉNES GABRIELLA
ÉRY KINGA
FODOR ISTVÁN
GÁLL ERWIN
HONTI LÁSZLÓ
KAPITÁNY GÁBOR
KESZTHELYI GYÖRGY
LÁSZLÓ SZABOLCS
MISKOLCZY AMBRUS
OLOSZ LEVENTE
RÉVÉSZ LÁSZLÓ
RÓNA-TAS ANDRÁS
SIPOS JÓZSEF
VESZPRÉMY LÁSZLÓ
VOIGT VILMOS
VORZSÁK GYULA

8

HONFOGLALÓ MAGYAROK

III. FOLYAM
2014.
AUGUSZTUS

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXV/8. • 2014. AUGUSZTUS

TARTALOM

FODOR ISTVÁN • A rejtélyes 10. század	3
RÓNA-TAS ANDRÁS • A magyar őstörténet néhány vitás kérdése	12
HONTI LÁSZLÓ • Milyen lehetett anyanyelvünk a honfoglalás korában?	21
DEMÉNY PÉTER • Vallomás, Költészet Szálló, Nem értem, Nyelvújítás (<i>versek</i>)	29
RÉVÉSZ LÁSZLÓ • A honfoglaló magyarok régészeti hagyatéka	31
ÉRY KINGA • A honfoglaló magyarság embertani jellemzői. Kutatástörténeti vázlat	42
VESZPRÉMY LÁSZLÓ • Kalandozások: ősi magyar virtus vagy puszta fosztogatás?	46
VOIGT VILMOS • Töprengések – a magyar honfoglalásról és a magyar folklórról	55
KAPITÁNY GÁBOR • A Gutinon, Cseppek a kövön, A tenger második arca, Egy harmadik arc, Vannak, kik úgy születnek..., Juhok a viharban (<i>versek</i>)	62
BENKŐ ELEK • A székely írás középkori és kora újkori emlékei. Régészeti és történeti megjegyzések	65
FODOR ISTVÁN • A „kettős honfoglalás” elméletének forrásvidéke	75
GÁLL ERWIN • A periferikus 10. századi Erdélyi-medence. Néhány gondolat a 10. századi „magyar hatalmi hálózat” erdélyi hódításáról	82
KESZTHELYI GYÖRGY • Vagyok itt és ott, Változatlanul (<i>versek</i>)	96
■ MŰ ÉS VILÁGA	
MISKOLCZY AMBRUS • Cioran nagy színeváltozása	98

■ TÉKA

LÁSZLÓ SZABOLCS • Megérteni a nacionalizmust (<i>Sasszé</i>)	107
SIPOS JÓZSEF • Nemzetek, nemzetiségek – interetnikus kapcsolatok	111
BODNÁR ZSUZSA • „Minden van köztünk”	113
DÉNES GABRIELLA • Tejjel-mézzel folyó kánon	117
OLOSZ LEVENTE • Ötven év munkássága	121

■ ABSTRACTS	125
-------------	-----

■ KÉP

VORZSÁK GYULA

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Susținem
CLUJ-NAPOCA 2021
Capitală Culturală Europeană
oraș candidat

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Elnök: KÁNTOR LAJOS ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR

Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), RIGÁN LÓRÁND (filozófia, a Korunk-Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT ■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, EGYED PÉTER, ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ A megjelenéshez támogatást nyújt a bukaresti Művelődési Minisztérium, a Bethlen Gábor Alap, a Kolozsvári Városi Tanács, a Kolozs Megyei Tanács, a Nemzeti Kulturális Alap, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség és a Communitas Alapítvány, az Új Budapest Filmstúdió.

■ SZERKESZTŐSÉG: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ POSTACÍM: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszedés: KOMP-PRESS Kft.

■ NYOMDA: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 50, fél évi előfizetés díja 26 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhíd Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3., Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.

■ Proiect realizat cu sprijinul Primăriei – Consiliului Local Cluj-Napoca și al Administrației Fondului Cultural Național Proiectul susține candidatura orașului Cluj-Napoca la titlul de Capitală Culturală Europeană 2021.

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284) ■ ISSN: 1222-8338

Ára 5 RON

FODOR ISTVÁN

A REJTÉLYES 10. SZÁZAD

Ecím láttán talán sokan csodálkoznak: miért is lenne rejtélyes a mi 10. századi történelmünk, hiszen annyi forrás emlegeti őseink kalandozó hadjáratait s az ezekkel kapcsolatos eseményeket? Ez valóban így van, ám ezeket külföldi – európai, bizánci és arab – szerzők írták őseinkről, de szinte kizárólag hadi tetteikről. E külső források viszont szinte semmit sem szólnak arról, hogyan is éltek elődeink mindennapi életüket, mivel foglalatostkodott a népesség döntő többsége, amely nem nyeregben ülve száguldozta végig Európát. Ez a külföldi írástudókat nemigen érdekelte, nem is tudtak erről szinte semmit, hiszen új szomszédaink nemigen turistáskodtak a Duna–Tisza táján, s valószínűleg nem is túlságosan vágytak ide. Belső források pedig – amit a magyarok írtak volna – nem maradtak ránk, s talán nem is keletkeztek ilyenek. A Kalocsa mellett előkerült, csont tegezszájra vésett rovásírás ugyan arról tanúskodik, hogy őseink is ismerték és használták a kelet-európai rovásírást, ez az írás azonban egyelőre még megfejtetlen, ráadásul mindössze egyetlen emléke maradt ránk.¹

Pedig rendkívül érdekes kérdésekre várnánk a választ. Mindenekelőtt arra, hogyan mentek végbe azok a döntő jelentőségű változások, amelyek során a keletről jött magyarság arculatot váltott, s a honszerzés után száz esztendővel a Kárpát-medencében kialakult az európai típusú keresztény magyar állam. Hogyan alakult át a magyar gazdálkodás, amely a beköltözéskor még a Kelet színeit viselte magán?

Sokan bizonyára úgy vélik, hogy őseink gazdagságát a kalandozó hadjáratok alkalmával zsákmá-

Pompás öltözékek,
szőttesek, varrottasok
készültek, idegen
földről vásárolt kelmék
kerültek az ácsolt
ládákba, arany- és
ezüstveretekkel díszes
selyemben jártak
az előkelők lányai,
asszonyai. De nem volt
kevésbé ékes a férfiak
viselete sem.

nyolt mesés kincsek lendítették fel, meg a behurcolt rabszolgák ingyen munkája. Valóban rengeteg nemesfém – arany és ezüst – áramlott ekkor az országba. A még Etelkőzből indított hadjáratokat is beszámítva a magyar hadak 862-től 955-ig (Bizáncba 970-ig) egész Európát megszállták, s e hadjáratok – kevés kivételtől eltekintve – sikeresek voltak. A siker titka pedig az volt, hogy nem vállalkozó kedvű ifjak alkalmi kiruccanásai voltak ezek, hanem a fejedelmi udvar által megtervezett, jól előkészített hadmozdulatok, amelyeket jól képzett, fegyelmezett katonai egységek hajtottak végre. Általában az egymás ellen hadakozó európai uralkodók és hercegek szövetségeseiként avatkoztak a magyar csapatok a küzdelemben. A legyőzött tartományokban zsákmányt gyűjtöttek és rabokat szedtek (akiket rokonaikkal később kiváltattak), majd az uralkodóval békét kötöttek, amelynek az árát évi adóban szabták meg. S ez az adó igen tetemes volt: több véka aranyat és ezüstöt jelentett. (Nemcsak bizánci arany- s európai ezüstpénzt, hanem egyéb nemesfémekből készült drágaságokat is.) Ehhez az adóhoz pedig úgy lehetett hozzájutni, hogy egy – változó létszámú – magyar had elment érte. A kalandozó hadjáratok jelentős része tehát adóbehajtó „kiszállás” volt, vagy legalábbis annak indult. Mert az adós néha úgy vélte, most már elég erős ahhoz, hogy a békét ne újítsa meg, vagy a kiszabott adót ne fizesse meg. Így gondolta ezt például 957-ben Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár is. Emiatt a következő évben útra is kelt egy magyar sereg Apor vezetésével, de Konstantinápoly kapuja lezárult előttük. A monda szerint Apor egyik vitéze, Botond nevezetű, be is törte az erős kaput. Igaz volt ez, vagy nem, ma már nem lehet utánajárni. A valóságot viszont tudjuk: ez a hadjárat, bizony, sikertelen volt.

De mi lett e mérhetetlen kincssel? Valóban felvirágoztatta az új helyén éppen csak létrejött Magyarországot?

Nézzük először az adók mennyiségét, amelyeket először Észak-Itáliában vetettek ki a magyarok. Már a 899–900-as itáliai hadjárat alkalmával, a nevezetes Brenta folyó melletti csatát követően békét kötöttek Berengár itáliai királlyal. Liutprand később az adó mértékéről is tájékoztat bennünket, ami 10 mérő ezüstpénz volt, azaz kb. 375 kg ezüst vagy 30 kg arany. Ezt az adót 950-ig fizették az itáliai uralkodók a béke fejében. De hamarosan fizették a német és frank tartományok, Bulgária és Bizánc is. Csak a 940-es években kristályosodik ki az európai uralkodók magyarellenességre való összefogása, s kezdik megtagadni a „békeadó” fizetését. Akárhogyan is számoljuk, óriási mennyiségű nemesfém áramlott az országba, s ehhez még hozzá kell vennünk a hadjáratok alkalmával szerzett zsákmányt s a foglyokért kapott megváltást is. Nem kétséges, hogy ez a mérhetetlen kincs jelentősen növelte a fejedelmi udvar, a főemberek és a hadjáratokban részt vevő fegyveres kíséret, a „harcos jobbagyok” gazdagságát.²

A nomád típusú hatalmi elit azonban ezt a könnyen jött gazdagságot – mai kifejezéssel – nem az ország gazdaságába fektette be, hanem saját, megnövekedett hatalmának reprezentációjára fordította. Pompás öltözékek, szőttesek, varrottasok készültek, idegen földről vásárolt kelmék kerültek az ácsolt ládába, arany- és ezüstveretekkel díszes selyemben jártak az előkelők lányai, asszonyai. De nem volt kevésbé ékes a férfiak viselete sem. Végig aranyozott ezüst veretektől volt díszes hosszú fegyverövük, a főemberek övén a tarsoly fedelén pompás ötvösművi aranyozott ezüstlemez csillogott, ugyanilyen díszesek voltak a fegyverek is, különösen a szablyák s a felajzott íjak számára készült tegezsek. Hasonlóan díszes volt az előkelők hátsáinak szerszámzata is. A kantár, a sügyelő és farmatring ugyancsak arany és ezüst veretektől csillogott, a kovácsok és ötvösmesterek egymással versengve készítettek ezüst berakást a körte alakú kengyelek száraira.³

Egyfajta mesterség tehát alaposan fellendült az országba áramló nemesfém hatására. Igencsak kapósak lettek az ötvösök, az ügyes kovácsok, csontfaragók, szűcsök és a hímzőasszonyok portékái. A még keleti izlésben fogant magyar ötvösművészet

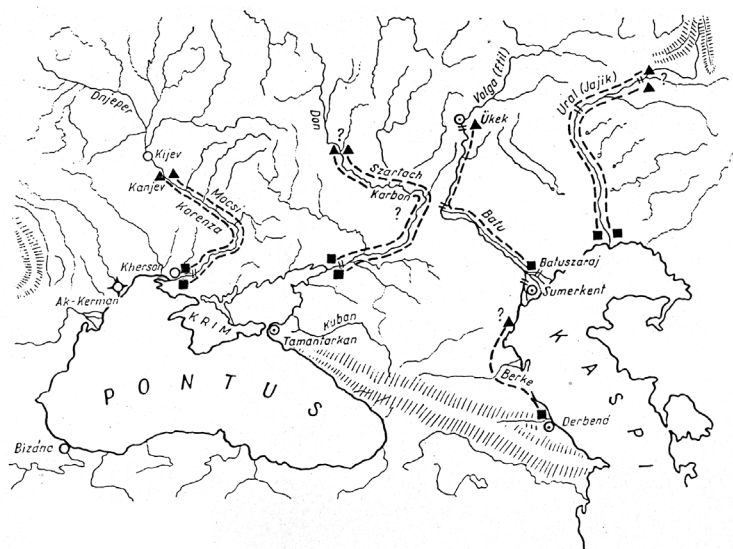
soha nem látott magaslatokra hágott. Az országban létrejött számos ötvösműhely egyike sem volt megrendelések híján. A külföldről behozott ékszereket csak ritkán használták honfoglalóink. Szemükben csak azoknak az ékszereknek volt becse, amelyek az ősi keleti hagyományok szerint készültek. Azoknak, amelyek a hiedelmeikben élő jelképeket hordozták magukon: az életfát felidéző leveles ágat, a csodás erejű égi madarat, a turult s a betegségeket, a gonosz erőket elűző mesés állatok alakját. S mi lett e drága, sok befektetett munkát felemésztő, pazar szépségű tárgyakkal? A tulajdonos halála után ezek is bekerültek a sírokba. Róluk álmodoznak már a fiókrégészek is, amikor az ásót először a földbe nyomják.

A kalandozó hadjáratok következtében bekerült adó és zsákmány tehát erősítette a fejedelmi hatalmat, gazdagította a nomád típusú elitet, ám vajmi kevésbé gyarapította az ország gazdaságát, s főképpen alig változtatta annak szerkezetét. E folyamat pedig mégis jelentősen előrehaladt, még ha csendben, számunkra szinte észrevétlenül is. Ennek az „elhallgatott” történelmi folyamatnak a lényegét remekül ismerte fel kiváló múlt századi történészünk, Szabó István. „Azok az egykorú – főleg arab, perzsa és török – források – írja –, amelyek írói a levédiai és etelközi földeken élő magyarokról a IX–X. században először vettek tudomást, a nagy steppe nomád népeinek jellegzetes vonásait örökítették meg rajtuk [...] Gazdasági viszonyaik, társadalmi szerkezetük, politikai szervezetük, harcmódoruk és életmódjuk általában közös volt a steppe más, régebbi és újabb népeivel... A Duna–Tisza vidékén, alig egy század múlva az egyelőre gyér, de majd egyre bővebben fakadó írott történelmi források, nevezetesen törvények, oklevelek, krónikai művek, valamint a régészeti emlékek tükrében a magyarok már lényegesen más képet mutatnak: falvak – éspedig az állandó letelepedettség jegyeit hordó falvak – lakói, a falvakban házakban élnek, mintha a nomádsághoz nem lenne semmi közük. A XI. századi törvények – már I. István dekrétumai is – az együtt élő kisebb közösségek lakóhelyeként következetesen *faluról* (villa) szólnak. Még a többé-kevésbé faluszerű *descensusról*, illetőleg a megfelelő magyar *szállásról* sincs szó a forrásokban, holott a nomádságnak – vagy akár hagyományának is – inkább ez utóbbi felelne meg.”⁴

Szabó István szavaihoz az újabb kutatások fényében csupán azt fűzhetjük hozzá, hogy az írott források vallomásával ellentétben a régészeti feltárások azt igazolják, hogy az egykori Levédia és Etelköz tágabb körzetében a 8–9. században igen fontos gazdasági változások figyelhetők meg. A Kazár Kaganátus ezen időszak nagy részében biztosította az itteni békét, megakadályozta a keletről jövő népek átvonulását. Ilyen körülmények között a nomád népességek körében erőteljes megtelepedési folyamat indult el. Főképpen a szegényebb állattartók tértek át a megtelepült földművelő gazdálkodásra, akiknek állatállománya nem volt elegendő a vándorló-legeltető életmód fenntartására. Ezt igazolja az állandó falvak tömeges létrejötte. A korábbi nomád gazdálkodásnak természetesen számos eleme élt még tovább, jellemző volt a falvak laza, szórt településrendje, a kerek alaprajzú, sátor-szerű épületek továbbélése (e kerek alaprajzú épületeket azonban már a földbe mélyítették). Ennek a megtelepedési folyamatnak kétségkívül a mi őseink is részesei voltak. Erre egyértelmű bizonyítékát láthatjuk abban, hogy bolgár-török nyelvű szomszédaiktól igen sok olyan szót kölcsönöztek, amelyek a megtelepült földművelő gazdálkodással (pl. *eke, tarló, sarló, búza, árpa, ocsú*), a belterjes állattartással (*ökör, tinó, disznó, ártány, tyúk, ól*) és a gyümölcsstermeléssel, borászattal (*gyümölcs, dió, alma, körte, szőlő, bor, seprő*) kapcsolatosak. Így egészen biztosan állítható, hogy honfoglalóinknak az új hazába való beköltözéskor nem csupán nomád, hanem igen jelentős számú megtelepült népessége is volt.⁵ E körülmények rendkívül fontos szerepet játszottak abban, hogy a magyar faluhálózat viszonylag rövid idő alatt létrejött.

A magyar falvak kialakulásának és a 10. századi magyar gazdálkodás változásának vizsgálatakor semmiképpen nem mellőzhetjük az új haza életföldrajzi adottságainak áttekintését. Köztudomású, hogy honfoglalóink (mint minden más, keletről a Kárpát-medencébe érkező népesség is) az életmódjuknak leginkább megfelelő alföldi területeket szállták meg: a mintegy 100 ezer négyzetkilométernyi Nagyalföldet és az ennek egy tizedét kitevő Kisalföldet. Ha ennek a területnek az életföldrajzi viszonyait egybevetjük az előző szállásterületek (Levédia és Etelköz) hasonló adottságai-
val, már első pillantásra is jelentős eltérést tapasztalunk. A mai ukrainai és dél-oroszországi sztyepp és ligetes sztyepp évi csapadékmennyisége ugyanis 200–400 mm között van, míg az Alföldé 500 és 600 mm között. Ez első pillantásra még nem is túl nagy különbség, ám ha figyelembe vesszük, hogy a keleti területek éghajlata jóval kontinentálisabb, akkor sokkal jelentősebbé válik. Ott ugyanis a csapadék nagy része télen hó alakjában hull le, ami a rövid tavasz idején gyorsan elolvad, s jó része a vízfolyásokon, patakokon, folyókon át elfolyik, nagy része nem nedvesíti át a talajt. A nyári zivatarok vízmennyiségének java is így távozik el. A tavasszal virágos pázsitként életre kelő füves pusztaság tehát a perzselő nyári napokon gyorsan kiszárad, a pásztornépek állatai legelő nélkül maradnak.

A száraz sztyeppen való legeltetés legtökéletesebb formáját, a nomadizmust a Kr. e. 8. századtól szélteben alkalmazták az eurázsiai füves pusztaságokon. Ennek lényege, hogy a jó enyhelyet nyújtó, állandó téli szállásról tavasszal a hűvösebb és csapadékosabb nyári szállásokra hajtják az állatokat (a síkságon északabbra, a hegyvidékeken a magas, hegyi legelőkre), majd a nyár végén visszaindulnak a téli szállásokra, ahol korábban nem legeltettek. A téli szállások körül földet is műveltek, a tavasszal elvetett gabonát a nyár végén aratták le. E nomád legeltetési rendszer síkvidéki, kelet-európai változatáról nagyszerű képet adnak a mongol kori szerzetes utazók, Plano Carpini 1246-ból és Wilhelm Rubruk 1253-ból, akik az eurázsiai sztyeppen áthaladva jutottak el a mongol birodalom fővárosába. Leírták, hogy a mongol főemberek hogyan legeltették hatalmas állatcsordáikat a déli, tengerparti téli szállás és az északi nyári szállás között, a nagy folyók – a Dnyeper, Don, Volga és az Urál (Jajik) folyó mentén mozgatva azokat. Leírásukat Györffy György értékelte és vitte térképre 1970-ben (1. kép).⁶

1. kép. A mongol főemberek nomadizálása Kelet-Európában.

Levédiában és Etelközben tehát a mi őseink is hasonlóképpen nomadizálhattak a kisebb és nagyobb folyók mentén. (Már akik egyáltalán nomadizáltak közülük.) Most azonban vessünk egy pillantást arra, milyen körülmények közé kerültek Kárpát-medencei új hazájukban.

2. kép. Magyarország vízrajza a folyószabályozások előtt.

A 19. századi folyószabályozások előtti Magyarország vízrajzi térképe egészen másképpen nézett ki, mint manapság. (2. kép).⁷ Két legnagyobb folyónkat, a Dunát és a Tiszát hatalmas, széles ártér kísérte, amelyet lápok és mocsarak tarkítottak. Különösen a Tisza írt le szeszélyes kanyarokat, ártere helyenként elérte a 60–70 kilométeres szélességet. Márpedig éppen e folyó mentén terülnek el az Alföld nomadizálásra leginkább alkalmasnak látszó területei, s azt várnánk, hogy a még nomád magyar közösségek éppen erre felé ütötték fel szállásaikat. Elég azonban egy pillantást vetnünk a térképre, azonnal megállapíthatjuk, hogy a Tisza mentén képtelenség oly módon folyó menti nomád útvonalat követni, mint keleten a Dnyeper, Don vagy a Volga partvonala mentén. Tavasszal, a nagy áradások idején hónapokig kellett volna az állatokkal az előntött réteket, mocsarakat, vizenyős lápokot kerülgetni. Hasonló volt a helyzet a Tiszába ömlő kisebb folyók mellékén is.

A folyók melletti, keleti típusú nomadizálás az Alföldön nemcsak lehetetlen volt, de tökéletesen fölösleges is. Az egymástól távol lévő téli és nyári szállás fenntartása ugyanis csak abban az esetben volt célszerű, ha e két terület között jelentős éghajlati különbség volt. Az Alföldön pedig ilyesmi nem volt. Az éghajlat és a csapadékviszonyok alig különböztek a Dél-Bánság és Munkács környéke között. Ezért a még mozgó állattartó közösségek az árterek szélein lévő magasabb hátakon ütötték fel a szállásaikat. Amikor itt kiegészítette a nyári nap a legelőt, akkor vonult le a nyári zöldár, ahol napok alatt dús fűvű legelő sarjadt. A „nomadizálás” tehát nem a folyóval párhuzamosan, hanem arra merőlegesen folyt. A téli és nyári szállást nem száz kilométerek, hanem csak tíz-húsz km választotta el egymástól. Ezért nem is volt szükség két szállásra, elég volt egy is, amely néhány év alatt állandó faluvá rögzült.⁸ Így telepedett meg a még nomád honfoglalók nagy többsége viszonylag rövid idő alatt, így

jöttek létre állandó falvaik, ahol gazdálkodásuk szükségszerűen belterjesebbé vált, nagyobb szerepet kapott a földművelés, a baromfi- és sertéstartás. Az új gazdálkodási forma meghonosodását nagyban elősegítették az Alföld talajviszonyai és növényzete. A szikes talajok ugyanis csak a lecsapolás után jöttek létre, a futóhomok helyén pedig háti tölgyerdők voltak.

A legelőváltó állattartást folytató közösségek csupán az Alföld és a hegyvidék találkozási területein őrizték meg még egy ideig életmódjukat, például a Mátraalján. Itt Györffy Görgy figyelt fel arra, hogy azonos nevű falvakat találhatunk, amelyek közül az egyik a síkvidéken, a másik a hegyvidéken helyezkedik el. Ezek az őszi téli és nyári szállás emlékét őrizték meg napjainkig.⁹

A fentiekből az is kiderült, hogy a Kárpát-medencében az életföldrajzi körülmények miatt nem lehet klasszikus nomád gazdálkodást folytatni. Ezt igazolja az a tény is, hogy a keletről hazánkba jött nomád népek is mind megtelepedtek itt, amelyek huzamosabb időt töltöttek e területen. A legszebb példát a szarmaták és az avarok szolgáltatták, akiknek ma már tucatszám ismerjük a régészek által az utóbbi évtizedekben feltárt településeit. A tatárjárás után beköltöztetett kunokat sem csupán a magyar királyok kényszerítették megtelepedésre, hanem az ennél sokkal erősebb kényszer: a természeti viszonyok törvénye.¹⁰

A Magyar Alföldet ugyan az eurázsiai ligetes sztyepp legnyugatibb refugiumának szokás nevezni, bizonyára nem is alaptalanul, hiszen a keletről nyugat felé vonuló nomádoknak a szkítáktól a kunokig itt volt a legnyugatibb szállása, mégis figyelmeznünk kell arra, hogy a természetföldrajzi adottságot itt mégis jelentősen különböznek a keleti pusztaságokétól. S éppen ezek a különbségek nem tették lehetővé a keleti nomádok számára korábbi gazdálkodásuk folytatását. Ha mégis ezt erőltették, s társadalmuk szervezete is változatlan maradt, nem volt hosszú ideig maradásuk Európa közepén.

A 10. századi magyar társadalom azonban alkalmazkodott az új körülményekhez, a nomadizmushoz még ezer szállal kötődő gazdálkodása viszonylag gyors tempóban alakult át, s ehhez idomult – ha kissé lassabban is – a társadalom fejlődése. Az utóbbi időben régészeink közül többen szóvá tették, hogy őseink műveltsége – s ezzel régészeti hagyatéka – a honfoglalás után érezhetően megváltozott. Ezt az új környezet hatásával, az európai és bizánci műveltség befolyásával magyarázták. Nem vették észre, hogy – bár az általuk fontosnak tartott folyamatok sem elhanyagolhatóak – az említett változások legfontosabb kiváltója a gazdálkodás imént említett döntő változása volt. Döntő, mert valóban az egész nép további sorsát befolyásolta. A magyar népesség zömének végleges megtelepedése, a faluhálózat kialakulása nélkül nem lett volna utunk Európába, nem következhetek volna be azok a változások a magyar társadalomban, amelyek a hűbéri, keresztény magyar állam kialakulásához vezettek.¹¹

Sajnos éppen 10. századi forrásaink hiánya miatt nem kísérhetjük figyelemmel legkorábbi falvaink kialakulásának időrendjét, jobbára csak feltevésekre vagyunk utalva. Györffy György például idézett 1977-es dolgozatában arra a következtetésre jutott, hogy a 940-es években a magyar fejedelmi udvar már megszervezte a szolgáltató falvak rendszerét, amikor a falu megnevezése utalt arra a szolgáltatásra, amivel népessége a fejedelemnek tartozott (*Kovács, Kovácsi, Szántó, Halász, Födemes* [= méhész], *Tímár* stb.).¹² Ekkor ugyanis az európai uralkodók egy része már megtagadta a béke fejében kialakított adó megfizetését. (E rendszer egészen a 13. századig fennmaradt.)

A honfoglaló magyarság fentebb kifejtett megtelepedésének látszólag ellentmond Györffy Györgynek azon elgondolása, amelyet 1970-es dolgozatában kifejtett. Eszerint ugyanis a magyar fejedelmi család tagjainak (Árpád utódainak és rokonságának) neveivel jelölt települések fellelhetők nagy folyóink partjai mentén, amiből az követ-

kezik, hogy ők a 13. századi mongol főemberekhez hasonló módon nomadizáltak a magyarországi folyók mentén. Nézetem szerint ugyanis e szellemes feltevésből csupán annyi bizonyítható, hogy valóban fejedelmi és hercegi szálláshelyeket jelölnek e helynevek, ám ezek nem az egykori legeltetési útvonalakat jelölik, hanem csupán azokat az udvarhelyeket, amelyeket e főemberek (főként nyaranként) azért kerestek fel, hogy népes kíséretükkel az oda beszolgáltatott élelmiszert elfogyasszák, s a kézműipari termékeket használatba vegyék.

Legkorábbi, 10. századi falvaink cáfolhatatlan bizonyítékait a régészet szolgáltathatja. Sajnos a középkori falvaink feltárása régészetünk egyik legfiatalabb ágazata.¹³ Annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedekben a beruházásokat megelőző nagy régészeti feltárások igen sok Árpád-kori falutelepülést hoztak napvilágra, biztosan 10. századi településünk igen kevés van. Ennek egyik oka az újabb mentőásatások tetemes részének feldolgozatlansága, másrészt pedig az a körülmény, hogy legkorábbi falvaink területén igen kevés jól keltező lelet kerül napvilágra. Magam 1994-ben az M3-as autópálya akkori (később módosított) nyomvonalán, a Hajdúdorogtól északra lévő Csárdadombon nagyjából egy hektárnyi területen tártam fel kora Árpád-kori falutelepülés részletét. Félig földbe mélyített lakóházak, külső kemencék, műhely maradványai kerültek elő egymástól jelentős távolságra, szórt elrendezésben, ahogyan ez a hasonló korú településeken szokásos. E falu kezdete kétségtől a 10. századra nyúlik vissza, a legkésőbbi objektumok pedig a 11. század végére vagy a 12. század elejére keltezhetők. A magasból készített fényképfelvételen jól látszik, hogy a házak gödrei közelében négyszögletes alakzatokat alkotó árkok vannak, amelyeket egy ké-

3. kép. A Hajdúdorog – csárdadombi falutelepülés maradványai.

sőbbi, átlós vízelvezető mély árok szel át. (3. kép). E négyszögletes területet befogó árkok minden Árpád-kori településen megfigyelhetők, egykor állatkaramok voltak, amilyeneket a juhászok még ma is építenek az Alföldön. Az ilyen települések még a keleten is általános nomád szállások hagyományait őrzik. (A képen látható kerek árkok a korábbi, római kori szarmata sírok körítő árcai.) A földbe mélyített, kisméretű házakban jobbra csak télen laktak, akkor is csak a gyermekek és az asszonyok, a férfiak pedig a karamok mellett lévő sátrakban vagy könnyűszerkezetű, nádból épült kunyhókban tanyáztak. A módosabbak többnyire fából, gerendákból rótt faházakban

laktak, e felszíni épületeknek azonban nem maradt nyoma a földben. Mindössze a Szeged melletti Tiszaszzigeten figyelték meg a régészek egy olyan boronaház nyoma- it, amelyet sekélyen, csak 25-30 cm-re mélyítettek a földbe.¹⁴

Legkorábbi falvaink képe tehát még erősen emlékeztet a nomád szállásokéra, amelyeken az élet is hasonlóképpen folyt, de ez már nem ideiglenes, hanem állandó település volt. A gazdálkodás is eléggé külterjes volt, de az állatállomány olyan egyede- kkel bővült, mint a sertés és a házi szárnyas, amelyeket a nomádok soha nem tar- tanak. E korai falvaink szerkezete, építményei igen hasonlóak a Don-vidéki, az egy- kori levédiai és etelközi településekre, mint ahogyan a lakóik által használt edények is. A könnyűszerkezetes építmények, sátrak alakjára viszont csak következtetni tu- dunk. Az egész eurázsiai pusztai övezetben egészen a 20. századig általános gyakor- lat volt, hogy a megtelepült nomádok sokáig megőrizték a kényelmes, könnyen összerakható, szellős és szép szőnyegekkel díszített nemezsátrat. Így volt ez az oroszországi nogajoknál is, akik falusi házuk udvarán szintén felállították a régi időkre emlékeztető rácsos szerkezetű nemezsátrukat, ott fogadták a vendégeket, ott időztek velük (4. kép). Hasonló szokások élhettek a mi őseinknél is, még hosszú ide-

4. kép. Megtelepült nogaj pásztor falusi háza.

ig a megtelepedés után. Nem véletlen te- hát, hogy Ottó freisingi püspök, aki 1147 nyarán III. Konrád német király kíséreté- ben utazott át Magyarországon, azt írja, hogy a magyarok „[...] az egész nyarat és őszt sátrak alatt töltik”.¹⁵ (A német ural- kodó a második kereszties hadjárat kere- tében hatalmas sereget vezetett ekkor a Szentföldre.)

A 955-ös augsburgi vereség után lé- nyegesen megváltozott az ország nem- zetközi helyzete. A győztes hadvezér, Ottó 962-től német-római császár lett, aki egységet teremtett nyugaton, de keleten is bezárult a gyűrű. Fentebb már említet- tük, hogy 957-ben Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár is megtagadta a ma- gyaroknak az adófizetést. Ráadásul 972-ben II. Ottó, a német-római császári trónörö- kös feleségül vette Theophanu görög hercegnőt, s ezzel a magyar fejedelemség két nagy ellenséges birodalom harapófogójába került. A magyar fejedelmek azonban már régóta látták a veszélyt, már Fajsz fejedelem is. Utódja Taksony (955–972) már próbálkozott is kitörni az ellenséges gyűrűből. Kapcsolatot talált az Ottóval ellensé- ges viszonyban álló XII. János pápával, aki el is küldte 963-ban a magyarokhoz Zakeus nevű térítő püspökét. Ottó császárnak azonban jó kémei voltak, s megakadá- lyozta a püspök Magyarországra való eljutását, egyben a pápa és a magyar fejedelem szövetségét. Taksony halála után Géza követte őt 972-ben a nagyfejedelmi trónon. Az energikus uralkodó világosan látta, hogy az országot és a magyarságot csak a szom- szédaival való béke és a keresztény hitre való áttérés mentheti meg a pusztulástól. Elküldte köveit a 973 húsvétjára összehívott német birodalmi gyűlésre Quedlinburgba. Békét ajánlott és térítő papokat kért. Meg is érkezett Bruno Sankt Gallen-i szerzetes társaival. Megkeresztelte Gézát és családját, továbbá 500 főembert. Maga Géza ugyan lelkében soha nem lett igazán keresztény, állítólag azzal kérkedett, hogy elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy egyszerre két istent is szolgáljon. Azt azonban nagyon is jól tudta, hogy az ország érdekei mit kívánnak. Fiát, Vajkot – aki a keresztiségben ugyanazt az Istéphanos (István) nevet kapta, mint ő maga is, valódi, meggyőződéses kereszténynek neveltette.

Az ország sorsát kemény kézzel eligazító Géza nagyfejedelem közben leszámolt a régi hagyományokat őrző nomád elittel. Aki nem volt hajlandó az új szabályokhoz igazodni és az új hitre térni, kegyelemre nem számíthatott. Az ellenkezők nem lehetek túl sokan, hiszen az elit abban volt érdekelt, hogy korábbi hatalmát megőrizze, de legalább megőrizzen belőle annyit, amennyit lehetséges. Kikre támaszkodott, kikre támaszkodhatott az új nagyfejedelem? Azokra a dolgos tömegekre, akik eddig kimaradtak a történelemből. Azokra, akik az új falvak százait lakták, s szolgáltatásaikkal életben tartották az országot és a fejedelmet. Az új hitre ők is csak a kényszer hatására tértek ugyan át, s még kilenc évszázadon át megőrizték a sámánok hiedelmének számos töredékét, titokban még sokáig áldoztak titkos forrásoknál, kutaknál. De lassanként hinni kezdtek az új Teremtőben, halottaikat az újonnan épült templomkertekben temették el, s gyarapították falvaikat, gazdaságukat. Belenőttek Európába.¹⁶

■ JEGYZETEK

1. Dienes István: *Landnahmezeitliche Kerbinschrift aus dem Gräberfeld von Homokmégy-Halom in der Umgebung von Kalocsa*. Folia Archaeologica 43 (1994) 167–180; Dimitrij D. Vasil'ev: *Versuch zur Lösung der Kerbinschrift aus der Umgebung von Kalocsa im Spiegel der eurasischen Parallelen*. Uo. 181–191.
2. E kérdésekről bővebben lásd Györfly György: *Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások*. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. Bp., 1977. 142–156. – A Magyarországon előkerült jülföldi pénzekről Kovács László: *A magyar kalandozások zsákmányáról*. Bp., 2011.
3. A honfoglalók régészeti hagyatékáról nyújt áttekintést a honfoglalás 1100. évfordulójára készült kiállítás katalógusa: *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk. Fodor I. Bp., 1996. Magyar Nemzeti Múzeum.
4. Szabó István: *A magyar falurendszer kialakulása (X–XV. század)*. Bp., 1966. 7.
5. Az említett kelet-európai megtelepedési folyamatról lásd Sz. A. Pletnyova: *Ot kocsebij k gorodam*. Moszkva, 1967; V. Sz. Fljorov: *Rannyeszrednyevokovie jurtoobraznie zsilicsa Vosztocsnoj Evropi*. Moszkva, 1996
6. Györfly György: *A honfoglaló magyarok települési rendjéről*. Archaeologiai Értesítő 97 (1970). 92–96.
7. *A magyar vízszabályozás története*. Szerk. Ihrig Dénes. Bp., 1973. 14.
8. Erre a kényszerű változásra már 75 éve felhívta a figyelmet a kítűnő földrajztudós, Glázer Lajos: *Az Alföld régi vízrajza és a települések*. Földrajzi Közlemények 47 (1939). 306.
9. Györfly György: *A honfoglaló magyarok...* 101.
10. Fodor István: *A kunok gazdálkodásáról*. In: *Jászkunság kutatása 2012*. Szerk. Mészáros M. Kiskunfélegyháza, 2013. 12.
11. Vö. István Fodor: *Über die Voraussetzungen der ungarischen Staatsgründung*. Chronica 6 (Szeged 2006) 29–32.
12. Heckenast Gusztáv: *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. Bp., 1970; Györfly György: *Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez*. Történelmi Szemle 15 (1972) 261–320
13. Vö. Fodor István: *Méri István és középkori régészeti falukutatásunk születése*. Communicationes ArchHung 2010–2013, 197–222.
14. Fodor István: *Árpád-kori boronaház nyomai Tiszaszigeten*. In: *A kőkortól a középkorig*. (Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára.) Szerk. Lőrinczy G. Szeged, 1994, 421–438.
15. Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*. Bp., 1891. 16–17.
16. Az itt tárgyalt kérdések bővebb szakirodalmát ld. Fodor István: *A magyar gazdaság változásai a 10. században*. In: *A fénylő középkor*. (Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére.) Szerk. Fodor I. – Sztármári I. Bp.–Békéscsaba, 2006, 13–33.

RÓNA-TAS ANDRÁS

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET NÉHÁNY VITÁS KÉRDÉSE

A tudós abban
különbözik
a dilettánstól, hogy
nyitott az új adatokra,
kritikával méri azokat.
A kívülálló indulatból
táplált nézeteit persze
nem lehet
megrendíteni.

■ Az utóbbi évtizedekben több nagyobb összefoglalást írtam a magyar őstörténet különböző kérdéseiről (Róna-Tas A. 1991, 1996, 2007, 2011). Mégsem felesleges, hogy kiemeljek néhány olyan kérdést, amelyek még mindig nem jutottak teljesen nyugvópontra. Az itt következő tanulmány ezekből válogatott.

Terminológia

■ A szakszavaknak, a terminusoknak csak gyakorlati jelentősége van. Rossz vagy pontatlan használatuk zavart okoz, közös használatuk egyszerűsíti a vitát. Az „őstörténet” szó a magyar és a nemzetközi tudományban (*Urgeschichte, prehistory*) az emberi történelem azon szakaszát jelöli, amelyikre még nincs írásos forrásunk. A „magyar őstörténet” kifejezést azonban egy olyan periódusra használják, amely a kezdetektől a honfoglalásig, alkalomadtán az államalapításig tart. A magyarság történetére vonatkozó közvetlen írásos források a 9. században, tehát még a honfoglalás előtt kezdenek megjelenni. Ha kitégítjük a tárgyat, és bevonjuk – joggal – a magyarsággal a 9. században kapcsolatban lévő népeket, akkor a közvetett írásos forrásokat legalább a 7. századig tudjuk visszafelé követni. Ezért helyesebb a tudományos irodalomban a 7. századig a *magyarság őstörténetéről*, a 7–10. század közötti időről mint a *magyarság korai történetéről* beszélni. Ismeretterjesztő, a szélesebb nagyközönség számára készült művekben esetleg megengedhető az őstörténet terminus kiterjesztése mindkét korszakra.

Súlyosabb gondot okoz a *nyelv* és a *nép* fogalmának összekeverése. A nyelv egy történettel rendelkező szilárd információs rendszer, a nyelvet egy meghatározott nép vagy meghatározott népek beszélik. Egy adott nyelv eredete nem azonos a nyelvet beszélő nép eredetével. A nyelv sok felvilágosítást hordoz, illetve hordozhat a nép eredetéről, de azonosításuk súlyos tévedésekhez is vezet. Van finnugor nyelv, de nincs finnugor nép, csak finnugor nyelvet beszélő népek vannak. A kelta eredetű gallok és a germán eredetű frankok ma egy latin eredetű francia nyelvet beszélnek, a dél-amerikai indiánok áttértek a spanyol, illetve a portugál nyelv használatára. A skótok és a velsziek is egy kelta eredetű nyelvet beszéltek, majd áttértek az angolra, de például a skót nyelvnek nagy esélye van arra, hogy újra államnyelv legyen, ha ezt a népszavazás alapján elrendelik. A nép egy olyan történetileg kialakult embercsoport, amelynek közös a jelrendszere, amely tudatosan megkülönbözteti magát más népektől, amely tartós önelnevezéssel rendelkezik, azonosságtudata a hagyományon, a közös múlt elfogadásán alapszik. A közös jelrendszer nemcsak a nyelv, hanem a hagyomány, a viselkedés és a viselkedés és ezer más jel, amely erősíti az összetartozást. A közös hagyomány lehet valós, de lehet fiktív is, sőt lehet valós és fiktív elemek keveréke is.

Nem szokták megkülönböztetni az *eredet* és a *kialakulás* tényeit, s így terminusait sem. Az *eredet* egy olyan pontra utal, amely előtt az adott dolog (nép, folyó, vegyület stb.) nem volt. Ma már a nemzetközi tudomány népek, nép eredetéről (*Ursprung, origin*) nem értekezik, csak népek kialakulását (*Werden, formation*) vizsgálja. Ez a szemléleti különbség a mai napig nem gyökeresedett meg a magyar történettudományban, pedig nem véletlen, hogy Vámbéry könyvének címe *A magyarok eredete* (1882), de már Németh Gyula könyvéé *A honfoglaló magyarság kialakulása* (1930, második kiadás 1991). A nép kialakulása sok százból sodródik össze. Ahogy a Fekete-tengernél, a Duna torkolatánál szinte lehetetlen kielemezni, hogy melyik vízcsepp származik a Fekete-erdő forrásaiból, és melyik például a Rábából vagy a Tiszából, nem beszélve a Szamosról vagy a Marosról, ugyanúgy nagy és még elvégzendő, de nem lehetetlen feladat ezt a sokgyökerűséget elemezni egy nép esetében. Egyszerűsíti a helyzetet, hogy az, aki belép egy nép közösségébe, vállalja annak közösségi és azonossági tudatát, ahogy a szlovák Petőfi a magyarságét. Ugyanakkor azért magával hozza régebbi közösségének egyes tudati elemeit is. Szemben tehát a magyar nyelvvel, amelynek van *eredete*, a magyar népnek *kialakulása* van, a *nyelv monogenetikus*, míg a *nép poligenetikus*.

Őshaza vagy őshazák

■ Az *őshaza* (*Urheimat, original homeland*) a régebbi történelmi irodalomban az a hely, ahol egy nép kialakult. A modern nemzetközi tudomány ma már ehelyett azokkal az állomásokkal foglalkozik, amelyek egy vándorló, alkalomadtán egy nomád nép mozgásának főbb állomásai. Ezeket lehet *őshazáknak* nevezni, mint például don–kubáni *őshaza* vagy etelközi *őshaza*, de ez a terminus tartalmának megváltoztatása. Lehet *kocsinak* nevezni az autót, ha mindenki ugyanazt érti alatta, de ebben meg kell egyezni.

Egyes kutatók máig nem adták fel azt a nézetüket, hogy a magyar nyelvet beszélő csoportok valaha az Urálon túl éltek. Ez a hipotézis két feltevésen nyugodott. Az egyik szerint a mai vogul és osztják nyelvű csoportok mindig is az Urálon túl éltek, a magyarul beszélők tehát ott váltak el tőlük és indultak délnyugatra. Ezt a feltételezést ma már nem lehet fenntartani. Oklevelesen és helynevekben is kimutatható, hogy a mai obi ugor nyelvűek az Uráltól nyugatra éltek, onnan húzódtak át az Urálon, az Ob vidékére. Legfeljebb arról lehet szó, s e mellett komoly érvek szólnak, hogy más népek a korábban délebbi szállásaiokról erőteljesen északabbra nyomták őket az Ob és mellékfolyói mentén.

A másik érvet a turkológus Németh Gyula szolgáltatta, aki néhány etimológia alapján ősi ugor–török nyelvi érintkezést vélt kimutatni. S mivel a törökül beszélő népek legrégebb szállásterületét ő Nyugat-Szibériába helyezte, az ugor–török nyelvi érintkezés helyét is ide lokalizálta. Ezeket az etimológiákat azonban az elmúlt időben revízió alá vettük.

1. *nyak*. A magyar szót egy ősi török szóval egyeztették. A török *yaka*, amely minden régi és új török nyelvben megvan, mindenütt gallért, a ruha részét jelenti. A magyarban eredetileg csak a testrésze neve, átvitele a ruhára kései. Az egyeztetésnek súlyos hangtani nehézségei is vannak, a szókezdő a törökben sehol és soha nem volt **ny*- (lásd mongol *dzsaka* ‘gallér’).

2. *nyereg*. A magyar szót két török szóval is egyeztették. Az egyik ótörök alakja *eder*, ez később *eyer* és hasonló alakban jelenik meg. A másik *ingir*, amelynek van, igaz, kései *yingir* alakja. Néhány török nyelvben a két szó keveredett. A két török szó egyikét sem lehet a magyar szóval egyeztetni hangtani okok miatt. Itt a török szókezdő *y*-, szemben az előbbi példával, kései, másodlagos.

Alapos vizsgálat után az összes olyan etimológiát el kellett vetnünk, amelyek alapján egy ősi ugor–török nyelvi érintkezést feltételezhetnénk (ilyen még a *nyár*, a *nyargal* és a *nyűg*).

Egyelőre tehát nincs semmilyen tény, amelynek alapján feltételezhetnénk, hogy a magyarul beszélők az Urálon túlról indultak el vándorútjukra.

A népalakulás egyik fontos forrása lehet a régészet. Nem mindig biztos, hogy egy régészeti kultúrát azonosítani tudunk, vagy akár azonosítani lehet egy néppel vagy egy nyelvet beszélő népcsoporttal. Az Urálon túli őshaza mellett felhozott régészeti érvek ezért már önmagukban sem bizonyítékok. A II. világháború után Magyarországon megváltozott temetési szokások (például a hamvasztásos temetés elterjedése) nem utal etnikai változásra. Azonban a nyelvtörténet itt is lépett előre.

3. *sír* szavunkat etimológiai irodalmunk bizonytalan eredetűnek mondja. A szó megfelelőjét eddig csak a cseremiszen mutatták ki. A legújabb cseremiszen etimológiai szótár (Bereczki 2013. 262–263.) sem tud újat mondani. A szó azonban megvan a Volga-vidék török nyelvjárásaiban is, elsősorban számos volgai tatár nyelvjárásban. Itt a szó jelentése a ‘sír’ mellett még megőrződött az eredeti ‘gödör, mélyedés’ jelentés is. A cseremiszen, tatár és magyar szavak összefüggése nagyon valószínű, s arra utalhat, hogy a magyarul beszélő nép egy sír formát vett át egy olyan helyen, ahol ez a szó annak idején jelen volt. Ez csak a középső Volga-vidék és az Urál közötti terület lehetett.

Elmélet vagy feltételezés

■ Keveredik a mai magyar történelmi irodalomban az *elmélet* és a *feltételezés*, *hipotézis* fogalma és terminusa. Ha egyesek azt feltételezik, hogy a magyarság vándorútja során járt a Kaukázusban, akkor ez a kaukázusi (őshaza) hipotézis és nem a kaukázusi őshaza elmélete. Az elmélet általános megállapítások rendszere, a hipotézis feltett tények, vagyis feltételezések rendszere. A tudomány feltételezések nélkül nem tud működni, de minél több feltételezés szükséges egy állítás elfogadásához, annál gyengébb az állítás bizonyossága.

Korai érintkezések vagy közös ősök

■ Az elmúlt néhány évtizedben újra elterjedni látszik az a feltételezés, hogy a nyelvek megacsoportokba rendezhetőek. Az orosz Illič-Svityč felélesztette Pedersen korábbi nosztratikus hipotézisét, majd követői nagyobb munkákban próbálták meg e

hipotézis igazolását (Starostin, Dybo). E feltételezés szerint az uráli nyelvek genetikusan rokonai az altaji, a dravida, az indoeurópai, a kaukázusi, a sémi és hámi nyelveknek. E kutatók szerint az altaji nyelvek közé kell sorolni a török, a mongol és a mandzsu-tunguz nyelvek mellett a koreai és a japán nyelvet is. A kaukázusi nyelvek közül a grúz és közvetlen rokonai (megrél, csan, szvan) tartoznak ebbe a megacsoportba. Ennek a hipotézisnek az ellenzői (Clauson, Doerfer, Georg) úgy gondolják, hogy elsősorban módszertani nehézségei vannak a megacsoport feltételezésének. Nyelvtörténeti adatok egy bizonyos ideig írásos emlékekben visszafelé nyomon követhetőek. Ha a múltba merülve elhagyjuk az írásos emlékek támaszát, még egy rövidebb-hosszabb periódust szigorú módszerekkel rekonstruálni lehet. Azonban ahogy nő ez a szakasz, annál bizonytalanabbá válik a rekonstrukció, és egy idő után nagyobb lesz a bizonytalanság, mint a bizonyosság. S mivel nincs külső kontrol (pl. írásos forrás), a rekonstrukció szubjektívvá s ezért elfogadhatatlanná válik. A nosztratikus hipotézis ellenzői úgy gondolják, hogy a rekonstrukció csak egyes alapnyelvek rekonstrukcióját eredményezheti, például a török vagy a mongol, a japán vagy a koreai nyelvekét. Ezek kialakulása a neolitikumban történt, ennél régebbre az összehasonlító nyelvészeti módszerekkel nem lehet eljutni. Ugyanakkor az ősi időkben e nyelveket beszélő csoportok többször, sokféleképpen érintkeztek, továbbá nyelvi szerkezetük ettől függetlenül is tipológiailag hasonló lehet. Ezért az egyezések közül az a kevés, ami esetleg kimutatható véletlen egyezés, vagy ősi érintkezések nyomait őrzi. Nézzünk meg egy példát:

4. Nosztratikus **káčä* (Illič-Svityč 1971. 320–321.) ‘vágni (rezat)’ ~ magyar **kés**. A magyar szó megfelelője megvan a vogulban, osztjában és a cseremiszbén, mindenütt főnév, sehol nem ige, sem a magyarban, sem a többi finnugor nyelvben ilyen jelentésű ige nincs. A törökben van *kes-* ‘vágni’, a szóvégi /s/ azonban nem mehet vissza /č/-re. A „nosztratikus” szóval kapcsolatba hozott szavak közül azonban megemlíthetjük a régi magyar *kaszab* ‘mészáros’ szót (lásd még *kaszabol*), amely az oszmán-törökből került a magyarba. Az oszmán szó arab eredetű. Illič-Svityč által javasolt érintkezés körébe tartozik a magyar *kasza*, amely a magyarban szláv eredetű, a szláv szó eredete azonban homályos, legjobb esetben is szabálytalan. Az ilyen típusú egyeztetéseket lehetne szaporítani, de nem érdemes. Rengeteg közöttük a kései kölcsönzés, amelyeket nem tudnak elválasztani a korai kölcsönzésektől és az ősi egyezésektől.

Azonban vannak jól igazolható nyomai a korai érintkezésnek:

5. *árva*. A magyar szó finnugor eredetű, megfelelője megvan a finnben, a lappban, a mordvinban, az osztjában is. A szó régi átvétel az indoeurópai nyelvek egyikéből. Megfelelője megvan a szanszkritban, az örményben, a görögben, a latinban, ide tartozik az angol *orphan* is. Csak érdekesség kedvéért említem, hogy szláv eredetű *rab* szavunk is ugyanennek az indoeurópai szónak a családjához tartozik. Ez az átvétel azért érdemel több tucat más szó mellett figyelmet, mert része az ősi családi terminológiának.

6. *hét*. Megfelelője csak a két ugor testvérn nyelvben, a vogulban és az osztjában van meg. Eredete ennek is indoeurópai. Ez szinte minden indoeurópai nyelvben megvan a szanszkritól a görögön, latinon, germán nyelveken keresztül a szláv és iráni nyelvekig. A magyarban még az eredetileg hetedik hónapot jelölő *szeptember*ben bukkan fel. Az ugor kori átvétel arra utal, hogy a nyelvben a számrendszer átalakult. Az ősi hatos számrendszer bővült. Indoeurópai eredetű még a *száz* és az *ezer* szavunk is, de más-más korban más-más nyelvektől vettük át őket.

Ezek a szavak évszázadokon keresztül tartó, különböző indoeurópai népekkel történt nyelvi érintkezések tanúi. Nyelvészeti eszközökkel több időbeli réteget tudunk elkülöníteni, arra azonban semmi jel nem mutat, hogy a finnugor vagy akár az uráli nyelvek és az indoeurópai nyelvek rokonok, akár távoli rokonok lennének.

Török vagy szláv

■ A magyar nyelv török jövevényszavainak kutatása nagy léptekkel haladt előre. Sikertült tisztázni az átható nyugati ótörök nyelv sajátosságát, annak három kronológiai rétegét. 419 a hódoltság előtt már létezett magyar szóról tudtuk kimutatni azok török eredetét (Róna-Tas-Berta 2011). Ezek közül 35 bizonyult kun eredetűnek. Ezek az adatok egy hosszabb együttélés tanúi. Az indoeurópai és török nyelvi kapcsolatok után a következő nyelvi érintkezés még a honfoglalás előtt kezdődött, és a szlávokkal történt. Néhány esetben vitatott, hogy egy-egy régi magyar szó török vagy szláv eredetű, netán török eredetű, de szláv közvetítésű.

7. *báj*. Ha *báj* szavunk török eredetű, akkor az egy török ‘kötés, mágikus kötés’ szóra mehet vissza. Ha szláv eredetű, akkor visszamehet egy szláv **baj* ‘varázslat’ szóra, amelynek eredete ‘beszélni, ráolvasni’ jelentésű alapszó. Az indoeurópai nyelvekben a szavakkal varázsolni jelentésű ige képzése általában prefixumokkal történik, így latin *cantare* ‘énekelni’ > *incantare* ‘ráolvasni’. Megvan ez a szláv nyelvekben is: *govorit’* ‘beszélni’ > *zagovorit’* ‘elvarázsolni’. Ennek mintájára a **bajati* ‘beszélni’ szláv igéből képeztek is **obajati* alakot, és ebből *obajanie* ‘varázs, igézet’. Azonban hogy emellett kialakult egy szláv *baj* (hímnemű) alak, azt a legújabb kutatás török hatásnak tulajdonítja. Ugyanakkor sikerült kimutatni, hogy az ősi török *bag* ‘kötés’ egy *ba-* ‘megkötni’ igére megy vissza, és ebből a gyakoribb *bag* mellett van *baj* alak is, mindkettő ‘kötés’, ‘mágikus kötés, varázslat’ jelentéssel. Végső fokon tehát *báj* szavunk török eredetűnek bizonyult, egy olyan szó átvétele, amely a szlávra is hatással volt. Viszont *varázs* szavunk szláv eredetű.

8. *bér*. Szavunkat egyaránt egyeztettek a szláv és a török szavakkal. A szláv *bir* ‘adó’ jelent. A török szó (**ber-* ‘adni’ > *bergü*) is ‘adó’ jelentésű. Mindkét egyeztetés hangtanilag elfogadható lenne. A szláv szót egyesek (Vasmer/Fasmer 1973/1. 166–167.) török vagy éppen magyar eredetűnek tartják, mások (Trubačev 1975. 98–99.) ősi szláv szónak. A szláv szó ósszláv eredetének azonban ellentmond, hogy feltett alapszava **birati* ‘hozni’ jelentésű, továbbá a *bir* ‘adó’ szóból képzett, *birčij*, *birič* ‘ki-kialtó, (bírósi) végrehajtó’ képzője (+*č*) is török. A szláv szó ‘adó’ jelentéssel csak a déli szláv nyelvekben van meg, ami szintén török eredetre utal.

9. *bálvány*. Egyik legrégebben rögzített szavunk, első leírt formája *Baluanani’*, 1001-ből származik. A szó végső eredete iráni, lásd perzsa **pāhlivān*, s török közvetítéssel került a szlávba. Eredetileg ‘hős’ jelentése volt, majd a róla készült szobrot jelölte. Ezek a kőszobrok (oroszul *kamennye baby*) Mongóliától Ukrajnáig állnak a sztyeppen. A Kárpát-medencében a kereszténységre való áttérés után határkőnek (1109: *ibi stat meta lapidea que baluan uocatur*) vagy kapufélfának használták, innen a *kapubálvány*. Bár szólnak érvek amellett is, hogy a török szót közvetlenül a török nyelvből vette át a magyar nyelv, a szláv eredet mellett érvek nyelvfeldrajzi és kronológiai okokból súlyosabbak.

Török vagy iráni

■ Iráni jövevényszavaink legfiatalabb rétegének, az alánból átvett szavaknak a kutatása kis lépésekkel halad csak előre. Vitatott, hogyan rokonítható a középkori alán és a mai beszélt oszét. A kutatás arra hajlik, hogy az alán és az ősoszét, vagyis a mai két oszét nyelv(járás) a *digor* és az *iron* őse két közeli rokon nyelv volt, de az alán nem közvetlen őse az oszétnak. Mégis a mai jól ismert oszét nyelvet használhatjuk alán jövevényszavaink kutatásához. A magyar nyelv története szempontjából fontosak az alánból átvett jövevényszavak, például a *tölgy* és az azonos jelentésű, de korán kihalt *tül*, elsősorban nyelvfeldrajzi okokból. A tölgy ugyanis beletartozik egy nagyobb

növényföldrajzilag jól körülhatárolható egységbe, amelyben megtalálhatóak még olyan faneveink, mint: *bükk*, *dió*, *körte*, *kökény*, *komló*, *gyékény*, *gyertyán*, *gyümölcsény* (a galagonya korai magyar neve) *gyűrűfa*, *éger*, *köris*, *som* és talán a *mogyoró*. E csoportra jellemző, hogy szinte mindegyikük megvan a törökben, a magyarban és az oszétban. Az egyeztetés török tagjainak nagy része csuvasos, vagyis ogur és nem köztörök, tehát oguz kritériumokkal rendelkeznek. Ahol lehetséges a növényföldrajzi meghatározás, elsősorban pollenanalízis segítségével, ott kirajzolódik az a terület, amelyen e növények együttesen éltek a kései holocénben, és ez a terület a Kaukázustól északra húzódik egészen a Krím félszigetig, majd felbukkan a Balkánon.

10. *komló*. Szavunk közvetlenül valószínűleg török eredetű, de alán eredete sem zárható ki teljesen. A szó ősi, valamilyen formában minden indoeurópai nyelvben megvan, a germán nyelvekből kerülhetett mind a latinba (*humulus*), mind a finnbe (*humala*). A török szó (*qumlag*) valószínűleg alán eredetű (ősiráni **hauma-aryaka* > ősoszét **χumalag* > oszét *x_oymaellaeg*). Az alán eredet ellen csak az szól, hogy az iráni szó történetében mindenütt szókezdő *h-*, illetve *χ-* van, s ebben az időben a magyarban már volt *h-*, ahogy ez például az alán eredetű *híd* (–alán *χid*) szavunkból is látszik. Míg a $\chi \rightarrow q/k$ hanghelyettesítés a törökben normális, addig az a korai ómagyarban már nem.

Keleten maradt vagy északra vándorolt magyarok

■ Sokféle vélemény alakult ki arról, hogy nem minden magyar csoport jött be a Kárpát-medencébe. Ez közismert és minden nomád, minden vándorló népnél megtalálható jelenség. Nagyobb népvándorlások idején egy-egy csoport nem tart a többséggel, sok különböző ok miatt helyben marad, vagy más irányba vonul. Miután biztos forrásaink vannak a keleti magyarságról, a vitatott kérdés csak az, hogy mindegyik csoportról tudunk-e, s akiről tudunk, mikor váltak el a magyarságtól. A keleti magyarságról több forrásunk is van. Bíborbanszületett Konstantin *A birodalom kormányzása* című munkájában azt olvassuk, hogy miután a magyarok (ott türkök) hadserege a kangarnak nevezett besenyőktől vereséget szenvedett, két részre szakadt. „...Egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, ezeket a türkök régi nevén mostanáig *sabartoi asphaloinak* hívják, a másik rész vajdájukkal és vezérékkel, Levedivel nyugatra ment lakni.” (Moravcsik Gyula fordítása) A legújabb kutatások (Zimonyi 2012) szerint a „Perzsia” nem a mai Perzsia, vagyis Irán területét jelenti, hanem Khoraszán vidékét is magába foglaló nagyobb keleti területet (Kristó 1995. 123.). Az arab Balkhi hagyományát követő írásos források szerint a magyaroknak (ott baskir) két fajtája van. Az egyik a guzzok végein, a bolgárok mögött lakik. Azt mondják, hogy számuk mintegy kétezer ember. Erdeik védelmében élnek, ezért nehezen támadhatók. A (volgai) bolgárok alattvalói. A magyarok másik fajtája a besenyőkkel határos. Mind ők, mind a besenyők turkok, s ők (ti. a magyarok) Bizánccal (ott Rum) határosak (Kristó 1995. 50.). Nincs okunk kételkedni abban, hogy ezek a „keletre vándorolt”, az „oguzok mögött élő” és a „volgai bolgárok alattvalóiként” számon tartott magyarok azonosak azokkal, akikkel Julianus barát 1236-ban találkozott. A volgai magyarokra vonatkozóan korabeli írásos és későbbi földrajzi nevekből álló forrásaink is vannak (Vásáry 1976).

Mindezek ismeretében a kutatók többsége arra hajlik, hogy a Julianus-féle magyarok valamikor a 8. században, esetleg a kilencedik század elején váltak el a nyugatra, a Kárpát-medencébe tartó magyaroktól, és nem valamelyik „őshazában” ottmaradtak. A vita a körül zajlik, hogy mennyi idő választja el a két magyar csoportot. Ebben a kérdésben döntő lehet az, hogyan nevezték magukat a volgai magyarok. Ez nemrégiben eldőlt. Nem messze a Volga és a Káma összefolyásától van

Csisztopol városa. Ennek régi, muszlim temetőjében találtak egy sírfeliratot. Az 1311. december 9-én elhunyt jeles személynek állított arab nyelvű sírkövön szerepel az elhunyt apjának neve pontosabban nemzetségének megjelölése, és ez *Madzsar*. Julianus látogatása (1236) és a sírkő dátuma (1311) között két emberöltő telt el, nagy valószínűséggel az 1311-ben elhunyt személy apja élt már 1236-ban (Róna-Tas 1986). Ez pedig azt jelenti, hogy a volgai magyarok önelnevezése is „magyar” volt, ebből pedig az következik, hogy ez az önelnevezés és a magyarság etnikai öntudata, önazonosság-tudata már az elválás előtt megvolt. Persze megvolt jóval korábban is, de egyelőre ez az, amit forrásokkal tudunk igazolni.

Egyszeri vagy kettős honfoglalás

■ Kiket találtak a magyar honfoglalók a Kárpát-medencében? A Kárpát-medence honfoglalás előtti és honfoglalás kori történetéhez ma már jelentős mennyiségű, főleg nyugati forrásokkal rendelkezünk. Három etnikumot lehet megkülönböztetni, ha eltekintünk a nyugatról betelepedett, főleg germán csoportoktól. Ez a három etnikum az avarok, az onogurok és a szlávok. Az 555-ben a Kaukázus északi oldalán megjelent avarok két-három év múlva elérték a Kárpát-medencét. A medence keleti részét uraló gepidákat a nyugati részen lakó longobárdok segítségével legyőzték. Majd a longobárdok 568 húsvétján elvonultak Észak-Itáliába, nevét adva a mai Lombardiának. A Kárpát-medence feletti teljes uralmat megszerzett avarok Nagy Károly hadjáratai következményeképpen 791-től fokozatosan elvesztették hatalmukat, és egyes csoportjaik áttértek a kereszténységre. De közben két, számunkra fontos dolog történt. Az egyik az, hogy a Dnyeper-menti onogur-bolgár birodalmat a kazárok 640 után megdöntötték, és Kuvrat halála után az onogurok több részre oszlottak. Egyik csoportjuk az avarok védelmét kérve 650 táján bekéredzkedett a Kárpát-medencébe. A másik esemény az volt, hogy az avar uralom idején különféle szláv csoportok folyamatosan települtek be. Kezdetben kis csoportokban, később nagyobb egységekben is. Az avarok igyekeztek őket megszervezni (értsd: adót szedni) tőlük, s egyes csoportjaik élére avar tisztviselőket, *zsupánokat* állítottak.

A hetedik század második felében az avar birodalomban jelentős változások zajlottak le, és ez a régészeti adatokban is tükröződik. Ezt László Gyula (1978) a magyar etnikum első bejövételének, első honfoglalásának tulajdonította. Ma már mind régészeti, mind történeti és nyelvészeti érvek hatására az a vélemény alakult ki, hogy ez a „késő avar” régészeti kultúra a beköltöző onogur-bolgárok hatására jött létre. Bár Király Péter (1987, 2006) a késő avar korból származó és a nyugati forrásokban előforduló Ongur, Ungar, Venger, Hungarus stb. neveket a magyaroknak tulajdonítja, ebben az időben ez a személynévcsoport a Kárpát-medencébe beköltözött török nyelvű onogur etnikumra utal. A kutatást nehezíti, hogy az avar nyelvről, néhány tisztségnév kivételével semmilyen adat nem maradt fenn. A tisztségnévek pedig ebben az időben az egész sztyeppen elterjedtek (*kán, katun, jugurus* stb.), nincs tehát etnikumjelző szerepük. Van azonban egy szavunk, amely biztosan ebből a körből származik:

11. *ispán*. A szó biztosan összefügg az először 777-ben Kremmsmünster apátság eredetiben megmaradt alapító oklevelében szereplő *zsopan (jopan qui vocatur Physso)* címmel. Ez a cím az avar korban a szláv csoportok élére állított avar tisztviselő megnevezése volt. Szerepel a nagyszentmiklósi kincs görög betűs feliratán, mint *zóapan* és *zoapan*. Kiejtése a késő avar korban *zsupán* lehetett. A cím eredete körüli vitát most nem érinteném, lehet, hogy végső fokon kínai, lehet hogy indoeurópai, ez most a magyarok szempontjából közömbös. Ugyanis ha a szót a honfoglalás után a szlávoktól vettük volna át, akkor a magyarban *supán* alakot várnánk. A korai for-

rások (Zett 1975, Benkő 1993–1997/3, 626–627) azonban *spán* formát tartalmaznak, ebből szabályszerűen lett a magyarban *ispán* (*iskola* < *scola*), *István* (< *Stefán*), *ispotály* (< *spital*) stb. A *zsupán* alakból csak egy olyan nyelvben válhatott *spán* amelyben ennek a szónak első szótagján nem volt hangsúly, gyakorlatilag redukált, alig ejtett hang volt. A török nyelvekben kétagú szavakban a hangsúly a második szótagra esik, így az első szótag hangsúlytalan és ez redukálttá válhat, ahogy ez megtörtént számos török nyelvben. Ez pedig azt jelenti, hogy a magyar nyelv a Kárpát-medencei cím török alakját vehette át, ami arra utalhat, hogy az avarok valaha egy török nyelven beszéltek, ahogy ezt sokan feltételezték is. Az avarok mongol nyelvről elterjedt nézetek egy félreértésen alapszanak, s ma már nem képeznek vitaalapot sem, annak ellenére, hogy legújabban ismét felmerült az ötlet (Futaky 2001, cáfolatát Kara 2002 és Róna-Tas 2003).

A „kettős honfoglalásról” nincs tehát semmilyen pozitív adat.

Székely vagy magyar rovásírás?

■ A rovásírással kapcsolatos legfrissebb összefoglaló (Benkő Elek 2012. 48–59.) világosan megfogalmazta a kérdést: vajon a rovásírást az egész magyarság használta-e, és csak a székelyeknél maradt fent, vagy a rovásírás csak a székelység kultúrkincséhez tartozik. Benkő Elek érvelése elfogadható annyiban, hogy az ismert rovásírást csak Székelyföldön vagy székely emberek másutt használták, egészen a székely rovásírás másodvirágzásának kezdetéig, 1598-ig. Míg az ismert rovásírás kétségtelenül székelynek mondható, nem állítható, hogy az egész magyarság nem ismert valamilyen rovásírást. Legalábbis két magyar szó tanúskodik erről:

12. *ír*. Ezt az igénket régóta török eredetűnek tartották, de a régi összevetés tartatlannak bizonyult. A Gombocz Zoltán tekintélyével (1912) megerősített etimológia a magyar szót a török *yaz-írni* 'szó ogur megfelelőjével (**yar-*) vetette össze, hivatkozva az ebből szabályosan alakult csuvas *šir-írni* 'alakra. A szókezdő mássalhangzó eltűnését azonban azóta több próbálkozás sem tudta megmagyarázni. A magyar szó nem egy nyugati ótörök **yar-* alakra vezethető vissza, hanem a török *ir-* 'kivájni, fából vézni, kimetszeni', vagyis fába róni jelentésű szó átvétele. A szó a csuvasban is megvan (*ir-, ira-* 'kivájni, horonyt, rést vágni a fába'). Noha a szó elsősorban az erdészeti és ács terminológiában maradt meg, a belőle képzett szavak világosan mutatják, hogy eredeti jelentése 'jelet vézni, róni a fába' volt. A híres ótörök jóselekről (*irk*) szól a nevezetes ótörök jóskönyv, az *Irk Bitig*. A magyarban rovátkákat elhelyezni vagyis *irdalni* ma már csak halat vagy szalonnát szoktak. Ez a szó nem az *irt* igéhez tartozik.

13. *betű*. Ezt a szavunkat is török eredetűnek fogadta el a kutatás. A vita itt inkább a körül volt, hogy a szó végső fokon a törökben kínai eredetű-e. Ez a kérdés nemrégiben eldőlt. A felhozott kínai etimológiák egyike sem állta ki a szigorú, nyelvtörténeti kritikát. A török főnév egy igére megy vissza (*bitig* 'könyv, írás' < *biti-* 'írni'). Az ige pedig végső fokon a török *bi* 'kés, vágószerszám' alapszóból képzett. Egyébként ide tartozik a török eredetű magyar *bicska* és társai. Vagyis a török *biti-* 'írni' is eredetileg a török rovásírás terminológiájának része. Legrégebbi feljegyzése az Észak-Kínában uralkodott Topa-Wei dinasztia (386–534) idejéből került elő (**bitegčün* 'írnök, titkár'). Talán figyelemre méltó, hogy a két fentebb említett ótörök szó a *biti-* és a *yaz-*, mindkettő 'írni' jelentéssel eredetileg a törökség különböző csoportjaiban terjedt el. Azonban míg a *biti-* erősen visszaszorulóban van, a belőle képzett *bitig* 'írás, könyv' átkerült azokhoz a török népekhez is, amelyek az *írni* igére a *yaz-* szót használják. De elképzelhető az is, hogy a *biti-* a régebbi, és a *yaz-* kiszorította. Erre utalhat a csuvas is, amelyben a nyugati ótörök eredetű *šir-írni* (< **yar-*

~ *yaz-) mellett megvan a *bitig is (*petü*) ‘amulett’ jelentésben. Ez egy nyakban hordható és valamilyen áldást hozó szöveget tartalmazó amulett, amelynek a neve még a pogány korra utal.

Végül: a mongolba is átkerült a két szó: *dzsiru-* (< *dzsaru- ← ogur török **jaru* < **yar-*) ‘írni, rajzolni’ és *bičig* (< **bitig* – török *bitig*) ‘írás, könyv’. S megtaláljuk a magyar *ír-* török megfelelőjéből képzett *irk* mongol párját: *irua* ‘előjel, rossz ómen’ jelentéssel.

Betű és *ír* szavaink bekötik a magyar nyelv történetét a török rovásírási kultúrák körébe, s kétségtelenné teszik, hogy a magyarság ismert valamilyen rovásírást már a honfoglalás előtt.

A magyarság ősi és korai történetével kapcsolatban a szorgos és lelkiismeretes kutatás állandóan új és új adatokat hoz felszínre. A tudós abban különbözik a dilettánstól, hogy nyitott az új adatokra, kritikával méri azokat. A kívülálló indulatból táplált nézeteit persze nem lehet megrendíteni. De talán a világos fejű, igazságra szomjas fiatalokat meg lehet győzni arról, hogy a magyarság korai története is ugyanolyan tudomány, mint minden más, legfeljebb a szívünkhöz áll közelebb.

■ IRODALOM

- Benkő L.: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. I–II. Bp., 1993–1997.
 Benkő Elek: *A középkori Székelyföld*. I–II. Bp., 2012.
 Futaky István: *Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdéséhez. Mongol és mandzsu-tunguz elemek nyelvünkben*. Bp., 2001.
 Gombocz, Zoltán: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki. 1912.
 Illič-Svityč, V. M.: *Opyt sravnenija nostratičeskikh jazykov (semitohamitskij, kartvel'skij, indoevropejskij, ural'skij, dravidijskij, altajskij)*. I–II. Moskva. 1971–1976.
 Kara György: *Futaky István: Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdéséhez*. Magyar Nyelv 2002. 491–496.
 Király Péter: *A VIII–IX. századi Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger személynevek*. Magyar Nyelv 1987. 83. 162–180, 314–331.
 Király Péter: *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve*. Nyíregyháza, 2006.
 Kristó Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, 1995.
 László Gyula: *A „kettős honfoglalás”*. Bp., 1978.
 Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Bp., 1984.
 Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Bp., 1930, 1991.
 Róna-Tas András: *A magyar népnév egy 1311-es volgai bolgár sírfeliraton*. Magyar Nyelv 1986. 82. 78–81.
 Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Bp., 1996.
 Róna-Tas András: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*. Bp., 1999.
 Róna-Tas András: *Börtön szavunk és az avar–magyar kapcsolatok*. Nyelvtudományi Közlemények 2003. 100. 219–225.
 Róna-Tas András: *Kis magyar őstörténet*. Bp., 2007.
 Róna-Tas, András – Berta, Árpád: *West Old Turkic, Turkic Loanwords in Hungarian*. I–II. Wiesbaden, 2011.
 Starostin, S. – Dybo, A. – Mudrak, O. (eds.): *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. I–III. Leiden–Boston, 2003.
 Trubačev, O. N. (ed.): *Etimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond*. Moskva, 1974–1999.
 Vámbéry Ármin: *A magyarok eredete*. Bp., 1882.
 Vasmer [Fasmer], R.: *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. I–IV. Moskva, 1964–1973.
 Vásáry István: *The Hungarians or Možars and the Meščers/Mižers of the Middle Volga Region*. Archivum Eurasiae Medii Aevii 1976. I. 237–275.
 Zett, R.: *Über das Verhältnis von slavisch und ungarisch župan–span-ispán im Lichte der Wortgeographie*. Ural-Altäische Jahrbücher 1975. 47. 207–216.
 Zimonyi István: *A magyarság korai történetének sarokpontjai*. Doktori értekezés tézisei. Szeged, 2012.

HONTI LÁSZLÓ

MILYEN LEHETETT ANYANYELVÜNK A HONFOGLALÁS KORÁBAN?

A magyar nyelv története bizonyos fokig időtlennek tekinthető: megszületésének időpontja nem állapítható meg, eltűnésének időpontja, amely remélhetőleg a beláthatatlanul távoli jövőben lesz, szintén ismeretlen. Az általunk ismert nyelvek többségére ugyanez érvényes. A világ ismert nyelveinek száma több ezerre tehető (a pontos számadat aligha állapítható meg), egykoron valószínűleg sokkal több is volt. Közülük sok idióma nyelvi asszimiláció eredményeként kihalt, nyom nélkül vagy nyomokat alig hagyva merült feledésbe; ilyen pl. a dalmát, a longobárd és a gall.

Egy-egy nyelv és nyelvcsalád múltjának nyomozásakor fontos kérdés, mikor és hol alakult ki. E kérdéseket megválaszolni egyáltalán nem könnyű, hiszen lehetetlen egy nyelv életében éles határokat megvonni, amit a nagyon régi írásbeliséggel rendelkező nyelvek kutatói is okkal megállapíthattak. A honfoglaló magyarság nyelve is a távoli múltból ered, amelyben természetszerűleg sok a homályos pont. Azt azonban a kutatók generációi teljes bizonyossággal megállapították, hogy anyanyelvünk rokonságban áll egyebek közt a vogul, az osztják, a finn és a lapp nyelvvel, miként a németnek rokona az angolon kívül például az orosz és a portugál is. A mi nyelvcsaládunk, azaz az uráli nyelvek esetében – a magyarnak köszönhetően – a legrégebbi nyelvmélek hozzátétőleg ezer évre tekinthetnek vissza, ezért a korábbi időszakokat csak a történeti-összehasonlító nyelvtudomány tárhatja fel, de csak mozaikszerűen. Így egy-egy rekonstruálha-

**A mi nyelvcsaládunk,
azaz az uráli nyelvek
esetében –
a magyarnak
köszönhetően –
a legrégebbi
nyelvmélek
hozzátétőleg ezer évre
tekinthetnek vissza,
ezért a korábbi
időszakokat csak a
történeti-összehasonlító
nyelvtudomány tárhatja
fel, de csak
mozaikszerűen.**

tó nyelvtörténeti kor számít határnak, de a kijelölhető időpontok bizonytalanok, s nyilvánvalóan e korok nyelvállapotai nem különböztek lényegesen a közvetlenül megelőzőktől és a közvetlenül utánuk következőktől sem. Ebből fakadóan a nyelvtudomány meghatározta időbeli határok sem lehetnek élesek.

Ha azt firtatnánk, mennyi idő, vagyis kb. hány éves a magyar nyelv, nem adhatunk pontos választ, amit adhatunk, az is csak nagyon-nagyon viszonylagos. E kérdéshez tartozik az is, mióta beszélhetünk magyar nyelvről. Vajon csak azt követően, hogy őseink elváltak legközelebbi nyelvrokonaink elődeitől, vagy csak a honfoglalástól? Ilyen éles határokat nem lehet kijelölni, hiszen a nyelv viszonylag lassan változik, gyakran évszázadokon át érhető marad egy-egy nyelv a beszélők számára, hiszen mi szinte minden nehézség nélkül megértjük Balassi Bálint és Zrínyi Miklós írásait, de a *Halotti beszéd* maradéktalan (?) megértése már iskolázottságot igényel, noha mindezen korokban e szövegek a (korabeli) magyar nyelv megnyilvánulásai voltak. Időben még távolabbra visszamenve is azt tapasztalnánk, hogy az egymást követő generációk számára (szinte) kifogástalanul érthetőek voltak a különböző nemzedékek tagjai által anyanyelvükön megformált megnyilatkozások. Így lassan akár a legtávolabbi korokig is eljuthatnánk, pl. addig a nyelvállapotig, amikor a mai magyar távoli előzménye és a mai finn nyelv nagyjából még egy nyelv volt (mint pl. a mai spanyol és a mai román előzményeként a latin), vagyis a helyzetet némileg karikírozva azt is mondhatjuk, hogy abban a távoli időpontban nyelvünk előzménye számunkra magyar, míg pl. a finnek számára finn...

A honfoglalást megelőző korok magyar nyelvéről főleg (a) a történeti-összehasonlító nyelvtudomány módszerével a rokonaival való összevetés, (b) az idegen nyelvekkel kialakult kapcsolatok (szókincsbeli változások, idegen hatásra bekövetkezett esetleges nyelvtani újítások) értelmezése és (c) a nyelvi eszközök rendszerének (típusok szerinti) meghatározása alapján tehetünk szert fontos ismeretekre.

E három részdiszciplína mindegyikéről kell szólni röviden ahhoz, hogy közelebb férközhessünk a címben megfogalmazott talány részbeni megoldásához.

A nyelvek közti genetikai rokonsággal a történeti-összehasonlító nyelvtudomány foglalkozik, amely voltaképpen két nyelvtudományi módszer együttes alkalmazásából áll. A történeti nyelvtudomány az egy-egy nyelv vagy nyelvcsoport életében bekövetkezett változásokat deríti fel, és igyekszik a változásoknak okát adni. Példaként megemlíthető, hogy a *Halotti beszéd* korának nyelvállapota és anyanyelvünk mai formája közti számos fejleményt e diszciplína művelői tanulmányozzák. A rokonság gyanújába került nyelvek közti viszonyok tisztázása, vagyis annak eldöntése, két vagy több nyelv vajon rokonságban áll-e egymással, közös előzményük volt-e vagy sem, az összehasonlító nyelvtudomány szakembereinek feladata. A magyar nyelv esetében a legtöbb segítséget természetesen legközelebbi rokonaitól, a vogultól és az osztjától remélhetjük, ezekkel mutatja ugyanis anyanyelvünk a legtöbb egyezést és hasonlóságot, de természetesen a távolabbi atyafiak is sok tanulsággal szolgálnak. A legközelebbi rokon nyelvekkel való összehasonlítás azt sugallja, hogy anyanyelvünkben pl. a névelőhasználat viszonylag fiatal fejlemény, míg az alanyi és a tárgyias igeragozás kettőssége meglehetősen régi vonás; ezeket a megállapításokat a távolabbi rokonokkal való összevetés csak megerősíti.

Története (és őstörténete) folyamán nyelvünk beszélői sok más nyelvű közösséggel kerültek kapcsolatba. Az ilyen találkozások, hacsak nem futólagosak, bizony több-kevesebb nyomot hagynak az érintkezésbe kerülő nyelvekben. Biztosan tudjuk, hogy anyanyelvünk előzményei meglehetősen szoros kapcsolatba kerültek iráni és törökségi nyelvekkel, a honfoglalás körüli időkben és később e kapcsolatok (bizánci) görög, szláv, germán (német), latin és újlatin kapcsolatokkal bő-

vültek; ezekről a legbeszédesebben az e nyelvekből a mi nyelvünkbe átkerült szavak, az ún. jövevényszavak tanúskodnak. Kárpát-medencei életünk során indoeurópai nyelveket beszélő népek vettek és vesznek minket körül, valószínűleg az ő nyelvüknek a miénkre gyakorolt hatásának is szerepe lehetett abban, hogy évszázadok óta általánosnak mondható az (akár többszörösen is) összetett mondatok használata anyanyelvünkben; ezzel szemben egészen biztos pl. az, hogy az igekötő kategóriája meglehetősen régi sajátossága nyelvünknek, kialakulásában semmi szerepe nem volt a latin, a német és a szláv igekötőzésnek.

A nyelvtipológia azt veszi számba, milyen sajátosságokat mutat egy-egy nyelvben a hangtan, az alaktan, a mondattan, amelyek az illető nyelvet szembeállítják más nyelvekkel, vagy éppen több-kevesebb hasonlóság vagy egyezés révén egyéb nyelvekkel nagyjából azonos csoportba, típusba sorolható. Az újlatin, germán vagy szláv nyelveket tanuló magyarok gyakran szembesülnek azzal, hogy e nyelvek sok mindent másként oldanak meg, mint a mi anyanyelvünk; a felsorolt nyelvcsoportok valamely tagját anyanyelveként beszélő magyarul tanulók is hasonló felfedezésekre kényszerülnek. A mi nyelvtanunk nem ismeri a névszóknak a nemek (hím-, nő- és semleges nem szerinti) megkülönböztetését, míg az imént említettek többé-kevésbé következetesen megkülönböztetik ezeket.

A jelen dolgozatban ismertetendő magyar nyelvállapot az ősmagyar és az ómagyar nyelvi korszak határán van, mivel a magyar nyelvtörténetben az egyik „határkő” a 9. század végén van, vagyis a honfoglalás lezárulására esik. Az ezen korszak magyar nyelvéről közvetlen módon az egykori és egykorú feljegyzések árulnak el többet vagy kevesebbet: kevesebbet a különféle úti beszámolók és történeti feljegyzések, lényegesen többet a 12. század végétől datálható, ám igen ritka szövegelemlek. Az előbbieket jobbra csak hangtani jellegű kérdések megválaszolását segítő egyes szavakat (főleg neveket) tartalmaznak, az utóbbiak pedig már nyelvtani elemzéseket is lehetővé tevő, jól formált szövegeket.

A nyelvemlékekből kiszűrhető információk kiegészülnek a történeti-összehasonlító nyelvtudomány eredményeivel, a nyelvek kölcsönös kapcsolataiból leszűrhető tanulságokkal és a nyelvek típusainak megismerése és összevetése folytán nyert információkkal, így ezek együttese révén anyanyelvünk honfoglalás kori állapotának talán már megbízható, de még mindig csak hiányos, kontúrszerű képe rajzolódik ki előttünk.

A most dióhéjban ismertetett nyelvtudományi diszciplínák által feltárt tények alapján megpróbálom bemutatni, milyen is lehetett a kb. ezeregyszáz évvel ezelőtt beszélt magyar nyelv.

A honfoglalásunk körüli időpontot tekintjük az ősmagyar és az ómagyar kor nagyon hozzávetőleges határának. Az ősmagyar kor nyelvállapotára nyelvemlékek híján a rokon nyelvek vallomása és a későbbi magyar nyelvtörténet tanulságai alapján következtethetünk.

Hangtan

■ Az ősmagyar és az ómagyar nyelv valószínű hangállománya érzékeltetheti, milyen lehetett anyanyelvünk hangrendszerére jó ezeregyszáz évvel ezelőtt. Az alábbiakban a mai helyesírás által alkalmazott betűjeleket használom, a mára már eltűnt hangokat idegen (görög) betűkkel és (tudományos hangtani) jelekkel jelölöm, amelyeket természetesen alább meg is magyarázok.

ősmagyar

p b m φ β
t d n sz -z- l r
s cs
ny j ž ly
k -g- χ γ
 (Kiss–Pusztay 2003. 122.)

Mássalhangzók

ómagyar

p b m φ/f β/v
t d n sz z c l r
s cs
ny j ž/gv ly
k g χ/h γ
 (Kiss–Pusztay 2003. 284–286.)

φ = Az *f*-hez hasonló zöngétlen mássalhangzó, de nem a felső fogsor és az alsó ajak közti résen hagyja el a levegő a szájüreget, hanem a két ajak közt, ezt nevezzük bilabiális *f*-nek (amely a bilabiális zárral képzett korábbi *p*-ből keletkezett a zárnak réssé nyílása révén). Az ómagyarban kellett lennie egy olyan korszaknak, amikor az *φ* kezdett *f*-fé válni; ezek egy ideig egymás mellett élhettek, ezt mutatja az *φ/f* jelölésmód.

β = A *w*-hez hasonló zöngés mássalhangzó, de nem a felső fogsor és az alsó ajak közti résen hagyja el a levegő a szájüreget, hanem a két ajak közt, ezt nevezzük bilabiális *v*-nek (ilyen hang pl. az angol *water* 'víz' szókezdő mássalhangzója). Az ómagyarban kellett lennie egy olyan korszaknak, amikor a *β* kezdett *v*-vé válni; ezek egy ideig egymás mellett élhettek, ezt mutatja a *β/v* jelölésmód.

χ = Olyanféle zöngétlen mássalhangzó, mint amilyent a németben a *ch* betűkapcsolat jelöl, pl. az *ich* 'én' és az *acht* 'nyolc' szavakban. E *χ* az ómagyarban *h*-vá lett; ezek egy ideig egymás mellett élhettek, ezt mutatja az *χ/h* jelölésmód.

γ = Olyanféle mássalhangzó, mint a *χ* által jelölt, de ez zöngés, amely az ómagyar kor folyamán eltűnt a nyelvből.

ž = A *cs* betűkapcsolattal jelölt mássalhangzónak (zöngétlen affrikátának) a zöngés párja (kiejtése kb. *gyzs*), amely az ómagyarban kezdett *gy*-vé válni; ezek egy ideig egymás mellett élhettek, ezt mutatja a *ž/gv* jelölésmód.

ly = Az ezen betűkapcsolat által jelölt hang (az ún. jésített vagy lágyított *l*, kiejtése kb. *lj*) ma már csak egyes nyelvjárásokban (a palócban, a székelyben és a csángóban) él, a nyelvterület nagy részén *j*-ként hangzik, a Dunántúl nagy részén pedig *l*-lé vált, pl. *gólja* ~ *gója* ~ *góla*. A jésítést a magyar betűkészletben *y*-nal jelöljük, vö. még *ny* (~ *nj*), *ty* (~ *tj*), *gy* (~ *dj*).

-z-, *-g-* = A betűk előtti és mögötti kötőjel azt mutatja, hogy a *z* és a *g* (az ősmagyar korban) csak szóbeljeji helyzetben létezett.

Magánhangzók

Ismereteink szerint a távolabbi korokban az első szótagban volt többféle magánhangzó, a többiben ezeknek csak egy része fordulhatott elő. Miként mai nyelvünkben vannak rövid és hosszú magánhangzók, nagy valószínűséggel a régiségben is hasonló lehetett a helyzet.

Első szótagi rövid magánhangzók

ősmagyar

i u ü i
o ë
á e

ómagyar

i u ü i
o ö ë
á a e

Első szótagi hosszú magánhangzók

ősmagyar

*i**é**á*

(Kiss–Pusztay 2003. 123, 289.)

ómagyar

ú *ű* *í**ó* *ő* *é**á**ē*

(Kiss–Pusztay 2003. 288–289.)

A különleges betűjelek hangértéke

i = Ún. hátul képzett (mély hangrendű vagy veláris) *i*, amelyen pl. az orosz *сын* 'valaki fia' szóban a cirill *ы* betű jelölte hang és a román *român* szóban a mellékjeles *â* betű jelölte hang (amelynek régebben *î* volt a betűjele).

ë = A helyesírásunk által nem jelölt zárt (vagy középső nyelvállású) *e* hang, amely a nyelvterület nagy részén él, pl. *ember* szavunk első *e* hangja ún. nyílt (vagy alsó nyelvállású) *e*, a második pedig zárt *e*, tehát *ë*, vagyis *e* szó kiejtése: *embër*.

á = Ún. ajakkerekítés nélküli rövid *a*, amely ma már főleg csak a palócban létezik, pl. *kápá* = *kapa*.

ē = Hosszú nyílt *e*, amely ma pl. a Dunántúlon egyes esetekben az *el-* igekötő hangalakjaként jelentkezik, pl. *ēmënt* = *elment*.

Szóvégen valószínűleg csak felső nyelvállású rövid magánhangzók (*i*, *u*, *ü*) lehetnek. Valamikor szinte minden szavunk tartalmazott tővégi magánhangzót, amely az ómagyar kor folyamán tűnt el, pl. *küzü* > *köz*, *utu* > *út*.

A szóhangsúly az első szótagon volt, miként ma is.

A magánhangzó-illeszkedés ősi jellemző vonása anyanyelvünknek, amely a ronkon nyelvek nagy részében ma is megvan: ha egy szó magas (vagy elülső) hangrendű, rendszerint a hozzácsatlakozó képzők, jelek, ragok is magas hangrendűek, míg a mély (vagy hátsó) hangrendű szavakhoz általában mély hangrendű végződések járulnak, pl. *ház* – *ház-ban* – *ház-ak* – *ház-as* – *házas-ság*, *kéz* – *kéz-ben* – *kez-ek* – *kez-es* – *kezes-ség*.

A magyar nyelv korai újítása az, hogy a szótó magánhangzójának ajakkerekítéses vagy ajakkerekítés nélküli voltához igazodnak azon végződéseink, amelyek magánhangzója középső nyelvállású, pl. *lát-tok*, *néz-ték*, *üt-tök*, *fá-tok*, *lé-ték*, *nő-tök*, *házhoz*, *kéz-héz*, *tőr-höz*.

Alaktan

■ Az önállósult magyar nyelvnek mindig gazdag képzőrendszere volt. E képzők egy része a finnugor és az ugor kori nyelvállapotból öröklődött, más részük pedig a magyarban keletkezett. Az előbbi csoportba tartozik pl. a folyamatos melléknévi igenév képzője, az *-ól/-ő* (amelynek a honfoglalás körül más volt a hangalakja, mint manapság: *-ayl/-ey* > > *-au/-eü* > *-ól/-ő*). A *-ság/-ség* (*jóság*, *szépség*) és a *-szág* (*ország*, *jószág*) képzők a magyar külön életében keletkeztek. A további sok képző illusztrálása végett megemlítem néhány nagyon régi képzett szavunkat: *fára-d*, *foro-g*, *fő-z*, *áll-ít*, *észë-get*, *mondo-gat*, *keres-tetik*, *hámoz-tatik*, *név-telen* ~ *nev-etlen*, *gond-talan* ~ *gond-atlan*, *kez-ű*, *láb-ú*.

Névszói és igei jeleink mind anyanyelvünk régi elemei, ezek tehát a honfoglalás korában is megvoltak. Birtokos személyjeleink és igei személyragjaink is a távoli korok örökségébe tartoznak, pl. *ház-am*, *ház-ad*, *ház-a*, *kez-ünk*, *kez-eték*, *kez-ük*, *lát-ok*, *lát-sz*, *lát-om*, *lát-od*, *lát-ja*, *néz-ünk*, *néz-ték*, *néz-nek*, *néz-zük*, *néz-iték*, *néz-ik*. A felszólító mód *j* jele (pl. *mën-j*, *néz-z* < *néz-j*) és a feltételes mód *-na/-ne*, *-ná/-né* (pl. *lát-na*, *lát-ná*, *néz-ne*, *néz-né*) jele is sokezer éves múltra tekint vissza. Ilyen

mindkét többesjelünk is, az *i* és a *k*, pl. *háza-i-m*, *háza-k*, a melléknév középfokának *-(b)b* jele, pl. *kevés-b-é*, *idős-b*, *időse-bb*, *sósa-bb*, *édése-bb*, a mai köznyelvi múlt idő *-(t)t* jele, pl. *nézē-tt*, *néz-t-e*, valamint a ma már archaikusnak számító és nyelvjárási elbeszélő múlt (pl. *vala*, *látá*, *látá*, *néze*, *nézé*) egykori **j* jele, amely már a honfoglalás körüli időkben egybeolvadt az ige tövégi magánhangzójával, és ma az *-a/-e* és az *-á/-é* végződésben „rejtőzik”.

Ragjaink egy része igen régi, ezek közé tartoznak igei személyragjaink, amelyekről az előbb szóltam, és névszói esetragjaink egy része, mégpedig a *-t* tárgyrag (pl. *engēm-et*, *ház-at*, *kez-et*), a 'hol?' kérdésre felelő *-on/-en/-ön* külső helyhatározóragunk (pl. *ház-on*, *kéz-én*, *tőr-ön*). Nagyon sok névszói esetragunk azonban anyanyelvünk önálló életében keletkezett névutókból. Ezek egy része már az ősmagyar kor vége felé kezdett kialakulni, és csak az ómagyar korban zárult le ez a folyamat. E névutók önálló főnevekből keletkeztek, és hosszú utat jártak be, mire önálló szóból toldalékká váltak. Ilyenek pl. a *-ba/-be*, *-ban/-ben*, *-ból/-ből* (ezek a *bél* 'vminek a belseje' szóból keletkeztek), *-tól/-től* (a *tő* szavunk *e* rag forrása), *-hoz/-höz/-höz* (ugor kori 'vminek az oldala, széle' jelentésű főnévből alakult ki). Legkorábbi nyelvemlékeink mutatják, hogy ezen ragjaink közvetlenül a honfoglalás után még névutók voltak, illetve lassacskán kezdtek az előttük álló főnévhez hozzátapadni, pl. a Tihanyi alapítólevél *feheruuaru rea meneh hodu utu rea* = (valószínű kiejtése megközelítően mai írásmód szerint:) *fehérváru rēa mēnēy hodu utu rēa* = (mai nyelvre átírva:) *Fehérvárra menő hadi útra*, kifejezésében a *rea* = *rēa*, *rá* szócska/elem még névutó volt, a Halotti beszéd egyértelműen mutatja, hogy *-ba/-be* ragunk akkor még névutószerű elem volt, amelynek hangalakja még hosszabb volt, és nem vett részt a hangrendi illeszkedésben, vö. *muncas vilagbele* = (valószínű kiejtése mai írásmód szerint:) *munkás világ belé* (jelentése:) 'munkás (azaz fájdalommal teli) világba'.

Mondattan

■ A mondattani sajátosságok vizsgálatakor érezhető leginkább a nyelvemlékek hiánya, ez esetben ugyanis a rokon nyelvek vallomására, a nyelvi változások szolgáltatata tanulságokra és a tipológiai felismerésekre vagyunk utalva. A következőkben néhány olyan régi mondattani sajátosságunkat említem meg, amelyek jórészt ma is élnek nyelvünkben, és természetesen a honfoglalók nyelvében is éltek.

A magyar nyelv – rokonaihoz hasonlóan – leginkább a létigével (*van*) fejezi ki, ha valakinek van valamije, pl. *nekem van házam*, szemben a legtöbb indoeurópai nyelvvel, amelyek ilyenkor birtoklásigét alkalmaznak, vö. német *ich habe ein Haus*, angol *I have a house*.

A magyarban a melléknévi jelző nincsen egyeztetve a jelzett szóval a grammatikai számot és az esetet tekintve, ami viszont jellemző vagy jellemző volt az indoeurópai nyelvekre, pl. *a nagy házban*, *a nagy házakban*, vö. pl. orosz *в большом доме*, *в больших домах*. Viszont a magyarban is egyeztetjük a jelzőt, ha az mutató névmás, pl. *ebben a nagy házban*, *ezekben a nagy házakban*, vö. pl. orosz *в этом большом доме*, *в этих больших домах*.

Ugyancsak ősi vonása anyanyelvünknek, hogy a számnévi jelző után nem többes, hanem egyes számú a jelzett szó, pl. *egy ló*, *két ló*, ellentétben a legtöbb indoeurópai nyelvvel, pl. francia *un cheval*, *deux chevaux*.

Noha – ismereteink szerint – a magyar nem örökölt kötőszókat a korábbi nyelvállapotokból, néhány ilyen eleme is volt már a honfoglalás körüli időkben, pl. *de*, *is*, *és*, *hogy*, *mert*.

Nyilvánvalóan voltak mellérendelő és alárendelő összetett mondatok, de nem feltétlenül kötőszóval kapcsolódtak egymáshoz, hiszen ezek ma is előállíthatók megfelelő kötőszók nélkül is, pl. *tudom, (hogy) levelet írt; meglátogattam, (mert) baleset érte; ijedtében a kutya ugatott, (és) a macska nyávogott*. Az ilyen szerkezetet legtöbbszörre igeneves szerkezetek helyettesíthették, amelyek ma is eléggé általánosak a rokon nyelveinkben, ilyen pl. a HB-ből való idézet is: *hadlaua choltat terumteve istentvl* = (valószínű kiejtése megközelítően mai írásmód szerint:) *hadlawá holtát terümtewé istentül* (jelentése:) 'hallotta az (őt) teremtő Istentől, hogy meg fog halni', de a HB-ben találunk mellé- és alárendelő kötőszavas mondatot is, pl. *wimagguc uromc iften kegilmét ez lelic ert. hug iorgoffun w neki. ef kegiggen. ef bul/cassa mend w bunet* = (valószínű kiejtése megközelítően mai írásmód szerint:) *wimágyyuk uromk isten kégyilmét ez lélikért, hugy jorgossun űneki, és kégyiggyen, és bolcsássá mēnd ű bűnét* (jelentése:) 'imádjuk urunk isten kegyelmét ezen lélekért, **hogy** bocsásson meg őneki, **és** kegyelmezzen (neki), **és** bocsássa meg (neki) minden bűnét'.

Az igeneves szerkezetek kapcsán kell megemlíteni azt, hogy tárggyal bővíthető igeneveink igen gyakran tárgyrag nélküli tárgyat tartalmaznak, pl. *a legény elment háztűznézőbe, a gazda a mezőn van széna kaszálni*.

Az ősmagyarban használatos volt a ma már inkább csak nyelvjárási és archaikusnak minősülő elbeszélő múlt, pl. *vala, láta, látá, néze, nézé*, és már megvolt a múlt idejű melléknévi igenévből keletkezett *-t*-jeles múlt idő is, pl. *volt, látott, látta, nézett, nézte*, sőt összetett múlt idejű igealakjaink is voltak, pl. *lát vala, látott vala, látott volt*, jórészt meglehettek már a honfoglalás körüli időkben, míg a *látá vala, lát volt* részben talán későbbi keletkezésűek. Sokféle múlt időnek eltérő funkcióik voltak, ezek közt találjuk az időegyeztetést (*consecutio temporum*) is, példa az őmagyar kor vége felé (1450 körül) keletkezett Bécsi kódexből (valószínű kiejtése megközelítően mai írásmód szerint:) *tōn mindeneket, melleket őneki Hester (= Eszter) parancsolt vala* (jelentése:) 'megtett mindent, amit neki Eszter parancsolt' (értsd: a parancs elhangzása megelőzte annak teljesítését); mivel igeidőink jórészt már az ősmagyarban kialakultak, nyilvánvalóan funkcióik is abban a hosszú korban gyökereztek.

Az ősmagyar korban születhetett meg a mára már elsovadt egyszerű jövő idő, pl. *tēendēk* 'tenni fogok', *tēendesz* 'tenni fogsz', *tēend* 'tenni fog', amely mára főleg jelen idejű melléknévi igenévi származékában őrződött meg, pl. *tēendő, (meg)írandó (levél)*.

Szókincs

■ Az úgynevezett alapszókincs (testrésznevek, rokonságnevek, a lakással és a ruházattal kapcsolatos megnevezések, eszköz- és anyagnevek, állat- és növénynevek, természeti jelenségek nevei, névmások, számnevek, elemi cselekvések és történések megnevezése) nagy része az uráli, finnugor és ugor korból öröklődött át mai nyelvünkbe. Pl. *kéz, fej ~ fő, mell, szēm, fiú, lány, őcs, vő, ház, fal, küszöb, kés, fék, íj, ív, nyíl, ideg, arany, vas, mēny, ló, egér, nyúl, hal, sün, méh, fa, tő, kérög, fenyő, szil, tavasz, ősz, tél, év, éj, réggel, fekete, hosszú, jó, meleg, tűz, fēlhő, víz, jég, én, tē, ez, az, egy, két ~ kettő, három, mégy, kér, ér, tud, néz, olvad, esik*. Az ezen rétegbe tartozó szavak egy része már a Kárpát-medencében hullott ki, ilyen pl. a *tjó* 'folyó' szavunk, amely csak néhány folyónevünkben őrződött meg, mint pl. *Bērētyó, Hejő*.

A honfoglalás előtt az ősmagyarok iráni, törökségi nyelvű népekkel és keleti szlávokkal is kapcsolatba kerültek, azokból több-kevesebb szó (jövényszó) került be az ősmagyarok nyelvébe. Iráni eredetűek: *tíz, ezēr, asszony, vám, tehén, tej*. Régi törökségi jövevények, pl. *ökör, disznó, turul, bor, sör, térd, árpa, búza, gyé-*

kény, gyümölcs, betű, ír, szám, gyón(ik), gyarló. Régi szláv eredetű szavaink: *varsa, zátony, tanya, görög.*

A Kárpát-medencében megtelepedvén az ősmagyarok által hozott szókinccs újabb szláv, német, latin és újlatin szavakkal bővült.

Végezetül bemutatok egy részletet a 12. század végén keletkezett Halotti beszéd című nyelvemlékünkéből azt szemléltetendő, kb. miként hangozhatott a honfoglalás kori magyar nyelv. Noha e szöveg kb. kétszáz évvel a honfoglalás után vettettet papírra, nagyon sokban nem különbözhetett a 9. századi nyelvtől, hiszen pl. a Kazinczy Ferenc által a 19. században írott szövegek sem állnak messze mai nyelvünkötől.

Benkő Loránd (1980. 47–48.) olvasatának kissé módosított változata:

Látjútuk feleim szümtükxel, mik bázmuk. Isá, por és homu bázmuk. Mënyi milosztben terömtëbé elëbé miß isëmüköt, Ádámot, és ádudda bálá neki páradicsumot xázoá. És mënd páradicsumben bálöb ðimilcsëktül mondá neki élnië. Xëon tilutoá út iß fá ðimilcsëtül. ðe mondoá neki, mérët nüm ënëik: isá, ki napon ëmdöl az ðimilcsëtül, xálálnek xálálál xolsz. Xádláßá xoltát terömtëbé istentül, ðe feledëbé. Engedé ürdüng intetüinek, és ëbék az tilbot ðimilcsëtül. És az ðimilcsben xálálut ëbék. És az ðimilcsnek ólj keserüß bálá bizë, xuz turkokát [= ?turkát] migë szakasztlá bálá. Nüm xëon mogánek, ðe mënd ú fájának xálálut ëbék.

A nyelvészetileg nem képzett olvasó számára csak latin betűkkel, Benkő Loránd (1980. 47–48.) olvasatának alapján a mai helyesíráshoz közeli formában egyszerűsítve, érthetőbben átírva:

Láttyátuk feleim szümtükkel, mik wadzsmuk. Isa, por és homu wadzsmuk. Mënyi milosztben terömtewé elëwé miw isëmüköt, Ádámot, és adutta walá neki paradicsumot házzá. És mënd paradicsumben walow dzsimilcsëktül mondá neki élnië. Hëon tilutoá út idzs fa dzsimilcsëtül. Dzse mondoá neki, mérët nüm ënëik: isa, ki napon ëmdöl az dzsimilcsëtül, halálnek halálál holsz. Hadlawá holtát terömtewé istentül, dzse feledewé. Engedé ürdüng intetüinek, és ëwék az tilwot dzsimilcsëtül. És az dzsimilcsben halálut ëwék. És az dzsimilcsnek óly keserüw walá wizë, hudzs turkokát [= ?turkát] migë szakasztya walá. Nüm hëon mogánek, dzse mënd ú fájának halálut ëwék.

Fordítása archaizáló mai magyar nyelven:

Látjátok, feleim (= testvéreim), szemetekkel, mik vagyunk. Bizony, por és hamu vagyunk. Mënyi malasztban (= kegyelemben) teremté élőwé a mi ősünket, Ádámot, és adta vala neki paradicsomot házzá. És a paradicsomban lévő minden gyümölcsökből éljen, mondá neki. Hiába tiltá (azonban) egy fa gyümölcsétől. De mondá neki, miért nem ennék (abból): bizony, mely napon eendel (= enni fogsz) azon gyümölcsből, halálnak halálával halsz. Hallá holtát (az őt) teremté Istentől, de feledé. Engede az ördög intéseinek (= csábításainak), és ewék a tiltott gyümölcsből. És azon gyümölcsben halált ewék. És azon gyümölcsnek oly keserü vala a vize (= leve), hogy a torkukat [= ?torkát] megszakasztja vala. Nemcsak magának, de mind ő fájának (is) halált ewék.

■ IRODALOM

Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Bp., 1967.

Benkő Loránd: *Hogyan beszéltek a régi magyarok?* Magyar Nyelvőr 1950. 74. sz. 267–272.

Benkő Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980.

Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. *A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991.

Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Bp., 2003, 2005.

DEMÉNY PÉTER

Vallomás

Megint sebezhetővé tettem magam,
belém hatol már minden furcsa élet,
védekezni megint hasztalan,
a jó sötétet felsértik a fények.

A nyugalmat felhasítják a vágyak,
szertereped, mint fázós téli kárpit,
a félelem szöszei szerteszállnak,
megtehetnék most magammal akármit.

Rezzen az éj, a félelem a számban,
a vágy a testem mélyében dobog.
A hosszú boldogságot nem találtam,
az enyém mély fájdalmak közt dadog.

Költészet Szálló

Néha el kell látogatnom
a Költészet Szállóba.

Nincs az ilyesminek leszögezett rendje,
szabályos szinuszaik,
csak egyszerűen érzem,
mennem kell, megyek.

És nem a hűség–hűtlenség
tengelyhatalmak a lényeg itt,
sem a szerelem meg a szeretet fokozatai.

A lányok és a lángok,
a zizegő éjszakák,
az ölelések sorozatgyilkossága,
a vágy sziklacsapkodása,
az odaadás szakadékaik.

A Költészet Szállóban
meglehetősen gyakori vendég vagyok,
és ha évekig feléje sem megyek,
akkor is rám köszönnek a pincérek
a reggelinél.

Nem értem

Két hónapig a mobilom nézem,
mért szeretlek, talán majd megértem,
mért hiányzol – –
mért tartom a sokat is kevésnek,
mért szeretem a te gyöngye térded,
mért szeretem a te ringatásod,
mért olyan mély a te hallgatásod,
mért rúgnám fel a csöndemet érted,
mért világít a te sötétséged

Nyelvújítás

Ha azt mondom, szeretlek,
semmit sem mondok:
egy poros szótárból
előrántok egy agyontapodott kifejezést,
mintha azt várnám, alélj el,
mert megköszöntem a vacsorát.
Jflogdum, tmloduk, aluktén –
ilyesmiket kellene mondanom,
kedves nyelvenkívüliségeket.
Légy türelmes, kérlek,
megtalálom a nyelvet,
amely képes érzékeltetni legalább,
mit adtál nekem,
mit adsz naponta,
a hiányoddal is.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

A HONFOGLALÓ MAGYAROK RÉGÉSZETI HAGYATÉKA

Julianus domonkos rendi szerzetes 1236-ban a Középső-Volga és az Urál-hegység közötti területen találta meg azokat a magyarul beszélő csoportokat, akik minden bizonnyal az onnan elvándorló és 895-ben a Kárpát-medencébe költözött magyarság helyben maradt néprészének a leszármazottai voltak. E területet a középkori krónikák Magna Hungáriának nevezték. A népesség zöme innen DNY-i irányba költözött, egyes vélemények szerint a 8. században a Don,¹ újabb kutatások szerint viszont a 9. század első felében vagy közepén a Dnyeper folyó vidékére.² E terület első név szerint is ismert fejedelmük után a Levédia nevet kapta. Itt kapcsolatba kerültek a térség nagyhatalmának számító Kazár Kaganátussal.³ 850 táján a kazárokkal kialakult ellenséges viszony miatt a Dnyeper, Dnyeszter folyók közötti vidékre tették át a szállásaikat, a bizánci császár ezt a földet nevezi Etelköznek, ami „folyóközt” jelent. Kalandozó csapataik innen az írott források szerint 862-től többször is felkeresték a Kárpát-medencét, beavatkozván a frankok és a morvák belviszályaiba valamelyik fél szövetségeseként és hívására. E hadjáratok során pontosan megismerhették azt a területet, amely rövidesen a végleges hazájuk lett. A honfoglalás kiváltó oka a 895-ben az etelközi szállásokat ért támadás volt, melyet egy keletebbre lakó nomád nép, a besenyők intéztek ellenük.

A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Magyarország immár visszavonhatatlanul a keresztény Európa királyságai közé tartozott, s hosszú évszázadokig a térség legerősebb állama lett. A keleti eredetű művészet és hitvilág lassanként elenyészett, a magyar nép a Kárpátok övezte új szállásterületből végleges hazát teremtett.

Míg egyes kutatók a honfoglalást céltudatos, Árpád és Kusály fejedelmek által megtervezett műveletnek tartják, melyet csak siettetett és megzavart a besenyő támadás, mások ez utóbbinak döntő szerepet tulajdonítanak, s pánikszerű menekülésnek ábrázolják.⁴ Az bizonyosan nyilvánvalóvá vált a magyarok vezetői számára, hogy a minden irányban nyílt területekkel határolt etelközi szállásokat nem tudják tovább tartani, s népüket csakis a magas hegyek által körülzárt Kárpát-medencében tudhatják biztonságban. Korábbi hadjárataik révén arról is tudomásuk volt, hogy a számukra leginkább megfelelő alföldi területeket egyetlen számottevő hatalom sem tartja erősen az ellenőrzése alatt. Az Etelköz keleti részén lakó nemzetségek bizonyára súlyos anyagi és emberveszteséget szenvedtek, a nép zöme azonban ingóságaival együtt épségben átkelt a hágókon. Ebben még az sem okozott különösebb zavart, hogy déli irányból Simeon bolgár uralkodó hadai oldalba támadták őket.

Mindezt a régészeti leletek is alátámasztják. A 10. századi magyar temetők feltárása során ugyanis egyáltalán nem azt tapasztaljuk, hogy azokban özvegy férfiak hada nyugodna, esetleg frissen szerzett szláv asszonyok társaságában. Ugyanolyan embertani típusokhoz tartozó, ugyanolyan stílusú díszítményeket viselő s ugyanazon szokások szerint eltemetett nők, gyermekek és idősek sírjai találhatók a harcosok mellett.⁵ Az elkövetkező évek eseményei pedig azt bizonyítják, hogy korántsem egy meggyengült, katonai erejét tekintve megroppant népesség ütötte fel a szállásait a Kárpát-medencében.

A magyarok a Kárpát-medence középső részein avar csoportokat találtak, a peremterületeket szláv népek lakták, a Dunántúl (a hajdani római Pannonia provincia) pedig frank fennhatóság alá tartozott. Erdélyben avar maradványok mellett szlávok, ill. a Maros középső folyása mentén bolgárok éltek.⁶

Az új haza birtokba vétele Árpád fejedelem vezetésével több szakaszban zajlott.⁷ Elsőként a Duna vonalától keletre elterülő síkságot vették birtokukba, a hegyek közé kezdetben csak a folyó völgyek mentén hatoltak be. 899-ben Arnulf (887–899) keleti frank uralkodó szövetségeseként Észak-Itáliába vonultak csapataik, hogy megdöntsék ellenfele, I. Berengár (888–924) király uralmát. Az év szeptemberében a Brenta folyó mellett vívott csatában legyőzték Berengár seregeit, majd hazájukba visszatérve elfoglalták az időközben elhalálozott Arnulf pannóniai területeit is. 902-ben a Dunától északra elterülő morva fejedelemséget zúzták szét, s annak a földjét is országukhoz csatolták. Ezzel nagy vonalakban kialakultak Magyarország több mint 1000 esztendeig fennálló határai.

Az új hatalmi helyzetet elfogadni nem akaró frank uralkodó támadását a magyarok eredményesen visszaverték a pozsonyi csatában (907).⁸ Miután egyik fejedelmüket, Kusályt a bajorok egy lakomára csalva orvul meggyilkolták 904-ben, megtorlásul pusztító hadjáratokat vezettek Szászország, Thüringia, Svábföld, Burgundia, Lotaringia területére. Az ezt követő évtizedek során csapataik eljutottak Dániáig (915) és az Ibériai-félszigetig is (942).⁹ Berengár észak-itáliai királyságával a béke 904-ben állt helyre, ezt követően az uralkodó és utódai egészen 950-ig rendszeres évi járandóságot fizettek a magyar törzsszövetség vezetőinek. E fél évszázad folyamán az itáliai uralkodók, de maga a pápa is a magyar csapatokat többször felhasználták a riválisik elleni küzdelmeikben. Így került sor a seregeik Páviában (924), Rómában (927, 933, 940), Apuliában (922, 927, 947), Toscanában (927) és egy 937-ben vezetett hadjárat alkalmával Capua, Benevento, Nápoly és Montecassino térségében való megjelenésére. Váratlan támadásaik ellen csak a védett övezetek kialakításával, a szétszórt lakosság erődök közelében történő letelepítésével lehetett védekezni. A helyi földbirtokosok, tartományurak által megindított várépítő program soknemzedéknyi időre megszabta az itáliai társadalom fejlődési irányát. Hasonló folyamat játszódott le a frank (különösen a keleti frank) területeken is. Lombardiához hasonlóan Bajorország

is a szövetségesükké és hadjárataik felvonulási területévé, kiindulási bázisává vált (917–937). 924–932 között a keleti frank uralkodó, Madarász Henrik (919–936) is rendszeres évi adó árán vásárolta meg a magyar fejedelmektől a békét. A nyugati irányú kalandozó hadjáratoknak a német uralkodók, Madarász Henrik és I. Ottó (936–973) hatalmának megerősödése vetett véget. Előbb a magyarokkal szövetséges területeket, Lombardiát és Bajorországot vonták ellenőrzésük alá, majd 955-ben Augsburgnál vereséget mértek a magyar seregre is. A magyarok ezt követően vezettek még ugyan néhány hadjáratot Bizánc ellen, de 970-ben az arkadiopoliszi csata e próbálkozásoknak is véget vetett.

A több mint fél évszázados magyar katonai sikerek több tényezővel is magyarázhatók.¹⁰ Nyugat-európai megjelenésük idején Nagy Károly hajdani birodalmának utódállamai a számukra majdnem végzetessé váló széttagoltság állapotába kerültek. Az erős központi hatalom hiánya, a számtalan kisebb-nagyobb tartományúr állandósuló egymással való marakodásai hosszú ideig nemcsak hogy lehetetlenné tették a félelmetes új ellenséggel szembeni szervezett ellenállást, de többnyire egyenesen az ő hívásukra avatkoztak be a magyar csapatok a rivális nagyurak egymás között vívott csatározásaiba. Az egyébként erős fegyverzetű nyugati seregek hírből sem ismerték a fegyelmet és a rendezett csapatmozdulatokat, s így soraikat könnyedén megbontották a vasszigorral irányított, szinte egy emberként mozgó keleti könnyűlovas csapatok. Jellegzetes nomád harcmodoruk a váratlan és villámgyors hadmozdulatokon alapult, s a gyakran színlelt megfutamodással szétzilált frank seregeket a visszaforduló, valamint a rejtekhelyükről előtörő osztagok nyílzáporral megsemmisítették.

A kalandozó hadjáratok azonban csak egyik, bár a nyugat-európai krónikások számára egyedülként érzékelt megnyilvánulásai voltak a honfoglaló magyaroknak. Ennek következtében az írott források túlnyomórészt indokolatlanul sötét s erősen torz képet festettek az újonnan érkezettekről. A 10. századi magyarok gazdaságáról, társadalmáról, hiedelemvilágáról, művészetéről így főként a régészeti leletek tájékoztatnak bennünket.

Az erősen rétegzett társadalom élén a fejedelem állott, aki a 9. század utolsó évtizedei óta az Árpádok nemzetségéből került ki.¹¹ (Egy rövid átmeneti időszakban, éppen a honfoglalás idején a magyaroknál kazár mintára kimutatható az isteni eredetűnek tartott főkirály, a kündü és a gyakorlati ügyeket intéző alkirály, a gyula ketős hatalma.)¹² A politikai alapon szervezett törzseket a törzsfők irányították. Az egyes törzsek különböző vagyoni és társadalmi helyzetű, számos családot egyesítő szabad nemzetségei alkották a társadalom zömét. Soraikból kerültek ki a fejedelmek, törzs- és nemzetségfők katonai kíséretének tagjai, elsősorban ők voltak a kalandozó hadjáratok résztvevői is.¹³ E kíséretnek (különösen a fejedelmi kíséret) vezetőinek rangját a méltóságjelvények jelezték. Fegyverövéket s az arra függesztett fegyvereket és használati eszközöket, valamint lószerszámukat arany- vagy aranyozott ezüstveretek ékesítették. Az íjtartó tegezeiken feltűnő napszimbólumok jelezték, hogy a fejedelem közvetlen környezetében teljesítettek katonai szolgálatot.¹⁴ A közrendű szabad családok állattartó, földművelő életmódot folytattak, csupán alkalmanként katonáskodtak. E réteghez tartoztak a még a keleti sztyeppéken csatlakozott idegen eredetű népelemek is (pl. a kazáriai kabarok, székelyek, besenyők), akik határvédő feladatokat is elláttak.

A társadalom e széles rétegét a helyben talált népcsoportok, valamint a magyar falusi népesség alkotta, amelynek a falvait egy-egy gazdag nemzetség központja köré telepítették, s különféle szolgáltatásokkal tartoztak uraiknak. A 10. századi magyar népesség zöme többé-kevésbé állandó falvakban élt.¹⁵ E falvak nagy területen elhelyezkedő szétszórt házakból álltak. A legjellegzetesebb forma a félig földbe vájt ház volt, de ismerték a föld felszínén álló, rönkökből készített boronaházat és a desz-

kaépítményeket is.¹⁶ A lakóépületeket kerítésként szolgáló árkok, sövények választották el egymástól. A házak között gyakran kerülnek elő szabadon álló kemencék, amelyeket füstölésre, aszalásra, a gabona pörkölésére is felhasználhattak. A gabonát ugyancsak a házak között ásott vermekben tárolták. Az ásatások karamok, kutak nyomait is feltárták. A kézművesek műhelyei (különösen a tűzveszélyes kovácsműhelyek) a lakóházaktól távolabb, a település szélén kaptak helyet.

Habár nyáron a tehetősebb családok szívesen átköltöztek a szellős, levegős nevezsátrakba, a telet ők is szilárd építményekben vészelték át. A nem éppen olcsó nevezsátrak ugyanis nehezen bírta a Kárpát-medence klímáját: ha megszívta magát nedveséggel, és nem tudott kiszáradni, rövidesen elrothadt. Jurtatáborokban így csak a mozgékony nagyállattartó közösségek éltek, de ők is csupán tavasztól kora őszig, télire ugyanis ők is visszahúzódtak állandó szállásaikra.

A kézi korongon készített edényeket szürkére vagy vörösesbarnára kiéő agyagból formázták. A fazekaskemencékben elért viszonylag alacsony hőmérséklet miatt kiégetésük nem volt tökéletes. A háztartási eszközök és szerszámok zöme azonban fából, bőrből készülhetett, s szinte nyomtalanul elenyészett. A csontfaragók, nyergesmesterek, íjkészítők munkáit dicsérik a csontból készült íjvégek és markolatok, valamint gyakran a tegezék fedelei is. A díszesen faragott nyeregkápa-borításokon, zabla oldalpálcákon ugyanaz a mintakincs tűnik fel, mint az ötvösök által készített fémtárgyakon. Hogy a fegyverzetén kívül az élet számos területén használhattak csontból készült tárgyakat, azt az előbbieknél jóval ritkábban előkerülő tűtartók, késnyelvek, bőrtömlők szája, botvégek és a különböző csontpecek bizonyítják. Településásatásokon időnként még rontott, eltört félkész faragványok is előkerülnek, amelyek a hajdan élt csontművesek vagy ügyes kezű pásztorok munkájáról tanúskodnak.

A magyarság gazdálkodása éppoly sokrétű volt, mint a társadalma.¹⁷ Egyes csoportjai főként nagyállattartással foglalkoztak (a klasszikus nomadizálásra a Kárpát-medence nem alkalmas, s földrajzi viszonyai sem tették szükségessé a hosszabb letelepedési utakat), többségük azonban letelepedett vagy letelepedőfélben lévő földműves volt. Keleti szállásaikról már gazdag földművelési ismeretek birtokában érkeztek új hazájukba. A szántóföldeket a kor színvonalán álló ekékkel törték fel, s leginkább búzát, árpat és kölest termesztettek.¹⁸

A felszíni, illetve felszín közeli érlelőhelyeken bányászott vasércet kohászaik vasolvasztó kemencékben olvasztották ki.¹⁹ Az így nyert vasból kovácsolták mesterembereik a fegyvereket, használati eszközöket, szerszámokat. Mellettük az íjasmesterek, nyergesek, fazekasok, ötvösök és számtalan egyéb mesterség művelői állították elő a mindennapi életben nélkülözhetetlen termékeket vagy éppen a drága, finom mívű ékszereket, ruhadíszeket. A keleti, iráni, bizánci és sztyeppei elemeket magába foglaló művészetük számtalan forrásból táplálkozott ugyan, mégis sajátosan és összetéveszthetetlenül magyar arculatúvá vált.²⁰ Szó sem volt tehát arról, hogy még a megélhetésükhöz szükséges legalapvetőbb cikkek is a kalandozó hadjáratok során rabolták volna össze. E hadjáratok célja főként a törzsi-nemzetségi arisztokrácia és annak katonai kísérete extra jövedelemhez, illetve luxuscikkekhez juttatása volt.²¹ A finom textíliák s más luxusáruk beszerzésének a másik forrása a távolsági kereskedelem volt.

Az első írott források a magyarok kereskedelméről még a honfoglalás előtti időszakra vonatkoznak.²² Ibn Ruszta és Gardízi muszlim geográfusoknak a 870-es évekre vonatkoztatható tudósítása szerint a magyarok Kercsben kereskedtek a bizánciakkal: rabszolgákat adtak, s cserébe brokátot, gyapjúszőnyegeket és más bizánci árukat vettek. A bizánciakkal való kapcsolatot a honfoglalás után sem szakad meg, bár a sírkoban talált ékszerekről nehezen dönthető el, hogy kereskedelmi forgalomban vagy

hadizsákmányként kerültek-e a Kárpát-medencébe. Az arab távolsági kereskedelem a 10. század első felében főként Északkelet-Magyarországot érinthette, erre utalnak a túlnyomórészt az ottani sírokban talált arab dirhemek.²³ Az értékes luxuscikkek számára feltehetőleg az ottani fejedelmi udvar és kíséret jelenthette a fizetőképes keresletet. Talán egy arab kereskedő rejtette el a Máramaros megyében talált, több száz érmét tartalmazó dirhemkincset.²⁴ A volgai bolgár kereskedők főként értékes prémekkel érkeztek Magyarországra. Az egykorú feljegyzések szerint a 960-as években a magyar kereskedők rendszeres résztvevői voltak a prágai és az al-dunai perejaszlaveczi vásároknak: főként ezüstöt és lovakat adtak el, rabszolgát, önt és prémekeket vásároltak. A későbbiekben sókivitelről is tudunk, ennek előzményei feltehetőleg szintén a 10. század végéig nyúlnak. A 10. században a magyar települések egyre jobban kirajzolódó láncolata húzódik a délkelet-lengyelországi Przemysltól Moldván át az Al-Duna vidékéig a Kárpátok hágóinak kijáratainál. Az ott lakók feladata feltehetőleg a hágókon való szabad átjárás biztosítása, kereskedőkaravánok kísérete lehetett.²⁵ Élénk kapcsolatban állottak a magyarok már a honfoglalás előtti évtizedektől kezdve az északi és keleti viking településekkel is. Magyar jellegű tárgyak kerültek elő a baltikumi és skandináviai viking temetőkből, viking fegyverek, ékszerek a magyarországi lelőhelyeken.²⁶ Ezekről sem dönthető el egyértelműen, hogy kereskedelmi forgalom révén kerültek az adott területre, vagy zsoldosok hozták azokat magukkal. A kapcsolattartás folyamatos lehetett, ezt jelzi az is, hogy Szent István király ezüstpénzei Lengyelországon és a Baltikumon át Skandináviáig nagy számban elterjedtek. A 10. század közepétől a Rajna-vidékről és Skandináviából főként a fegyverimport (kétélű kardok, lándzsák) volt jelentős. Komoly lökést adott a kereskedelmi kapcsolatok fellendülésének az, hogy Szent István király 1018 után megnyitotta az országán át a Szentföldre vezető zarándokutat. Minderről főként a régészeti leletek tájékoztatnak, a 10. századi, belső keletkezésű írott forrásaink ugyanis nincsenek, ill. nem maradtak fenn.

A 10. századi magyarok írásáról rendkívül keveset tudunk. Egy Békésen előkerült íjmarkolatcsontba ún. tamgát (nemzetségjelet) vésték,²⁷ s akad néhány játékként használt juh sarokcsont (asztragalosz), amelyen rovásírásra emlékeztető jelek vannak. Főként köznepi temetőkből kerültek elő azok a gyűrűk, amelyek karikáján héber, arab és latin betűket, valamint rovásjeleket utánzó, de olvashatatlan, inkább díszítő célzatú jeleket láthatunk. Az elmúlt évek során vált ismertté két olyan lelet, amely bizonyosan rovásjeleket tartalmaz. Az egyik Kalocsa mellett, Homokmégy község határában feltárt honfoglalás kori sír nyíltartó tegezének csontborításán bizonyosan rovásfelirat látható.²⁸ 1999-ben a Somogy megyei Bodrog-Búpusztán vasolvasztó kemencék ásatása során találtak egy agyag fúvócsőtöredéket, amelyen szintén rovásjelek vannak. Ez utóbbi lelet azonban még közöletlen, keltezése és a rovásjelek megfejtése vitatott. Ahhoz azonban e csekély emlékműanyag is elegendő, hogy megállapíthassuk: a honfoglaló magyarok ismerték és alkalmazták a rovásírást. Mivel a rovásjeleket főként fára rótták, nem maradandó anyagba vésték, nem lehet csodálkozni azon, hogy emlékei jórészt megsemmisültek. A magyarországi rovásírás az ún. kelet-európai írásrégiohoz tartozott, amelynek csekély számú és rövid szövegeinek megfejtésére több kísérlet is történt. Ezek a megfejtések azonban az említett nehézségek miatt bizonytalanok, ill. nem meggyőzőek.²⁹ A magyarok egyik csoportja, a székelyek a középkorban bizonyíthatóan ismerték és alkalmazták a rovásírást, ennek első említése és első hiteles fennmaradt emlékei a 13. század utolsó évtizedeire keltezhetők. Eredete éppen ezért bizonytalan.³⁰

A 895-ben a Kárpát-medencébe érkező magyarság etnikai és társadalmi sokszínűsége visszatükröződik emlékműanyagában, temetőinek szerkezetében is.³¹ A 10–11. századi népességnek napjainkig mintegy 26 000 sírját ismerjük, ezeknek azonban csu-

pán csekély töredéke, alig ezer temetkezés tartalmazott lócsontokat, fegyvereket vagy keleti típusú ékszereket és ruhadíszeket.

A gazdag, előkelő halottak számára az átlagosnál nagyobb méretű sírt készítettek, hiszen a nagyszámú melléklet mellett még a lenyúzott, csak a koponyát és a lábszárcsontokat tartalmazó lóbőrnek és a lószerszámnak is helyet kellett szorítani. A sírgödörben a halottat fejfel nyugatnak, arccal és lábbal keletnek fordították. Néhány esetben koporsó nyomaira akadtak, többnyire azonban csak textillepelbe vagy gyékényszőnyegbe burkolták halottaikat. Az elhunyt fejét olykor feltámasztották vagy párnaként a nyergét helyezték alá. A halottakat díszruhájukban fektették sírba, a férfiak mellé odatették fegyvereiket, méltóságjelvényeiket, tűzszerszámukat, a nők mellé apróbb használati tárgyaikat is.

Hiedelemvilágukra, a temetési szertartás során végzett rítusokra a sírokban talált mellékletek utalnak.³² Noha a magyarok még keleti szállásaikon megismerkedhettek a nagy világvallások képviselőivel és azok tételeivel, a körükben uralkodó hitvilág az őket körülvevő világ magyarozatára szolgáló ezernyi babona és hiedelem volt, amelyet sámánizmusnak nevezünk. E hitvilágot a vándorlásaik során velük kapcsolatba kerülő iráni, török és más népektől átvett elemek is gazdagították. A túlvilági lényekkel csak a különleges képességekkel rendelkező sámánok tudtak érintkezni, akik révületbe esve kérték azok segítségét, vagy közvetítették akaratukat. E sámánok egyben gyógyító emberek is voltak, akiknek tudásáról a honfoglalás kori sírokból előkerült – s sikeres koponyaműtétekről tanúskodó – trepanált koponyák is tanúskodnak. A koponya jelképes vagy tényleges megnyitását azért végezték el, mert hitük szerint a fejben lakozott az ember szabadlelke. (A másik, az ún. leheletlélek a testfunkciók működését biztosította, s a test pusztulásával maga is megsemmisült.) A szabadlélek a fej nyílásain (szemek, száj, fül, orr) át eltávozhat lakhelyéről, s tartós távolléte betegséget, fejfájást, víziókat, de akár halált okozó ártó lélékké is változhatott. A koponyacsont megelékelésével az elkóborolt szabadlelket kívánták székhelyére visszacsalogatni. A hiedelemvilág, babonás szokások számtalan elemét a honfoglalás kori temetők feltárása során figyelhetjük meg. Az ártó szellemek ellen a temetési szertartás során is igyekeztek védekezni: éles, hegyes tárgyat tettek az elhunyt mellkasára. Ha valamilyen okból attól tartottak, hogy a halott ártó szellemmé fog változni, visszajárását a holttest megköltözésével, hasra fektetésével igyekeztek meggátolni. Miután úgy vélték, hogy az elhunyt a túlvilágon is evilági létét folytatja, vele temették méltóságjelvényeit, legkedvesebb ékszereit, díszruháját. A hosszú túlvilági útra indulók mellé ételt is helyeztek. A fatálra helyezett vagy vászonba takargatott húsételre a sírokban lelt juh, szarvasmarha-, sertés-, kecske- vagy szárnyascsontok utalnak.

A lovas temetkezés csak a módosabb vagy kifejezetten gazdag családok körében terjedt el.³³ A halotti szertartás során az elhunyt hátasát megölték, a bőrét pedig oly módon nyúzták le, hogy benne hagyták a koponyát és a négy lábszárcsontot. Az így lenyúzott bőrt néha szalmával kitömték, mintegy lóbábut készítettek, de leggyakrabban összehajtogatva az elhunyt lábához tették, vagy mellette kiterítették. Ennek a szokásnak egyik változataként néha csak a lószerszámot tették a sírba.

Magyar nagyfejedelmi sír még nem került elő, így azt sem tudjuk, milyen módon temették el a honfoglalók első számú vezetőit. Korábban elterjedt volt a kutatók között az a nézet, hogy más sztyeppei népek (hunok, avarok stb.) példájára a magyarok is titokban, rejtve, magányosan helyezték nyugalomra fejedelmeiket. Az események után két-háromszáz évvel keletkezett krónikák azonban arról tudósítanak, hogy Árpád fejedelmet Óbuda mellett temették el, sírja fölé pedig Szent István király emeltetett templomot. Egyik utódja, Taksony (955 k. – 972) fejedelem nyughelyét ugyan csak a Duna mellett kereshetnénk, az írott források szerint az ő nevét viselő mai falu, hajdani szálláshelye közelében. Noha minderre semmiféle régészeti bizonyíték

nincs, de ha a krónikák valós alapokon nyugvó hagyományt őriztek meg, akkor nyilvánvaló: a nagy tiszteletnek örvendő vezető sírját haláluk után még sok évtizeddel vagy évszázaddal is ismerték. Az utóbbi évek során viszont egyre világosabbá vált, hogy azok a 10. század első felére keltezhető nagyon gazdag férfisírok, amelyekben a korabeli fejedelmi kíséret vezetői nyugodtak, a Felső-Tisza-vidéken, Szabolcs megyében és a Bodrogközben kerülnek elő. Nem elképzelhetetlen, hogy a fejedelmi temetkezések is a közelükben rejtőztek.³⁴

A törzsi-nemzetségi arisztokrácia egy része 4-8 síros családi temetőben nyugszik, melyekben a méltóságjelvényekkel felszerelt férj mellé temették gazdagon felékszerezett feleségét (vagy feleségeit) és kiskorú gyermekeiket. A magányosan vagy néhány háziszolga és kísérő lovas társaságában eltemetett gazdag nők sírjai feltehetőleg a többnejűség emlékei.³⁵

A 10. századi szabadok hagyatékát néhány tucat temetkezésből álló vagy 60-100 síros temető rejti, amelyek néha kitűnnek a női viselet nemesfémgazdagságával. Előbbiek a rövidebb ideig használt szállások, utóbbiak huzamosabb időre megtelepedett falusi közösségek nyughelyeit jelzik.³⁶ Az egyes közösségek temetőinek fegyverekben, ékszerekben, ruhadíszekben megnyilvánuló gazdagsága függött életmódjuktól is, hiszen a földműves falvak sírjai jóval kevesebb leletanyagot tartalmaznak, mint a főként állattartással foglalkozó csoportoké. A temető sírjainak a számát meghatározta az adott település lélekszáma és a temető használatának időtartama is. A közrendűek leletanyaga többnyire szegényes, legfeljebb az adott közösség vezető családjának tagjaival temettek fegyvert, lovat vagy díszruhát. A kereszténység térhódításával a lovas, fegyveres, nemesfém ruhadíszeket tartalmazó sírok lassanként eltűnnek. A pogány szokások csupán az egyházi és világi hatalmi központoktól távolabb eső falvakban éltek még ideig-óráig. A 10. század közepén érkezett a Gyula által uralt területekre egy bizánci térítőpüspök, majd Géza fejedelem (972–997) és Szent István király (997–1038) a nyugati államokból hívott be térítő papokat.

Társadalmuk szigorú szabályok szerint tagolódtott, s ennek értelmében mindenki csak olyan rangjelző tárgyakat használhatott, amelyek megillették őt a törzsi-nemzetségi hierarchiában vagy a fejedelmek, főemberek katonai kíséretében elfoglalt rangja szerint. A honfoglaló magyar férfiak rangját a nemesfém veretekkel díszített fegyveröv és az arra felfüggesztett, hasonlóképpen díszített fegyverek és használati eszközök együttese jelezte.³⁷

A derékszíj jobb oldalára csatolták az előkelők esetében veretekkel vagy összefüggő ezüstlemezzel díszített bőrtarsolyt, amelyben a férfi apróbb használati eszközeit tartotta. E tarsolylemez felületét többnyire finoman kidolgozott palmettamotívum ékesíti. Igen ritka leletnek számítanak, napjainkig mindössze 26 darabot ismerünk. A tarsolylemez egyes feltevések szerint a fejedelmi ház szolgálatában álló előkelők kítüntető jelvénye lehetett.³⁸ Ugyancsak az öv jobb oldalán függött a bőrből vagy nyírfakéregből készült, alkalmanként vas merevítőpálcákkal és a száján, fedelén csontlemezekkel díszített nyíltartó tegez. Az öv bal oldalára kapcsolták a szablyát. A legrangosabbak esetében e fegyver markolatát és hüvelyét finom mívű arany- vagy aranyozott ezüstszereléssel látták el, amely méltó párja volt a tarsolylemeznek. A szablya mellé akasztották a felajzott íj tárolására szolgáló bőr íjtegez, amelynek felületét a vezérek akár nyolcvan-száz aranyozott ezüstverettel is ékesíthették. Maga az íj mérnöki precizitással szerkesztett, többféle fából, szarulemezekből és ínrostkőtegekből összeállított visszacsapó- vagy reflexív volt, melynek a markolatát és a végeit gyakran két-két csontlemezzel is megerősítették.

A legújabb kutatások alapján eltérő összetételű lehetett a születési arisztokrácia (a törzs- és nemzetségfők családtagjai), valamint a hivatásszerűen katonáskodó fegyveres kíséret különböző rangú tagjainak méltóságjelvény-együttese. Ruházatukat

azonban csak igen ritkán ékesítették nemesfém díszekkel, s ékszereket is csak kivételes esetben hordtak. Az elmúlt évek újabb régészeti ásatásai nyomán a méltóságjelvények vizsgálatának a segítségével nyert teret az a hipotézis, amely szerint a korábbi elképzelésekkel ellentétben a 10. század első felében uralkodó magyar nagyfejedelmek hatalmi központja nem a Duna mellett volt, hanem Északkelet-Magyarországon, a Tisza és a Bodrog folyók környékén.³⁹

A honfoglaló magyar nők és férfiak ruházata elenyészett a földben, egyetlen darabja sem maradt ránk. A viselet darabjaira, szabására csak a ruhára varrt arany vagy aranyozott ezüst díszítmények és ékszerek nyújtanak némi támpontot. A ruházat anyagára a fémtárgyakhoz hozzározsdásodott szövetmaradványokból következtethetünk.⁴⁰ Eszerint széles körben alkalmazták a finom lenvásznat, a süveg, csizma és felsőkabát anyaga lehetett nemez vagy puhára cserzett bőr, a gazdagabbak öltözkézéséhez pedig selyemszövetet vagy brokátot használtak. A régészeti emlékekben nyoma nem maradt ugyan, de az írott forrásokból tudjuk, hogy kedvelték a prémekeket is. A férfiak és a nők ruházata hasonló szabású lehetett, de az előbbieket csak nagyon ritkán díszítették fel öltözkézüket nemesfém veretekkel.

A nők pártáját, ingét, kaftánját, csizmáját olykor tucatszámra ékesítették az aranyozott ezüstveretek. A régészeti leletek nyomán változatos, gazdag viselet tárul elénk, amelynek egyes díszítményei valóságos ötvösremeknek számítanak. A honfoglalás kori női viselet legpompásabb darabjai közé tartoznak az öntött áttört vagy a préselt lemezes technikával készült hajfonatkorongok. Általában párosával kerülnek elő, a nők hajfonatába font bőr- vagy selyemszalagra függesztették azokat mellmagasságban. A hajfonatkorongok többnyire növényi motívumot, ritkábban mitikus állatalakot ábrázolnak. Védő-bajelhárító szerepük is lehetett, viselőjüket két oldalról közrefogták, mintegy oltalmazva őt a különböző sorscsapások ellen. A hajfonatkorongok a magyar viselet archaikus, keletről hozott elemei közé tartoznak.

Férfiak és nők felszerelésének alapvető fontosságú eleme volt a lószerszám. Nyergeik hasonló szerkezetűek voltak azokhoz, mint amelyeket még a 20. század első felében is készítettek a hortobágyi nyergesmesterek.⁴¹ Az elülső és hátsó kápát néha ezüst- vagy palmettás faragású csontlemezekkel díszítették. A nyereg két oldalára csatolták a bőrszíjon lelógó kengyeleket.⁴² Ezek méretét és alakját megszabta használóik életkora, neme és rangja. Legelterjedtebbek a homorú talpalójú, puhatalpú csizmákhoz való körte alakú kengyelek voltak, melyek fülét és szárait néha nemesfémberakással díszítették. A harcosok, pásztorok főként csuklós szájasvajú csikózablákat használtak, melyek végein egy vagy két karika tartotta a kantárt és a fogószárat. A nők és az előkelő férfiak azonban szívesebben alkalmazták a biztonságosabb ún. oldalpálcás zablákat, melyek megakadályozták, hogy egy erőteljesebb mozdulattal berántsák a zablát a ló szájába, mely így irányíthatatlanná vált volna. A kantár és a szügyelő, valamint a farmatring szíjazatára a férfiak közül csak a legrangosabbak szereltek aranyozott ezüstvereteket. A gazdag nők egyik csoportjának megkülönböztető jegye viszont éppen a három- vagy négyszirmú virágot mintázó aranyozott ezüst vagy bronz rozettás lószerszámveretek voltak.

A kalandozó hadjáratoknak véget vető katonai kudarcok (955, 970) megrendítették a törzsi-nemzetségi arisztokrácia hatalmát, és félreérthetetlenül jelezték, hogy a magyarság megmaradásának, fejlődésének az útja az európai környezethez való idomulás lehet. Változásra került sor a fejedelmi családon belül is, a hatalmat addig birtokló ág háttérbe szorult. Az új fejedelmek, Taksony (955–972) és Géza (972–997) előbb a Duna–Tisza közén, majd Esztergom és Székesfehérvár körzetében új hatalmi centrumot építettek ki. A törzsi-nemzetségi arisztokrácia hozzájuk csatlakozó tagjaiból és a közrendű szabadok soraiból új katonai kíséretet szerveztek, amelyet nyugati típusú fegyverekkel (kétélű kardok, harci balták, súlyos lándzsák) szereltek fel. E

haderő segítette őket az ellenálló törzsfők, nemzetségfők hatalmának megtörésében. A nyugati magyar határ – amely a 10. század közepéig az Enns folyóig terjedt – a 970-es években a Lajta mentén és az Alpok keleti lábánál szilárdult meg.

A kereszténységre való áttérés és a keresztény királyság megszervezésének feltételei ekkorra már megérlelődtek a magyar gazdaságban és társadalomban. 972 nyarán Brunó Sankt Gallen-i szerzetes Magyarországra jött téríteni, őt 995-ben követték Szent Adalbert prágai püspök és tanítványai. A déli országrészben pedig már a 950-es években bizánci térítő püspök tevékenykedett. Géza békepolitikájának egyik leginkább szembetűnő jele az, hogy 973-ban elküldte főembereit Quedlinburgba az I. Ottó császár által összehívott fejedelmi találkozóra. Erőfeszítései eredményeképpen elnyerte fia, Vajk (a későbbi Szent István, az első magyar király) számára Gizella bajor hercegnő kezét.

Gizella kíséretében bajor lovagok és egyházi emberek érkeztek Magyarországra. A lovagoknak nagy szerepe volt abban, hogy az apja halála után a fejedelmi trónra kerülő István meg tudta őrizni hatalmát az uralmának jogosságát kétségbe vonó lázadó rokonai, Koppány (997) és Gyula (1003) ellenében is. A magyar fejedelmek törekvéseinek elismeréseképpen II. Szilveszter pápa legátusával, Asztrik apáttal királyi lándzsát és koronát küldött Istvánnak, akit 1001. január elsején az első magyar királlyá koronáztak.

Magyarország immár visszavonhatatlanul a keresztény Európa királyságai közé tartozott, s hosszú évszázadokig a térség legerősebb állama lett. A keleti eredetű művészet és hitvilág lassanként elenyészett, a magyar nép a Kárpátok övezte új szállásterületből végleges hazát teremtett.

■ JEGYZETEK

1. Fodor 1975. 139–226.
2. Türk 2010. 261–306.
3. Türk 2010. 283–286. Különösen figyelemre méltó a szerző azon megfigyelése, mely szerint sem a 10. századi Kárpát-medencei, sem a Dnyeper-vidéki ún. Szubbotyici-horizont leletanyaga nem mutat közelebbi kapcsolatokat a szaltovói kultúrkörrel, annál inkább a történeti Baskiria, valamint a Volga–Káma, illetve a Dnyeper közti erdővidék 8–9. századi mordvin temetőivel. Mindez alapvetően megkérdőjelezi mind a magyarok hosszabb idejűnek feltételezett tartózkodását a Kazár Kaganátus szomszédságában, mid pedig a szaltovói kultúrkör népeinek a magyarságra gyakorolt erőteljes hatását.
4. Kristó 1980. 199–204, a kérdés kutatástörténetének összefoglalásával.
5. Révész 2014. 42–75.
6. Szőke 2014, a Kárpát-medence 9. századi történetének legújabb összefoglalásával. Lásd erről még Révész 2014. 34–38.
7. Kristó 1980. 151–228.
8. Torma–Veszprémy 2008.
9. A kalandozó hadjáratokról összefoglalóan lásd Kristó 1980. 229–308; Györffy 1984. 651–716; Bóna 2000. 29–65.
10. Révész 1999. 159–195
11. Györffy 1977. 54–64, Kristó 1993, Makk 1998. 67–80, Tóth 2010. 159–184.
12. Kristó 1993.
13. Dienes 1972. 11–46; Mesterházy 1998. 19–45.
14. Révész 1999. 97–157.
15. A 10. századi magyarok életmódjáról és az ezzel kapcsolatos vitákról összefoglalóan lásd Takács 1977. 168–215.
16. Wolf–Takács–Gömöri 1996. 57–64.
17. Takács 1997. 168–215.
18. Fodor 1975. 241–246; Balassa 1994. 235–246; Gyulai 1994. 247–258.
19. Gömöri 1994. 259–270.
20. Mesterházy 1998a. 129–159.
21. Kovács 2011.
22. Mesterházy 1993. 450–468.
23. Kovács 1989; Kovács 2011. 75–80.
24. Fomin–Kovács 1987.
25. Fodor 1996. 437–439.
26. Fodor 1981. 85–90.
27. Trogmayer 1960–62. 9–38.
28. Dienes 1994. 167–179.

29. Róna-Tas 1996. 315–317.
 30. Róna-Tas 1996. 335–341.
 31. Révész 1996a. 37–52.
 32. Dienes 1972. 47–56.
 33. Bálint 1969. 107–114.
 34. Révész 1996 198–206.
 35. Révész 1996a. 41.
 36. Kovács 2013. 511–604. E tanulmány a 10–11. századi temető típusainak legújabb értelmezését foglalja magában.
 37. Révész 1996. 103–153.
 38. Dienes 1972. 24–25.
 39. Révész 1996. 198–206.
 40. Bollók–Knotik–Langó–Nagy–Türk 2009. 147–229.
 41. Révész 1996. 46–54.
 42. Dienes 1966. 208–232.

■ IRODALOM

- Balassa Iván: *A magyar földművelés emlékei a 9–10. században*. In: *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel*. I. Szerk. Kovács László. Bp., 1994. 235–246.
- Bálint Csanád: *A honfoglalás kori lovasmetézkések néhány kérdése*. – *Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit*. MFMÉ 1969. 1. sz. 107–114.
- Bollók Ádám – T. Knotik Márta – Langó Péter – E. Nagy Katalin – Türk Attila: *Textile remnants in the archaeological heritage of the Carpathian Basin from the 10th-11th centuries*. Acta ArchHung 60 (2009). 147–229.
- Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. História Könyvtár. Monográfiák 12. Bp., 2000.
- Dienes István: *A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága*. – *Quelques enseignements tirés de l'harnachement des hongrois conquérants*. ArchÉrt 93 (1966) 208–232.
- Dienes István: *A honfoglaló magyarok*. Bp., 1972.
- Dienes István: *Landnahmezeitliche Kerbinschrift aus dem Gräberfeld von Homokmégy-Halom in der Umgebung von Kalocsa*. Fol.Arch. 43 (1994). 167–179.
- Fodor István: *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Bp., 1975.
- Fodor István: *A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században a régészeti leletek alapján*. – *Verbindungen der Ungarn mit dem Baltikum und Skandinavien zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert (Aufgrund der Bodenfunde)* SZMMÉ 1981. 85–90.
- Fodor István: *A Kárpátokon túli lelőhelyek*. In: *A honfoglaló magyarság*. Szerk. Fodor I. – Wolf M. – Révész L. – M. Nepper I. Bp., 1996. 437–439.
- Fomin, Alekszej Vlagyimirovics – Kovács László: *A Máramaros megyei („huszti”) 10. századi dirhemkincs*. NKM 1 (1987).
- Gömöri János: *A 9–10. századi vaskohászat*. In: *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel*. I. Szerk. Kovács László. Bp., 1994. 259–270.
- Győrffy György: *István király és műve*. Bp., 1977.
- Győrffy György: *A kalandozások kora*. In: *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. I. Főszerk. Székely György. Bp., 1984. 651–716.
- Gyulai Ferenc: *A Kárpát-medence hasznónövényei a 9–10. században*. In: *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel*. I. Szerk. Kovács László. Bp., 1994. 247–258.
- Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp., 1980.
- Kristó Gyula: *Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán*. Szeged, 1993.
- Kovács László: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit*. *Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts*. FontesArchHung. Bp., 1989.
- Kovács László: *A magyar kalandozások zsákmányáról*. – *Über die Beute der ungarischen Streifzüge*. Bp., 2011.
- Kovács László: *A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre*. Vázlat. – *Die landnahmezeitlichen und früharpadenzeitlichen Gräberfelder von Quartier und Dörfer mit Hinblick auf die vorgeschichte. Ein Abriss*. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei*. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged, 2013. 511–604.
- Makk Ferenc: *A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged, 1998.
- Mesterházy Károly: *Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez*. Századok 1993. 3–4. sz. 450–468.
- Mesterházy Károly: *Társadalmi struktúrák régészeti vizsgálata*. – *Die archeologische Untersuchung der gesellschaftlichen Strukturen*. In: *Az Alföld társadalma (Society of Great Hungarian Plain – Die Gessellschaft der Großen Ungarischen Tiefebene)*. Szerk. Novák László. AranyJMK 8 (1988) 19–45.
- Mesterházy Károly: *A honfoglaló magyarok művészete és az abbaszida-iraki művészet*.
- Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. – *Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit*. *Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert*. Miskolc, 1996.
- Révész László: *A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka*. In: *A honfoglaló magyarság*. Szerk. Fodor István – Wolf Mária – Révész László – M. Nepper
- Révész László: *Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. Bp., 1999.
- Révész László: *A magyar honfoglalás kora*. Bp., 2014.

- Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Bp., 1996.
- Szőke Béla Miklós: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében*. Bp., 2014.
- Takács Miklós: *A 10. századi magyar-szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról*. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula *A magyar állam megszületése* című könyvéről). *Századok* 131 (1997). 168–215.
- Torma Béla – Veszprémy László (szerk.): *Egy elfeledett diadal. A 907. évi pozsonyi csata*. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp., 2008. 175–200.
- Tóth Sándor László: *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a 10. században*. Szeged, 2010.
- Trogmayer Ottó: *X–XII. századi magyar temető Békésen. – Ein ungarischer Friedhof in Békés*. MFMÉ (1960–62). 9–38.
- Türk Attila: *A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása*. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6*. Szegedi Középkorász Műhely. Szerk. G. Tóth P. – Szabó P. Szeged, 2010. 261–306.
- Wolf Mária – Takács Miklós – Cömöri János: *Földvárak, települések, kézművesség*. In: *A honfoglaló magyarság*. Szerk. Fodor István – Wolf Mária – Révész László – M. Nepper Ibolya. Bp., 1996. 57–64.

ÉRY KINGA

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG EMBERTANI JELLEMZŐI

Kutatástörténeti vázlat

Jelképes (inkomplett) koponyalékelés (trepanáció). A jelenség kitüntetett figyelmet érdemel, mert gyakorlatát a honfoglalók terjesztették el a Kárpát-medencében.

■ Több mint 900 évig vártuk, hogy honfoglaló őseinkkel végre szemtől szemben állhassunk. A nevezetes eseményre 1834-ben a Duna–Tisza közti Benepusztán került sor, miután a szél lefújta a homokot egy férfi teteméről. A sírból nemcsak a halott csontváza, ruházatának díszítményei, fegyveröve, kardja, nyílvevesszői és felszerszámozott lova vált láthatóvá, hanem I. Berengár király (888–924) pénzérméi is, lehetővé téve az eltemetés idejének meghatározását és ezzel honfoglaló őseinkhez kötését. A tárgyak Jankovich Miklós (1773–1846) birtokába jutottak, aki azokat írásban és képben nyomban közkinccsé tette, sőt munkájában *„Bene magyar vitéz koponyájának három fertályra kicsinyített homlok és oldalsó rajza”* is helyet kapott.¹ A benepusztai lelet ismertté válásával országszerte kezdetét vette a honfoglalás időszakának kutatása, melynek eredményeként a tárgyról már a 20. század kezdetén összefoglaló régészeti munkák születtek.²

A csontmaradványok szakszerű embertani vizsgálata azonban csak azután kezdődhetett, hogy a svájci Rudolf Martin (1865–1925) véglegesítette a mérések módját, és megtörtént a mérőeszközök szabványosítása.³ Az embertan első magyarországi műhelye a budapesti tudományegyetem 1881-ben létesült Antropológiai Tanszéke volt Török Aurél (1843–1912) irányításával, gyűjteménye azonban jórészt budapesti köztemetők 19. századi leleteiből állott. Régi korok embereinek csontvázgyűjteménye legelőbb a Nemzeti Múzeum, utóbb Természettudományi Múzeum Embertani Tárában, valamint a szegedi tudományegyetem Embertani Tanszékén jött létre Bartucz Lajos (1885–1966), Nemeskéri János (1914–1989) és

Lipták Pál (1914–2000) munkája nyomán, amit azután tanítványaik hosszú sora folytatott és folytat mind a mai napig. A vizsgálati eredmények közreadása a 20. század második felétől vált széles körűvé, kihasználva az itthoni és külföldi szakfolyóiratok lehetőségeit. A közlemények hatalmas tömegében való eligazodást antropológiai bibliográfiák segítik.⁴

A honfoglalók 10. századi, vagyis első három nemzedékének csontvázai mindig is a hazai embertan érdeklődésének középpontjában álltak.

Keleti eredetük ismeretében a figyelem legelőbb a koponyákon fellelhető fajtajellegekre, eurázsiai térségről lévén szó, az *europid* és *mongolid* nagygraszsz jegyeire irányult. A két nagygraszsz legfőbb különbsége az arcprofilon érzékelhető, ami az *europidok* esetében erőteljes kiemelkedésű, a *mongolidok* esetében csak mérsékelt vagy csekély. A koponya keskeny – hosszú (*dolichokran*), avagy széles – rövid (*brachykran*) formája szintén irányadó, nagy általánosságban ugyanis a *dolichokran* forma az eurázsiai térség északi és déli sávjában éltekre, míg a *brachykran* forma annak középső sávjában élt népeiségekre jellemző. Az évezredek során lezajlott keveredés ezek számtalan formai változatát hozta létre, megnevezésük azonban sok esetben zavar és félreértés forrása.^{5,6} A honfoglalók eddig ismert férfi és női koponyalelete zömmel az *europid* nagygraszsz formakörébe sorolható, de megtalálható közöttük kevert *europo-mongolid*, sőt néhány *mongolid* egyén is.

Koponyájuk jellemzői szerint a honfoglalók két csoportra bonthatók. Egyik csoportjuk a Felső-Tisza-vidék, a Duna–Tisza köze és a Kisalföld síkvidékén telepedett le, ezek koponyája szélesebb és rövidebb, és közöttük lelhető fel az *europo-mongolid* és *mongolid* egyének. Másik csoportjuk az Észak-Alföld és Dunántúl dombosabb vidékeit szállta meg, ezek koponyája keskenyebb és hosszabb, képviselőik pedig az *europid* nagygraszszba sorolhatók. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a koponyaforma különbözősége ellenére a honfoglaló férfiak és nők testmagassága mindkét csoport esetében nagyközepes.^{7,8}

Összehasonlító statisztikai vizsgálatok szerint a fentiekben vázolt koponyaformák gyökerei messzi múltba vezetnek. Az eurázsiai térség Kr. előtti 15. százada és Kr. utáni 13. százada közötti időszak 120 embertani sorozatának ismeretében ugyanis a honfoglalók formai párhuzamai az Azovi- és a Fekete-tenger feletti sztyeppe késő vaskori időszakának népeiségei között lelhető fel. Ezen belül a szélesebb és rövidebb koponyájú síkvidéki honfoglalók az Azovi-tenger feletti térségben, míg a keskenyebb és hosszabb koponyájú dombvidéki honfoglalók a Fekete-tenger feletti térségben nyerhették el megjelenésük végső formáját.⁹

A honfoglalók további embertani jellemzőiről halandósági viszonyaik szolgálnak ismeretekkel. Ennek érdekében vált szükségessé a csontvázak pontosabb életkor- és nemmeghatározása, régészeti szempontból pedig a temetők valamennyi sírjának feltárása.

Az életkor-meghatározás új módja a koponyavarratok elcsontosodásának, a karcson és combcsont belső szerkezeti képezetnek, valamint a szeméremcsonti felszín alakváltozásának együttes mérlegelésére épült, viszonyítva azt ismert életkorú halottak ugyanezen mutatóihoz.¹⁰ A nemmeghatározás új módja a koponya, a medenceöv és a combcsont területén vizsgált 22 jegy együttes mérlegelésére épült, figyelembe véve azok nemi kifejezettségének mértékét.¹¹

Temetők demográfiai célú elemzése abból az elvi feltevésből indult ki, hogy a halottak az egykor volt élő közösség tükörképei. Az adatok azonban csak a halottak közösségére vonatkoztathatók, méghozzá annál nagyobb biztonsággal, minél teljesebb a temető feltártsága, és minél nagyobb a vizsgálható csontvázak száma. Teljes temetőfeltárásra és annak együttes régészeti-embertani vizsgálatára először az 1940-es évek végén került sor Fiad-Képusztán, amely 388 10–11. századi csontvázat eredményezett.¹²

Árpád-kori csontvázak életkori és nemi adataiból Acsádi György (1924–2012) halandósági modellt szerkesztett az ENSZ halandósági tábláinak figyelembevételével. Ez a modell a 10–12. század időszakára alacsony, 28–29 éves születéskor várható átlagos élet-tartamot becsül.^{13,14} Alacsony születéskori életremény mindenekelőtt a magas csecsemő-halandóság következménye, annál különösebb, hogy számos egykori temetőből a várhatónál jóval kevesebb csecsemőcsontváz lát napvilágot. A jelenség oka talán csontjaik nagyobb mértékű korhadása, esetleg sekélyebb sírjaik pusztulása, de az sem zárható ki, hogy a halott csecsemőket nem minden esetben temették a falu temetőjébe.¹⁵

A felnőttek adatai mindenekelőtt a nemi arány szempontjából méltók a figyelem-re. Kiegyenlített férfi-női arány Kérpusztá népességén volt észlelhető, ugyanakkor a teljesen feltárt, több mint ezer síros 10–11. századi Majs temetőjében az 55/45 százalékos férfiféltétet jelez.¹⁶ Különös módon ugyanilyen, azaz 56/44 százalékos férfiféltétet adódott a legkülönbözőbb helyről való 10. századi honfoglalók összevont leletanyagában, ezt azonban a jobb megtartású férfikoponyák célzott gyűjtése is okozhatta.

A férfiak és nők korcsoportai halálzási gyakoriságának csúcsértéke az Árpád-kori modell szerint 50–54 év között volt, de temetővizsgálatok ettől eltérő eseteket is mutatnak.¹⁷ A felnőttkori halandóság mértéke függ az egykori népesség életkörülményeitől, az őket ért betegségektől, de számos, ma már nem feltárható októl is.

A honfoglalók embertani jellemzői csontjaik kóros elváltozásain is leolvashatók. Ezek számtalan fajtája közül, csak a leggyakoribbakról szólva, a következők mondhatók.¹⁸

Törés vagy sérülés (*trauma*) a csontváz valamennyi elemén előfordult. A törések csaknem mindig gyógyultak, de helyük esetenként elfertőződött. Előfordult csonkítás, valamint zúzott és vágott seb is. Vágott koponyasebek csontszéleinek letisztítása sebészi ellátásukra utal, miként a koponyaboltozat csontiányának fémlemezzel történő lefedése is. A honfoglalók néhány egyénén a koponya boltozatából hatalmas darabot távolítottak el, és noha zömük nem élte túl a beavatkozást, akad azonban példa a túlélésre is.¹⁹

Ízületi elváltozás (*osteoarthritis*) elsősorban a felnőttek gerincén és a kapcsolódó csontokon fordul elő, de megfigyelhető a nagy- és kisízületek területén is, súlyosabb esetben a csontfelszín lecsiszolódását vagy akár összezsugorodást is okozva. A kórfolyamat létrejötté nagyrészt az életkörülmények rovására írható, súlyosbodását az életkor előrehaladása fokozza.

Vérképző rendszeri (*hematogén*) megbetegedés elsősorban gyermekek maradványain észlelhető nagyrészt hiányos táplálkozás következtében. A megbetegedés a koponyafelszín egyes területeinek felritkulását, egyebekben kívül pedig a fogzománc károsodását okozva.

Gyulladás (*osteomyelitis, periostitis*) megjelenési formái közül leggyakoribb a csontthártyagyulladás, különösen az alsó végtagokon.

Fertőző megbetegedés (*infectio*) két súlyos esete is megfigyelhető a honfoglalók csontvázain. Ezek egyike a csontízületi gümőkór (csonttuberkulózis), a másik a lepra. Noha a késő középkorban a leprás betegeket nemcsak az élőkől, hanem a holtaktól is elkülönítették, sírjaik a 10–11. század időszakában még fellelhetők a temetőben.²⁰

Jelképes (inkomplett) koponyalékelés (*trepanáció*). A jelenség kitüntetett figyelmet érdemel, mert gyakorlatát a honfoglalók terjesztették el a Kárpát-medencében. A művelet során kör vagy szilva alakú csontdarabot vágtak ki a koponyaboltozat felszínéből, mint történt ez a benepusztai harcok esetében is, vagy ilyen formát karcoltak a csontfelszínre.²¹ Az ugyanazon egyéneken néha többször is végzett beavatkozások célja a koponyáról nem olvasható le.²² Gyakorlata a 12. század végéig kimutatható, utolsó előfordulásainak egyike III. Béla király (+1196) koponyáján észlelhető.²³

A honfoglaló magyarok csontvázleteleinek legújabb vizsgálata a csontok genetikai jellemzőinek, kémiai és fizikai összetevőinek feltárására irányul.²⁴ A vizsgálatok

kezdeti állapota és a tanulmányozott esetek alacsony száma tágabb következtetések levonására még nem ad módot, az eredmények azonban sokat ígérnek.

■ JEGYZETEK

1. Jankovich Miklós: *Egy magyar hősnék – hihetőleg Bene vitéznek – ki még a 'tizedik század' elején, Solt fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újdonna felfedezett temeiről, 's öltözetének ékességeiről.* A Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei II. 281–296. és I. tábla. Bp., 1832–1834. A szerző névírása kezdetben Wadassy Jankowich Miklós volt, amelyet több ő maga a főszövegben szereplő alakra változtatott.
2. Hampel József: *A honfoglalási kor hazai emlékei.* In: Pauler Gyula – Szilágyi Sándor: *A magyar honfoglalás kútfoi.* Bp., 1900. 509–803; Hampel József: *Újabb tanulmányok a honfoglalás kor emlékeiről.* Bp., 1907.
3. Rudolf Martin: *Lehrbuch der Anthropologie.* Jena, 1914; véglegesítve majd bővítve Rudolf Martin: *Lehrbuch der Anthropologie.* 2. Auflage, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1928; Rudolf Martin – Karl Saller: *Lehrbuch der Anthropologie.* I–II. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1957; Rainer Knussmann: *Anthropologie.* Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen zugleich 4. Auflage des Lehrbuchs des Anthropologie begründet von Rudolf Martin. I–III. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, New York, 1988.
4. Allodiatoris Irma: *A Kárpát-medence antropológiai bibliográfiája.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. Ennek folytatása az 1952–1984 közötti időszakra Farkas Gyula – Dezső Gyula – Farkas Gyula – Marcsik Antónia gyűjtése az Antropológiai Közlemények 9–31. kötetiben. Ugyanennek folytatása Makra Szabolcs – Nagy Erika: *A magyar antropológia bibliográfiája (1984–1988).* <http://mek.oszk.hu/12600/12637/>, <http://real.mtak.hu/10809/>.
5. Bartucz Lajos: *Honfoglalás kori magyar koponyák.* A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményei 5. 1926; Bartucz Lajos: *Adatok a honfoglaló magyarok antropológiájához.* Archaeologiai Értesítő Bp., 1931. 45. 113–119.
6. Pál Lipták: *Anthropologische Beiträge zum Problem der Ethnogenesis der Altungarn.* Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp., 1951. 1. 231–249; Uő: *An Anthropological Survey of Magyar Prehistory.* Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp., 1954. 4. 133–170; Lipták Pál: *Embertan és emberszármazástan.* Tankönyvkiadó, Bp., 1980.
7. Éry Kinga: *Regionális különbségek a magyarság X. századi embertani anyagában.* Antropológiai Közlemények Bp., 1978. 22. 77–86; Uő: *A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában.* In: *Honfoglalás és régészet.* Főszerk. Györffy Gy. Balassi Kiadó, Bp., 1994. 217–224, 291–302.
8. A koponya átlagos szélesség-hosszúsági jelzője a síkvidéki és dombvidéki férfiak esetében 81,1, illetve 77,3, a nők esetében 82,5, illetve 78,3, ami jól érzékelteti a koponya különbözőségét a két tájtypus lakosai között. Ezzel ellentétben a testmagasság gyakorlatilag azonos a síkvidéki és dombvidéki honfoglalóknál, ami a férfiak esetében 168,8, illetve 168,3 cm, a nőknél 158,1, illetve 158,1 cm.
9. Éry Kinga: *Comparative statistical studies on the physical anthropology of the Carpatian Basin population between the 6-12th centuries A.D.* Alba Regia Székesfehérvár, 1983. 20. 89–141.
10. János Nemeskéri – László Harsányi – György Acsádi (1960): *Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden.* Anthropologischer Anzeiger Stuttgart, 1960. 24. 103–115.
11. Éry Kinga – Kralovánszky Alán – Nemeskéri János: *Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja.* Antropológiai Közlemények Bp., 1963. 7. 41–90.
12. János Nemeskéri – Pál Lipták – Béla Szőke: *Le cimetière du XIe siècle de Képuszta.* Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae Bp., 1953. 3. 205–370.
13. Acsádi György (1963–64): *A koraközépkori magyar halandóságra vonatkozó paleodemográfiai kutatások eredményei.* In: *Történeti Statisztikai Évkönyv.* Bp., 1963–64. 3–34.
14. György Acsádi – János Nemeskéri: *History of Human Life Span and Mortality.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1970.
15. Kinga Éry – Antónia Marcsik – Csilla Suskovic – Katalin T. Rendes – Gábor Tóth: *Infant mortality patterns in osteoarcheological samples.* Acta Universitatis Szegediensis, Acta Biologica Szeged, 1997. 42. 25–29.
16. Éry Kinga – Nemeskéri János† – K. Zoffmann Zsuzsanna: *Embertani vizsgálatok Majs-Udvari rétek X–XI. századi csontvázletelein.* Kézirat. 2012. Közlésre leadva a Folia Anthropologica (Szombathely) számára.
17. A majs-i közösség férfilakosságának halálozási csúcsa ugyancsak 50–54 évnél, a majs-i nők esetében azonban igen korán, már 35–39 évnél mutatkozik.
18. B. Marcsik Antónia – Lengyel Imre: *A csontvázakon leggyakrabban előforduló patológiás elváltozások.* Antropológiai Praktikum I. Paleoantropológiai metodikák. József Attila Tudományegyetem Természettudományi Kar, Szeged, 1972. 123–137.
19. János Nemeskéri – Alán Kralovánszky – László Harsányi (1965): *Trephined skulls from the tenth century.* Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae Bp., 1965. 7. 211–217.
20. Marcsik Antónia – Molnár Erika – Ósz Brigitta: *Specifikus fertőző megbetegedések csontelváltozásai történeti népességek körében.* JATEPress, Szeged, 2007.
21. Bartucz Lajos: *Adatok a koponyalelés (trepanáció) és bregmasebek kapcsolatának problémájához magyarországi népvándorláskori leletek alapján.* Annales Biologicae Universitatis Szegediensis, Szeged, 1950. 1. 389–435.
22. Nemeskéri János – Éry Kinga – Kralovánszky Alán (1960): *A magyarországi jelképes trepanáció.* Antropológiai Közlemények, Bp., 1960. 4. 3–32.
23. Éry Kinga – Marcsik Antónia – Nemeskéri János† – Szalai Ferenc: *Az épített sírok csontvázletelei (I. csoport).* In: *A székesfehérvári királyi bazilika embertani leletei 1848–2002.* (2008). Szerk. Éry Kinga. Balassi Kiadó, Bp., 2008. 64–66.
24. Mende Balázs Gusztáv: *Archeogenetika és a honfoglalás kor népességtörténete... új módszer – régi problémák.* Magyar Tudomány, Bp., 2008. 1188–1198.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

KALANDOZÁSOK: ŐSI MAGYAR VIRTUS VAGY PUSZTA FOSZTOGATÁS?

E hadjáratoknak a magyar történelem számára talán legnagyobb eredménye az, hogy hozzájárultak a magyarok sikeres megtelepedéshez, és megalapozták, hogy Magyarország a nagyhatalmaktól való függetlenségét a régió többi államalakulatához viszonyítva sikeresebben és hosszabb távra vívja ki és őrizze meg.

A hadtörténeti feldolgozásnak nem feladata a magyar honfoglalás összetett problémájának megvilágítása, bár a két folyamat kétségkívül szorosan egybekapcsolódott. A nyugati forrásokban a magyarok elsőként a Saint Bertin-i évkönyvben fordulnak elő. Adódik a következtetés, hogy a magyarok a honfoglalás hagyományos dátumánál, 895–896-nál jóval korábban megjelentek a Kárpát-medencében, miként már 881-ben is, s felajánlották katonai szolgálataikat a tőlük nyugatabbra található szemben álló erőknél. Amíg a magyarok leginkább a frankok szövetséges segédcsapataiként jelentek meg, nem kelthettek túl nagy érdeklődést, s még a Fuldai évkönyvek is hallgat róluk egészen 892-ig. A 862-es említés háttérben az állhat, hogy Karlmann 861-ben éppen a morva Rastislavval szövetekezett apja, Német Lajos keleti frank király ellen. Könnyen lehet, bár forrásunk nincs rá, hogy a morvák oldalán magyarok is megjelentek a harcokban, amire – nyilván neheztelően – felfigyeltek a birodalomban is.

894-ben – nem páratlan módon – egy időben került sor keleti és nyugati hadjáratra. Elsőként a bizánciak bérelték fel a magyarokat a bolgárok ellen, akik felett győzelmet is arattak. Tekintettel a magyar honfoglalás végső hullámának közeli időpontjára, nem tűnik alaptalannak a történészek feltevése, hogy a magyar csapatok vagy egy részük a Felső-Tisza vidékén letáborozva, mintegy előőrsként itt várta be a 895-ben beérkező magyar fősejéget. Legalább annyira valószínűsíthető az a vélemény is, hogy a magyarok minden bizonnyal létesítettek telepeket a Kárpátok nyugati előterébe is,

azaz a történeti Magyarország területén, s a medence északkeleti területeit már a fő-sereg érkezése előtt katonai ellenőrzésük alá vonták. Többen utalnak arra, hogy a 10. században az akkor már a medencében megtelepedett magyarok régészeti leletekkel bizonyíthatóan a Kárpátok keleti előterét tartották ellenőrzésük alatt katonai telepek sorával Przemysltől egészen Moldváig. Mindez a Kárpátoktól keletre lakó magyarokat ért besenyő támadás súlyának és következményeinek a szempontjából is meghatározó jelentőségű.

Végeredményében a besenyő támadás következményeinek a súlyát nagyban csökkenti az a tény, hogy a Kárpát-medencei beköltözést a magyarok előkészítették. Támadásuk a magyaroknak nyilván személyi és anyagi veszteséget okozott, de korántsem akkorát, mint amit a korábbi magyarországi történetírás feltételezett. Ennek az is ellentmond, hogy a magyarok néhány éven belül ott folytatják kalandozásaikat, ahol 894-ben abbahagyták, látszólag mintha misem történt volna. 895-re a magyar törzsek elfoglalták a Kárpát-medencének a Duna–Garam vonaltól keletre eső részt, amibe Erdély is beletartozott.¹

A 895–896 utáni kalandozások szerves folytatásai a korábbiaknak, joggal tekinthetők a honfoglalás utóvédharcainak. A folyamatosságot Arnulf keleti frank király, majd római császár személye is biztosította (887–899), akinek nem kis szerepe volt a honfoglalás előkészítésében. A császár hívására 899–900-ban a taktikájuk szerves részét képező módon több csapatban már Itáliát dúlták a magyarok, júniusban magát Velencét is megtámadták, s 899. szeptember 24. én a Brenta folyó mellett egy komoly ütközetben I. Berengár itáliai király háromszoros túlerőben lévő seregét semmisítették meg. Pannónia, azaz a Dunántúl magyar birtokbavételét az itáliai, illetve a 900. évi bajor kalandozások utánra helyezhetjük, amikor véglegesen felszámolták a frankok és morvák maradék uralmát is.

A Brenta folyó menti csata sikere a nagyfokú tudatosság és mesteri stratégiai tervezés eredménye volt. Tudatosan tévesztették meg a főlényben lévő ellenfelüket, altatták el figyelmét, majd egy váratlan pillanatban döntő csapást mértek rá.² Paviától a veronai mezőig 170–200 kilométert hátráltak, ahol sor került az első összecsapásra, majd tovább hátráltak a Brenta folyóhoz, ahol a magyar főerők felkészültek a döntő összecsapásra. A döntő napon a magyarok átkeltek a folyón, s váratlanul bekerítették az itáliaiak táborát. Mindez a legnagyobb meglepetés erejével hatott, a krónikások szerint a magyar arccsoport nyílzápora „sok olasznak torkára forrasztotta a betevő falatot”. Amint Breit József írja: büszkék lehetünk e győzelemre, hiszen „ilyen, a későbbi marenói csatához hasonló, sőt nagyszerűségében és végeredményében talán még ezt is felülmúló meglepő fordulatra nem sok példa van a népek hadtörténelmében”. A rákövetkező esztendőben visszatérve a Kárpát-medencébe, kihasználva Arnulf császár halálát, Pannóniát is birtokba vették.

A pozsonyi csata 907-ben

■ A 10. század elején a magyarok Kárpát-medencei előrenyomulása és térfoglalása már jó ideje előrevetítette a korábbi szövetségesek, a bajorok és magyarok közötti fegyveres konfliktus lehetőségét. A bajor támadásra egészen 907 júniusáig kellett várni, hogy aztán a magyar seregek Pozsony közelében július első napjaiban megsemmisítő vereséget mérjenek Gyermek Lajos német király hadseregére. Az ütközet jelentőségére éppen az itt életüket vesztő előkelők személyéből következtethetünk: a halottas könyvekbe bekerült Liutpold bajor őrgróf, továbbá a salzburgi érsek, egyúttal királyi kancellár, a freisingi és brixeni püspökök neve.³

A német királyi sereg 907. június 17-én indulhatott el Ennsburgból, az egyik csapat követte a Duna déli partján az ókori limes utat, a másik a Duna északi partján ha-

ladt, míg a Dunán hajón szállítottak még csapatokat és utánpótlást. Torma Béla számításai szerint az első bajor hadoszlop június 24-e körül érhetette el a Bécsi erdő nyugati bejáratát, s július 3-ára érhatték el a Pozsony környéki összecsapás színhelyét, ahol elhúzódnó harcokat folytattak. A magyarok sikerrel megkönnyíthette, hogy a bajor seregrészeknek eltérő hosszúságú utat kellett megtenniük, s valószínűleg nem is tudtak egy időben a célterületre érkezni, ami ismét a vidéken jól tájékozódó, a lesvetésben járatos nomád taktikát használó magyar csapatok esélyeit növelte meg. Teljesen indokolt, ha a pozsonyi csatának az egész közép-európai térség sorsának alakulásában meghatározó történeti jelentőséget tulajdonítunk. Egyértelmű, hogy a magyar honfoglalás sikeressége függött az ütközet kimenetelétől, sőt a magyar honfoglalás lezárulását s az Enns és Fischa folyók közötti terület ellenőrzésének a megszerzését, a gyepűelve messze nyugatra történő kitolását jelentette.

907–954

■ 908 után hallunk a magyarokról Szászországban, Tübingiában, Svábföldön, Itáliában, Elzász-Lotaringiában, Burgundiában, Dánia határainál, Sankt Gallenben, Nîmes környékén, a távoli Dél-Itáliában, az Atlanti-óceán partján vagy éppen Hispániában. Az I. Henrik német királlyal 924-ben kötött kilencéves fegyverszünetet, illetve az Arnulf bajor herceggel korábban kötött különalkut kihasználva 926-ban a magyar kalandozások már elérték a mai belgiumi térséget. A hadjárat első jelentős megörökített epizódja éppen Szent Gálnak a mai Svájcban található monostorában töltött napok megörökítéséhez kapcsolódik. Az egy héten át ott tartózkodó magyar kalandozók története nemcsak kedélyes elbeszélés, hanem azért is fontos, mert csak ritkán olvasható részleteket őrzött meg a magyarok harcmódjáról: kis csoportokban mozogtak, halottaikat elégették, kürtjelekkel jelezték a gyülekezőt, felderítőkkal tartották a környéket ellenőrzés alatt, a nagy folyókon, ha tehették, hajókkal keltek át, a nemesfémtárgyakat mind magukkal vitték, a monostorok, ha idejében értesültek, akkor sikerrel el tudták menekíteni az embereket és ingóságait. Ugyanakkor Wiborada, a remete életet élő szűz meggyilkolása ugyanazokban a napokban a kalandozókkal való találkozás véres valóságát dokumentálja.

A németek 910 után a magyaroknak adót fizettek, ám eközben a Madarásznak nevezett I. Henrik német király céltudatos politikával, katonai reformokkal készítette elő a magyarokkal való leszámolást. Az adófizetés megtagadása miatt a kalandozók a hadjáratot 933-ban már korán megkezdték, januárban vagy februárban indulhattak Szászország ellen. I. Henrik a hadügyi rendszert alapjaiban újította meg, harcosait kiképezte a nehézfegyveres lovas harcmodorra, s ehhez alkalmas fegyverzettel látta el őket.

A magyarok katonai potenciálját bizonyítja, hogy ebben az évben három irányba indítottak portyákat, egyet Itáliába és kettőt német földre, egyikük került szembe a király seregével. Az ütközetre március 15-én került sor, valahol Merseburg (újabb azonosítás szerint Ritteburg) közelében. Az összecsapás előtt a magyarok felderítői megközelítették a német tábornokot, majd kisvártatva felhangoztak a csatakiáltások, a magyarok részéről az „ocsmány és ördögi »hui, hui«”.⁴ A németek egy jól előkészített hadicsellel próbálták a magyarokat közelharcra kényszeríteni: a gyengén felszerelt tübingiai légiót küldték előre, hogy azok maguk után, a nehézfegyverzetű csapatok harapófogójába csalják a magyar lovasságot. Mindhiába, a magyarok még időben észrevették a csapdát, s elmenekültek. A korabeli német krónikás is elismeri, hogy kevés magyar vívőzt sikerült megsemmisíteni.

933 után is változatlan intenzitással folytatódott a kalandozások. Árulkodóak a magyarországi sírleletek, amelyeknek érmei közül 67 százalék itáliai, 21 százalék

francia s meglepetésre csak 7 százalék német eredetű. Ezek azonban nemcsak ad hoc zsákmányként, hanem részben éves vagy többéves időszakokra adott adóként érkezettek. Adófizetésre bajor, szász, cseh, bizánci területek mellett elsősorban Itáliából vannak adataink, amit a pénzek aránya is híven tükröz. Nem véletlenül nevezte Bóna István a 10. század első felét „ezüstkornak”, hiszen forrásaink alapján bizonyíthatóan 15 tonna, a valóságban annak többszöröse érkezhetett a Kárpád-medencébe. Ha figyelembe vesszük, hogy a 126 idegen pénzerméket tartalmazó sír közül csak talán 40 lehetett maga is harcos, helyesen gondol Kovács László arra, hogy a társadalmi hierarchiának megfelelően szétosztásra kerültek, legnagyobb részüket pedig beolvastva ötvöstárgyak készítésére használták. Az arab dirhem leletek pedig arra figyelmeztetnek, hogy a zsákmány, köztük a rabszolgák a nemzetközi kereskedelmi forgalom révén hoztak hasznot birtokosaiknak. A szállítás kérdése is megosztja a kutatást, amire leginkább a 16–17. századi, a krími tatárok hadjáratairól szóló tudósítások adatai szolgálhatnak párhuzamként: ők hasonlóképpen több ezer kilométeres távolságokat lefedő hadjáratok során nagyszámú rabszolgát és lábasjószágot hurcoltak magukkal.

Különösen érdekesek a 942. évi itáliai kalandozásuk, mivel onnan továbbvonultak az Ibériai-félszigetre. Az ottani gondos s professzionális arab bürokráciának köszönhetően szinte napra ismerjük a magyarok útját, akik Katalónia felől vezetővel érkeztek. A július 7-e és szeptember 15-e közötti eseményeket sokszor napi pontossággal jegyezték fel: egy héten át próbálkoznak Lérida ostromával, majd komoly ellátási problémák lépnek fel, visszavonulásra kényszerülnek, miközben magyar foglyok kerülnek a kalifa testőrségébe. Zsákmányukat útközben mind elvesztik, legalábbis egyetlen hispán érem sem bukkan fel a hazai sírokban, mivel visszavonulás közben súlyos vereséget mérnek rájuk

954–970

■ A magyar kalandozások megítélésének hagyományosan egyik legvitatottabb pontja a harci cselekményeknek a korabeli politikai és diplomáciai történések sorába való beillesztése, aminek aktualitását éppen a 955. évi augsburgi vereség adja. Azt ma már szinte minden történész elfogadja, itthon és külföldön egyaránt, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben a hadjáratok előkészítése és lebonyolítása során számolni kell diplomáciai vonatkozásokkal, még ha az elméletet felvető Bogyay Tamás, majd azt monografikusan kifejtő Vajay Szabolcs idejében mindez még szokatlanul is hangzott.⁵ Az emigrációban élő történészek alapvetően a kalandozások „féltelen rablóhadjárat” megítélése ellen érveltek, s nem is eredménytelenül. Ugyanakkor a nyugati szövetségében való beavatkozás bizonyítása egyfelől a forrásadottságok, másfelől a pogányokkal való tárgyalás, „lepaktálás” legkevésbé sem szalonképes volta miatt igen nehéz. Vagy éppen ellenkezőleg, ha ilyet emlegetnek, akkor az a rágalmazó befektetés lehetősége miatt semmivel sem megnyugtatóbb. Ám éppen a nyugat-európai eseteket borítja a legtöbb homály. Ebben a vonatkozásban az itáliai és bizánci kapcsolatokban a magyarok megfizetett segédcsapatként való felhasználása számos esetben bizonyítható, sőt Berengárral kapcsolatban tudjuk, hogy a 921. év utolsó hónapjaiban Brescia mellett politikai ellenfelei elfogására „címre” küldte a magyarokat (nyilván vezetővel), akik a feladatot pontosan végre is hajtották. Berengár ellenfeleire a Veronától 50 mérföldre fekvő Brescia melletti Bergenben Berengár felkérésére a magyarok lecsapnak Dursac (Tarhos) és Bugat vezetésével. Ennek megfelelően vannak, akik azt állítják, hogy a magyarok kivétel nélkül csak valamely korabeli hatalom hívására indultak el, mások szerint főleg saját kezdeményezésből támadtak.⁶ Nem is beszélve azokról, akik szerint új hazát kerestek volna, tu-

datosan akarták volna alakítani az európai nagypolitikát, vagy éppen a pásztortársadalom válsága okozta feszültséget vezették volna le. Kétségkívül nagyfokú diplomáciai nyitottság jellemezte őket, ugyanakkor a távoli vállalkozások esetén valószínűleg „munkaadóik” követői keresték fel őket, vagy a már nyugaton úton lévőket bérelték fel, s egyeztek meg a feltételekben. A folyamatosan érkező adók és zsákmány a törzsszövetség működésének az alapját jelentette, s így feltételezhető, hogy a hadjáratok egy része, értelemszerűen saját kezdeményezésre, elsődlegesen az adófizetés biztosítását, megújítását, kiterjesztését szolgálta. A hadjáratok célja a törzsszövetség kincstárának a feltöltése, a kíséret és a vitézek juttatásainak a biztosítása volt. A bevételek, zsákmány egy részét bizonyosan a hadjáratok felemésztették, hiszen közben sok mindenért fizetniük kellett, ha biztonságban és megfelelő tempóban akartak haladni. A rendszer nyugat felé Észak-Itália és Bajorország pacifikálásán és az abból következő szabad átvonuláson alapult, amire az első csapást a 950-es évek elején a későbbi I. Ottó császár mérte.

A kalandozások ténye és sikere az egész törzsszövetség központosított külpolitikai és hadügyi irányítását tételezi fel a korábbi nézetekkel szemben, amelyek a törzsi keretek közötti szervezést vélelmezték. A korábbi nézet kidolgozásakor persze még nem volt ismert a gazdag Felső-Tisza vidéki leletegyüttes a nyugati éremleletekkel, ami a hagyományos különutas törzsi irányítást már önmagában megkérdőjelezi. A kalandozók között Árpád-háziakat is említenek, így Tarhost, Taksonyt vagy Bulcsút. Igaz ugyan, hogy egyszer, 906-ban – véletlenül – szembetalálkoztak kalandozó magyar seregek, de ennél nagyobb a súlya annak a megfigyelésnek, hogy a külföldi hatalmakkal kötött szövetséget, megegyezést mindig betartották.

Német viszonylatban a forrásadottságok éppen a 954–955-ös években javulnak meg, amikor konkrét forrásaink vannak a legmagasabb szinten történő kapcsolatfelvételre, illetve az erre vonatkozó vád tagadásáról.⁷ A magyarokkal nem kisebb személyek kerülnek kapcsolatba, még ha nem is közvetlenül vagy személyesen, mint a lotaringiai herceg, a salzburgi érsek, végül 955-ben maga a német király. A német főemberek minden bizonnyal kerültek a magyarokkal való közvetlen találkozást és közös fellépést. Ám a névsor is mutatja, hogy a németföldi belpolitikában példátlan feszültségek halmozódtak fel, ami értelemszerűen vezethetett a magyarok felértékelődéséhez.

A német király elleni összeesküvés a 953. év húsvétja körül indult, amikor Ottó rokonai, veje, a sváb herceg Vörös Konrád és tulajdon elsőszülött fia, a lotaringiai herceg, Liudolf Mainzban el akarta fogni a királyt, sikertelenül. Közben Arnulf regensburgi palotagróf fellázadt, s kihasználva a mainzi eseményeket, hatalmába kerítette a birodalom legjelentősebb délkeleti központját, Regensburgot, s nyíltan Liudolf oldalára állt át. Ezt követően hosszas és fordulatokban gazdag katonai és politikai játszma kezdődik, ami az Ottó-párt által körülzárt Regensburgnál vesz végső fordulatot, amikor a városból történt kitöréskor 954. július 22-én maga Arnulf is életét veszti, az ellenállók pedig lassan meghódnak.

A korabeli források ugyanakkor egyértelművé teszik, hogy a magyarokat 954 legelején hívták, majd ennek felelősségét a szemben álló felek egymásra akarták hárítani. Értelemszerűen, a későbbi győztes bizonyult hangadóknak, s így Liudolf pártja kényszerült magyarázkodásra a király pártján álló krónikások vádjaival szemben. A vádak valószínűleg nem alaptalanok, hiszen azt a lázadók maguk is elismerik, hogy jelentős összeggel váltották meg Bajorországot a magyar pusztítástól. Maga Liudolf a következő szavakkal védekezett: „az ellenem felbéreltetek [ti. a magyarokat] pénzzel fizettem le, nehogy ártsanak nekem és alattvalóimnak.”⁸ Bárhogyan történt is, az érkező magyarokkal a szemben álló felek nem nagyon tudtak mit kezdeni, illetve egyik fél sem akarta, hogy a bajorországi harcokba közvetlenül beavatkozzanak. Szemben

az itáliai politikai kultúrával ezt német földön a felek még a legkritikusabb helyzetben sem lépték meg.

A magyarok 954 elején csatlakoznak a németföldi eseményekhez, bár érkezésük pontos időpontjáról forrásaink nem tudósítanak. Bajorországból továbbküldik őket Vörös Konrád lotaringiai tartományába, ahol a Rajnán legkorábban március 1-jén kelnek át, március 19-én már Wormsban nagy pénzhez jutnak, bár kétséges, hogy ki fogadja őket. Rendkívül érdekes, hogy mennyire ellentmondásos a március 19. és április 6. közötti Worms–Cambrai közötti útvonaluk rekonstrukciója. A magyarokkal kapcsolatba hozott, általuk feldúltnak mondott 18 templom és monostor kétharmada csak később emeli be emlékezetébe a magyarok támadását.⁹ Végül is a célterület Maastricht és Cambrai közötti, kolostorokban gazdag 230 km-es sáv felprédálására nem sokkal több, mint 10 napjuk maradt, ami akkor is szép teljesítmény, ha kisebb csapatokra oszlottak szét. Bizony megerőltető munka lehetett, s ez meg is magyarázza, hogy az ellenálló egyházak ostromával miért nem bíbelődtek tovább. Feltűnő azonban, hogy milyen rövid ideig maradnak e területen, április 6-a után már nincsen naphoz köthető adatunk, s úgy tűnik, hogy Burgundián és Észak-Itálián át különösebb feltűnés nélkül hazatérnek. Biztos, hogy a magyarok tudatosan nem készültek a belnémet harcokba való beavatkozásra, hiszen akkor sokkal nagyobb létszámban érkeztek volna, s nem indítanak párhuzamosan Bizánc felé is egy csapatot. Bulcsú rokonának, esetleg magának Bulcsúnak a jelenléte ugyanakkor növeli a kalandozás politikai súlyát.

Így 955-ben a Német Királyság belső helyzete kedvezőnek tűnhetett a magyarok számára, s a törzsszövetség vezetői nem hibáztathatók a hadjárat időzítéséért és megindításáért.¹⁰ Azt már biztosan tudjuk, hogy a magyarok augusztus 8-ra körülférték Augsburg városát, amelyet nem védhetett jelentősebb katonai erő, mégis a kalandozók, gyakorlatlan várostromlók lévén, csak a kiéheztetéssel próbálkoztak. Erre azonban nem maradt idejük, mivel a városban a később szenté avatott Ulrik püspök vezetésével sikerrel szervezték meg a védelmet. Magára az ütközetre augusztus 10-én, a keresztények által mélyen tisztelt vértanú, Szent Lőrinc napján került sor.

A csata a magyarok számára kedvezően indult, mivel a kalandozók egy része ugyanis még éjjel átkelt a Lech folyón, és megkerülve a német sereget, sikerrel támadta meg a sereg poggyászát hátrvédtként védő, a németekkel ekkor már szövetséges csehek csapatát vagy légióját, miként a korabeli források emlegetik. A magyarok hozzákezdtek az ellenfél harcrendjének a felgöngyölítéséhez, hasonlóképpen sikeresen támadva meg a svábokból álló következő két német csapatot. Ekkor azonban Ottó király – a korábbi lázadóval – Konrád herceggel az élen a leginkább begyakorlott és jól felszerelt királyi légiót küldte a magyarok ellen. A németek hirtelen előrenyomulásának okát találgatjuk, talán a magyarok első sikereik után zsákmányolni kezdtek, vagy egyszerűen a németek taktikai és technikai fölénye érvényesült. Bizonyos azonban, hogy a magyar főszereg valamilyen okból késlekedett a frontális támadás megindításával, s így nem kötötte le kellőképpen a németek fő erőit, amelyek általános támadásba lendültek. Erre a kalandozók a tőlük megszokott taktikával válaszoltak: megkísérelték a menekülést. Az augsburgi vereség tragédiává a menekülés során változott. Már a csatavesztés másnapján megpróbálták különböző helyeken, leginkább a réveknél és folyópartokon feltartóztatni a menekülőket, miközben egy újabb cseh csapatba is belefutottak. A német győzelem a visszavonulás megghiúsítása révén vált teljessé, s a magyar sereg ennek során szenvedte el a komolyabb vérveszteséget. A 955. évi kalandozás magyar vezéreit éppen az elfogottak és kivégezettek révén ismerjük. Lél (Lehel) mellett Súr és a – 948-ban már megkeresztelkedett – Bulcsút említi, akiket a csata után rövidesen Regensburgban kivégeztek. A vereség megrázhatta a korabeli magyar társadalmat, amire a krónikákban feljegyzett Lehel-kürtje történet,

illetve a hét gyászmagyar históriája bizonyosság. A magyarok ezt követően már csak délre, Bizánc felé vezettek hadjáratokat, egészen 970-ben, Arkadiupolisnál (ma Lüleburgaz) elszenvedett vereségükig. A déli irányúakat a bizánci történetírás sajtósságai miatt szinte alig ismerjük, a 955-ig nyugatra vezetett 35-höz viszonyítva a déli 4 kalandozás nyilván jóval kevesebb a valóságosnál.

Taktika, harcmodor, fegyverek

■ A kalandozásokkal kapcsolatos kutatások egyik termékeny iránya a kalandozó csapatok logisztikájára vonatkozik, amit újabban Mesterházy Károly, Torma Béla, Vörös István neve fémjelez.¹¹ A korábbi korok magas számokat valószínűsítő történetészei nemigen vetettek számot a harcosok és lovaik ellátásának a biztosításával. A kalandozó magyarok az ellátás terhéért nyilván megosztották az őket hívó, felbérelő szövetségeseikkel, azonfelül pedig a hadszíntérből igyekeztek élni, illetve a birtokukba jutott fizetésekből, adóból és zsákmányból fizethettek. Mindez azonban még így is szükségessé tette, hogy néhány napi élelmiszer- (száritott hús, pírított gabonafélék) és abraktartalékkal rendelkezzenek, miként nyílvesző ellátmányukat, tartalékfegyvereiket, műszaki felszerelést, sátrakat, a folyón való átkeléshez tömlőket kellett magukkal szállítaniuk. A lovaikról tudjuk, hogy kistermetűek és igénytelenek voltak, de ennek ellenére is optimális esetben a napi kalóriaszükségletnek csak felét biztosíthatták legeltetéssel. Persze megfelelő évszakban teljesen a hadszíntérre hagyatkozhattak, de az ebből következő elhúzódó legeltetés, a zsákmányolás egyfelől lelassította a sereg menetsebességét, másfelől pedig fellazította a fegyelmet, és megnehezítette a sereg irányítását. Tudjuk, hogy vezetékllovakat is vittek magukkal, aminek fontos szerepe volt a taktikában, de a takarmányigényt lényegesen megnövelhette. Torma Béla számításai alapján 5000 lovasra és egy vezetéklóval számolva 10 000 lóra 4 napra 180 tonnát kellett felmálháznia, ami további 2756 málhásállatot is igényelt. A hosszú, sokszor több hónapos hadjáratokra a nyílveszőről is nekik kellett gondoskodni. Tekintettel arra, hogy egy tegezbe kb. 20 nyílvesző fért, harcosonként maximálisan tíz tegezgel számolva 50 tonnát kellett még felmálháznia, ami további 625 málhás állatot igényelt, ezek takarmányát további 168 ló szállította. Végül is minden öt harcosra esett takarmányt és nyílveszőt szállító ló, ami a korabeli bizánci előírásokhoz is közel áll. Persze a valóságban a kiszámolt normákat lehetett csökkenteni, ezek a ténylegesnél jóval magasabbak, a nyílveszőkkel lehetett takarékoskodni, az ütközet után összeszedni, ugyanakkor a vezetékllovak száma bizonyosan elérhette 2-3-at. Másfelől a kalandozó csapatok csak kivételes esetekben érthették el ezt a nagyságrendet, a legtöbb esetben több száz fővel is megfelelő elrettentő erőt tudtak felvonultatni. Használhattak szekereket is, noha erre csak a Sankt Gallen-i kalandozás kapcsán történik utalás. Bizonyos azonban, hogy a nagy mennyiségű zsákmányt, olykor a súlyos sérülteket kísérettel kocsin küldhették haza, miként a verébi sírban megtalált koponyaműtettel gyógyított harcos is sérülését különben szerezhette, majd hazaszállíthatták. A seregeknek – a létszámtól is függő – vonulási sebességét is csak nehezen tudjuk megbecsülni. Általában 20–30 km-t valószínűsítene a kutatók, ami egyébként – megfelelő utak esetén – szekerekkel is tartható volt. Ez meghatározott taktikai célok elérésére, színlelt visszavonulás, meglepetésszerű támadás 50-60 km-re is növekedett, de egy ilyen tempót még egy közepes méretű sereg sem bírt huzamosan elviselni.

A korabeli leírások, így bizánci és arab szerzők megőrizték a klasszikus könnyűlovas magyar harcmodort: ezredeik a harcban szorosan követik egymást, folytonos nyilazás közben a lovas szakaszok malomkerékhez hasonlóan forogtak. Mindig elkülönítettek tartalékerőket, s mindig nagy csapat tartalék lóval vonultak, részben hogy

többnek tűnjenek, részben hogy táplálékot biztosítsanak maguknak. Az ellenség bekerítésében, a színlelt meghátrálásban és visszafordulásban, a hátrafelé nyilazásban volt fő erősségük, amit Bölcs Leó jól ismert leírása is megerősít. A seregfelépítésre a tízes számszert vehette alapul, legmagasabb egység a tömény (tumen) tízezres szintje volt, ami alatt az ezredek, századok és tizedek álltak. A leírások alapján íjakat, dárdákat, szablyákat, harci baltákat használtak, védőfegyverzetként borsisakot és bőrpáncélt viselhettek.¹²

A harc gyakorlati szempontjai indokolták az öv jelentőségét. Azáltal, hogy szinte mindent az övre függesztettek, a harcost semmi sem akadályozta a fegyveres küzdelemben. Az övre erősítették fel az íj- és nyíltartó tegez, a tűzgyújtáshoz elengedhetetlen kovakő tárolására szolgáló bőr- és nemeztársolyt. A kutatók joggal hívták fel a figyelmet az öv és az a rajta függő tegez és tarsoly díszítésének méltóságjelvény szerepére. A két-három cm széles övön 25 szélesebb és ugyanannyi keskenyebb veret található. Révész László szerint ilyen övet a fejedelmi, törzsfői, nemzetségfői kíséret tagjai nyerhettek, vagy azt kifejezetten adományként kaphatták. A kutató éppen ezzel magyarázza viszonylag kis számúkat, hiszen valószínűsíthető, hogy csak a személyre szóló ajándékokat temették el viselőjükkel. Nem véletlenül a 184 veretes öv és övveret egynegyede a Felső-Tisza vidékéről ismert, míg 25 napvilágra került tarsolylemez kétharmada is innen való.¹³

A távolharc legismertebb és leghatásosabb fegyvere az övszík bal oldalán felajzott vagy nyugalmi állapotban függő íj volt. A C alakú, húr nélküli nyugalmi helyzetben levő íjat a harcosok a két lábuk közé szorítva ajzották fel. A visszacsapó- vagy reflexíjak hatalmas erővel lötték ki a nyílveszőket, ami a harcostól is nagy gyakorlatot és erő kifejtést igényelt, s csak találgatható, hogy egy nap hányszor volt képes a lövésre. A 200-250 méterre elhordó íjakkal 60-70 méterre már célzott lövést lehetett leadni. A könnyűlovas taktika lényeges eleme volt, hogy az ellenféllel ne kerüljenek közvetlen harci érintkezésbe, az alkalomhoz illően kiválasztott nyílhegyekkel ellátott nyílveszőkkel, a nyílfehlőkkel bontsák meg az ellenséges sorokat. A nyilakat az öv jobb oldalán felfüggesztett 80 cm hosszú nyíltartó tegezbe tették, hegyükkel felfelé. A tegez egyúttal az esőtől is megóvta az íjakat és nyilakat, amiről a korabeli források is megjegyzik, hogy nagyon hátrányos volt a nyilazásban.

A közelharc legendás fegyvere a szablya lett, aminek megfelelő díszítettség esetén méltóságjelölő funkciója is lehetett. Ha így volt, akkor a harcosok java részének nem volt szablyája. Nem véletlenül az eddig előkerült 140 szablya egyharmada szintén a Felső-Tisza vidékéről származik. A magyar szablyák pengéje enyhén ívelt, alsó harmaduk kétélű volt, vagy fokélt kapott, hogy a visszafelé húzott pengével is lehessen sebet ejteni.

A sírokban a kétélű kardok is megjelennek, de elterjedésük a 10. század második felére tehető, amikor a vezetők levonták a katonai vereségekből adódó következtetéseket. A fegyverzetbeli váltás azonban nem ment gyorsan, 90 kétélű kardos emlékünk maradt fenn, ahol jellemző módon már nem találhatók nyugati pénzek.¹⁴ A szablya és a kard kezelése is alapvetően más technikát, mozdulatokat és nyeregben való elhelyezkedést kívánt, ennek megfelelően Révész László kudarcnak ítéli a szablyamaroktatú kardok alkalmazására tett kisszámú emléket.

Sok vagy kevés zsákmány?

■ Az utóbbi időben számos új monográfia és tanulmány foglalkozott a magyar kalandozásokkal.¹⁵ Legutóbb Bernard S. Bachrach értékelte azokat, s úgy találta, hogy sokkal nagyobb méretűek voltak, és nagyobb pusztítást végeztek, s a kritikai írásokat általában „minimalizálásukra” tett kísérletként értékelte.¹⁶ Annál érdekesebb, hogy

újabb, nem magyarok által írott, leginkább belga, francia, német és olasz elemzések éppen a korabeli források hitelességét és megbízhatóságát vonják kétségbe. Arra a nyilvánvaló tényre utalnak, hogy a forrásokból a 10. században eltűnő egyházas helyeket, településeket vagy éppen az épülő új erősségeket nem lehet minden esetben és kizárólag a magyarok kalandozásaival kapcsolatba hozni, sőt a magyarokat sokszor össze is keverték a források a normannokkal vagy arabokkal. Nyilvánvalóan nem tudunk a kalandozók minden pusztításáról, de a rendelkezésünkre álló adatok nagyon sok esetben torzítanak, túloznak, és indokolatlanul teszik meg a magyarokat bűnbaknak. Az is kétségtelen, hogy az arabokhoz vagy a normannokhoz viszonyítva a magyar kalandozók pusztítása sokkal kisebb mértékű volt, hiszen csak annyit tudtak magukkal vinni, amit lovaikra felmálháztak, vagy szekéren hazaküldtek. Az általuk felprédált egyházas helyeken azonban a papok imádságaikban a magyarok gyászos emlékezetét évszázadokra megőrizték, sőt egy sereg olyan egyház is vindikálta magának a magyar pusztítás tiszteletet keltő „hírét”, amelynek közelében sem jártak elődeink.

E hadjáratoknak a magyar történelem számára talán legnagyobb eredménye az, hogy hozzájárultak a magyarok sikeres megtelepedéséhez, és megalapozták, hogy Magyarország a nagyhatalmaktól való függetlenségét a régió többi államalakulatához viszonyítva sikeresebben és hosszabb távra vívja ki és őrizze meg. Ugyanakkor nem hiúsították meg, hogy a 973. évi quedlinburgi magyar–német kapcsolatfelvétel után az ezredfordulón a magyar királyság sikerrel kezdje meg a keresztény Nyugathoz történő akkulturáció és integráció hosszú folyamatát.

■ JEGYZETEK

1. Révész László: *Emlékezetek utatok kezdetére...* Timp Kiadó Kft., Bp., 1999; *A honfoglaló magyarság* (Kiállítási katalógus). Szerk. Fodor István. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 1996.
2. Torma Béla Gyula: *Csata a Brenta folyónál, 899.* Hadtörténelmi Közlemények 121. (2008) 425–447.
3. Torma Béla Gyula – Veszprémy László (szerk.): *Egy elfelejtett diadal* (A 907. évi pozsonyi csata). Bp., 2009.
4. Widukind. II. 4. i. m. 40–42.
5. Tamás Bogyay: *Lechfeld. Ende und Anfang.* München, 1955; Szabolcs de Vajay: *Der Eintritt des ungarischen Stammes in die europäische Geschichte (862–933).* Mainz, 1968.
6. Makk Ferenc: *A magyar kalandozások.* In: *Európa közepe 1000 körül.* Tanulmányok. I. Szerk. A. Wieczorek és H-M. Hinz. Stuttgart, 2000. 139–140; Bóna István: *Magyar hadművészet – támadó hadjáratok Európa ellen.* In: uo. 141–145; Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században.* Bp., 2000.
7. Christian Paulus: *Pfalzgraf Arnulf und der Liudolf Aufstand.* Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 76. (2013). 365–388.
8. Widukind III. 32; *A Szász történet három könyve.* Ford. Magyar László András. Bp., 2009. 86–87.
9. Albert D’Haenens: *Les incursions hongroises dans l’espace belge (954-955).* Histoire ou historiographie? Cahiers de Civilisation Médiévale 4 (1961). 423–440.
10. Legutóbb Charles R Bowlus: *The Battle of Lechfeld and its Aftermath, August 955: the End of the Age of Migrations in the Latin West.* Aldershot, 2006.
11. Torma Béla: *A kalandozó magyarok logisztikája.* In: Pósn László – Veszprémy László (szerk.) *„A hadtáp volt maga a fegyver.”* Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről. Bp., 2013. 167–188; Vörös István: *A magyarok hadiménjei és igavonói az írott források és régészeti leletek alapján.* In: *Honfoglaló őseink.* Szerk. Veszprémi László. Bp., 1996. 128–146; Mesterházy Károly: *Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál.* Századok 128. (1994). 320–334.
12. A kísérleti régészeti eredmények összefoglalása Magyar Attila: *A X. századi magyarok a kísérleti régész szemével. A vitézekről...* (Tér-könyvek I.) Bp., 2008.
13. Révész: i. m.
14. Kovács László: *A magyar kalandozások zsákmányáról.* Bp., 2011.
15. Maximilian Georg Kellner: *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150, von der Gens detestanda zur Gens ad fidem Christi conversa.* München, 1997; Aldo Angelo Settia: *Gli Ungari in Italia e i mutamenti territoriali fra VIII e X secolo.* In: Giovanni Pugliese (ed.): *Magistra Barbaritas. I barbari in Italia.* Milano, 1984. 185–218.
16. Bernard S. Bachrach: *Magyar-Ottoman Warfare. A propos a New Minimalist Interpretation.* Francia 21 (2001). 211–230.

VOIGT VILMOS

TÖPRENGÉSEK – A MAGYAR HONFOGLALÁSRÓL ÉS A MAGYAR FOLKLÓRRÓL

*Most elhunyt barátom, a magyar
költészet finnugor távlatait kutató
Domokos Péter emlékére*

Aminthogy magam is többször és régóta foglalkozhattam már mindkét témával,¹ most csupán néhány általános szempontot és tanulságot említek. Annál inkább, mivel a honfoglalás-jubileumi esztendő (1996) és a Szent István-jubileum (2000) alkalmával fontos kiállítások, konferenciák, kiadványok stb. születtek meg, és ekkor is, azóta is olyan új adatokat mutattak fel, amelyek pontos összegezése évek munkáját és nagyobb terjedelmet igényelne. A magyar őstörténet tudományos kutatása napjainkban fénykorát éri – külön akadémiai kutatóprogram szerveződött e köré – nyilván egy jellegzetes társadalmi igényt kielégítendő. Éppen ezért van szükség egyszerű és egyszerűsítő – ám szaktudományos – áttekintésekre is.

A mostanihoz hasonló áttekintések két (sőt három) megoldást követhetnek. Lehetséges egy szak tárgyi (*Realenzyklopädie*) jellegű összegezés, amelyben minden adat egy helyen van, címszerű, legtöbbször ábécérendbe rendszerezett formában. Itt meg lehet tudni, milyen volt a lakóhely, a viselet, milyen betegségek tüneteit vehetjük észre a csontvázakon. Főként németek hoztak létre ilyen, kiváló sokkötetes műveket, ám nálunk több terv ellenére pontosan ilyen munka eddig nem készült el.² Lehetséges továbbá egy többé-kevésbé tüzetes tudománytörténeti szemle, amely azt mutatja be: ki mikor mit tekintett honfoglalás kori folklórunk bizonyos tényének. Ilyen jellegű tanul-

A honfoglalás kori magyar folklór értelmezése nemcsak nemzeti feladat – hanem igazán érdekes téma, európai távlatban is. Nem szabad légvárakat építeni, fel kell vetni a forrásaink korlátozott voltából következő nehézségeket is.

mányokról tudunk³ – noha végleges, teljes, vagy máig eljutó változatuk sem készült el. Végül – harmadik megoldásként – néhány igazán lényeges problémát is bemutatunk. Most erre teszek kísérletet.

Annál szívesebben adom ezt elő nem szűkebb szakmai közönség számára, mivel a vitatott vagy vitatható felfogások megvitatása először ugyan a magyar folklorisztika (és néprajz) szorosabban körülhatárolható szakközegében kell hogy lebonyolódjon. Ám ezt követően érdemes szélesebb körben (mondjuk történészek, őstörténészek, vallástörténészek társaságában) ismét visszatérni rájuk, és a biztosnak vehető tényeket kell az érdeklődők széles köre elé tárni. Magam egy fontos kérdés, a (magyar) „ősvallás” vizsgálatát tekintettem át⁴ ilyen felfogásban. Korábban egy hasonlóan fontos téma, a „magyar ősköltészet” bemutatását kíséreltem meg, és noha ezt kihagyták a nyolckötetes akadémiai kézikönyv (*Magyar néprajz*) megfelelő részéből,⁵ azért felfogásomat mégis ismertnek kellett feltételeznem. Természetesen inkább egy szakmai rendezvényen lehet kritikai észrevételeket tenni, viszontválaszokat megfogalmazni, és bizonyos tényeket évek vagy akár évtizedek múltán is figyelembe lehet, sőt kell is venni. „Honfoglalás kori folklórunk” kutatói (noha *avant les lettres* – azaz magának a fogalomnak a kifejlesztése előtt) az utóbbi két évszázad (!) során olyan sok értékes megfigyelésre, következtetésre jutottak – nemcsak azóta meghaladott téves ötletekre! Természetesen most nem polémiát kívánok folytatni, inkább egy remélhető összegzés kereteire rámutatni.

Ha egyszer majd elkészül a magyar folklór kézikönyve – ebben lesz helye e témakör tüzetes kifejtésének. És amiképp a korábbi magyarságtudományi kézikönyvek is egy-egy generáció és ideológia szemléletét igazán sarkítottan képviselték – ez a sorozat sosem fog megszakadni. Magyar folklorisztikánkat sosem érhetette az a vád, hogy ne sietett volna őstörténeti, honfoglalás kori, középkori stb. következtetéseket levonni a 19. század második felétől elkezdődő néprajzi gyűjtések adataiból.⁶ Pedig a magyar történelem korai korszakainak oly fontos „komplex” kutatása nem is egyszerű dolog. Nyilvánvaló tény, hogy egy folklorista érvelése – mondjuk – honfoglalás kori hiedelmeinket illetően (pl. hogy egyáltalán volt-e e korban magyar „táltos” vagy „halottlátó”⁷) körülbelül ugyanannyira érvényes, mintha egy régész a székely népmesekötetek illusztrációit (pl. égig érő fa, hétsingszakállú törpe, csillagszemű juhász stb.) fedezné fel a honfoglalás kori lovak és emberek felövedzését díszítő fémvereteken⁸.

A továbbjutás érdekében első megjegyzésem a „terminológiára” vonatkozik. Nyilvánvaló, hogy néhány közhasznált szinonima csak közel áll egymáshoz, ám mégis különbözik, és irányultságában is másfelé-másfelé mutat. A „honfoglalás kori költészet” más, mint az „ősköltészet”. A „néphit” megint más, mint a „népi vallásosság” vagy éppen „a honfoglalás kori magyarok vallásai”. Mindez ugyan köztudott lehetne nálunk, mégis eléggé összevissza szokás e fogalmakat kezelni, még egyetlen szerző, sőt egyetlen tanulmány esetében is.

Gondolom, nem kell illusztráló példákat idézni. Minden egyéb érdeme ellenére is a terminológiát illetően semmilyen ilyen egyeztetés nem történt a *Magyar néprajz* akadémiai kézikönyv kötetei között (még az egyes köteteken belül sem). Például a *Néphit. népi vallásosság* kötet címe ezt a (történetileg, társadalmilag nálunk teljesen indokolt) sorrendet adja. Ám magában a kötetben⁹ – bizarr módon – a „népi vallásosság” előbb jön, mint a „néphit – népi tudás” fejezet. Vagyis ily módon előbb olvasható a „magyar katolikus múlt” (a 332. laptól), mint az „ősvallás” (az 502. laptól). Arról már nem is beszéllek, hogy a katolikusok „vallásos életének néprajza” van (a 331. lapon), a görög katolikusoknak csak „vallási néprajza” (a 425. lapon), a protestánsoknak „egyházas szokásai és magatartásformái” (a 443. lapon), a protestáns kisegyházaknak viszont „népi vallásossága” (a 482. lapon) van. Itt nem az egyes részfejezetek szerzői a hibásak. Úgy látszik, a nem működő szerkesztő(k) nem tudta(k): mit minek nevezzenek.

Persze e terminológiai és fogalmi zűrzavarhoz ellentétesként megfogalmazható, miszerint mindez nem probléma, mivel van nekünk egy ötkötetes *Magyar néprajzi lexikonunk*, több mint ötezer címszóval, ráadásul a mű a 20. század nyolcvanas éveit tükrözi, sőt azon nemzedékek alakították ki, akiknek az említett akadémiai kézikönyvben is döntő szavuk volt.¹⁰ Ez a munka máig a legterjedelmesebb európai néprajzi lexikon – páratlan tudományos teljesítmény. Mindenki szerepet kaphatott benne, aki a megírás idején tollat ragadhatott. Csak éppen az egyesítő és terminológiai koherencia párolgott el valahol. Hogy csak a fentebb említett fogalmak közül szemelgesünk, van e kötetekben címszó a következőkről: *népi hitvilág*, *népi vallásosság* (de „néphit” címszó nincs), a „vallás-” kezdetű címszók hiányoznak (itt csak utalás van a „népi vallásosság” címszóra), és „ősköltészet” címszó sincs (sajnos/természetesen). Nincs „ősvallás” címszó sem, ám itt az *ősvallás kutatása* címszóban mégsem tudománytörténetet, hanem egy minden dokumentálás nélküli deskripciót is találunk,¹¹ amelyben ilyen megfogalmazások követik egymást: „Az bizonyíthatónak tűnik, hogy sámánjaik voltak, a világkép és kozmogónia azonban csak kikövetkeztetett”; „...akkikkel rokonnépeink sámánjainak a magyar megfelelői, a táltosok”... Aki „ekkor sajátos öltözetben (agancsos vagy tollas fejviseletben) egyfenekű dobot verve idéző énekeket improvizált, amelyeknek »haj, regő rejtem« ('haj [szellemeket hívó noszogató szó], révüléssel révülök’) refrén az egyetlen állandó soruk. A szellemek segítségével gyógyított és meg tudta mondani a térben és időben távoli dolgokat.” A kérdés legkiválóbb akkori szakértője, Diószegi Vilmos által írott címszó nemhogy eligazítana, inkább kétségbe ejti a figyelmes olvasót. Itt ugyanis a biztos állítás, a lehetséges és a tudósi fantázia teljesen összekeveredve jelenik meg. Diószegi azzal kezdi címszavát: „Az ősvallás természetesen csak feltételesen rekonstruálható”, ám később már az „agancsos vagy tollas fejviseletben egyfenekű dobot verő” valakiről esik szó (ez a „táltos” lehet) – akiről azonban nem tudjuk meg, hogy hol és mikor, a honfoglalás előtt, az után, esetleg a közelmúltban megfigyelt magyar népeletben tevékenykedett-e.

Ha tehát az akadémiai magyar néprajzi kézikönyv olvasója terminológiai eligazítást keresve az ötkötetes magyar néprajzi lexikonhoz fordul, ott még kevesebb biztos támpontot talál. Nem véletlen tehát, hogy nálunk annyiféle fantazmagória jelenik meg tudományos mezben az „ősvallás” és a „honfoglalás kori folklór” mezőin. Nem az egyes (rész)fejezetek, címszavak írói a felelősek azért, hogy az általuk tudományos visszafogottsággal leírt szövegek parttalanná válnak – minthogy elfelejtették ezeket a kötet szerkesztők átolvasni, egyeztetni, egyértelművé tenni. Amikor például az említett idézetben Diószegi „rokonnépekről” beszél, ott ő a teljes Szibériát gondolja, ide értve kedves népeit, a nanájokat és karagaszokat egyaránt. Ezt a kortársi szakember tudja (?) – ám az akadémiai kiadványokat olvasó egyszerű olvasó ugyan honnan fedezhetné fel?

Külön kell említeni a *rendszeresítés* problémáját is. Immár majd fél évszázada (!) említettem először a *műfajhierarchia* fogalmát.¹² Amint akkor is, azóta is sokszor leírtam (be kell vallanom, minimálisnak is alig nevezhető sikerrel): az egyes folklór műfajok nem élnek egymástól elszigetelve, éppen hogy rendszeresítve függnek össze egymással. Az egyik műfaj módosulása befolyásolja a másikat. Az egyik fejlődése jelzi, hogy a másokban is változásokra kerül(het) sor. Ez az összefüggés ugyan bonyolultabbá teszi vizsgálatukat, ugyanakkor viszont azt is lehetővé teszi, hogy az egyik műfajra vonatkozó vagy onnan éppen hiányzó adatokat vagy felismeréseket más műfaj(ok) esetében is hasznosítsuk. Még ennél is tovább mehetünk, hiszen nem csupán a népköltési műfajok függnek így össze egymással, hanem ezek rendszeresen kapcsolódnak a népzene és néptánc jelenségeihez és természetesen a néphit és népszokás tényeihez is. Hogy konkrét példát említsünk: keresztény legendáink megjelenése vagy később a boszorkánypercek hivatalos lefolytatása nyilvánvalóan befo-

lyásolta a szóbeli hiedelemmondákat, ezek továbbélését és változásait. A keresztény ünnepek bevezetése nemcsak a jeles napoknak és az év ünnepeinek beosztását szabta meg, hanem a munkához kapcsolódó szokások és hiedelmek milyenségét is. Szinte függetlenül attól, pontosan mikortól meddig volt a *vasárnap* csakugyan a 'vásár, piac, árusítás' külön kijelölt időpontja, ez a „hetivásár”-rendszer természetesen meghatározta az e napra érvényes táplálkozást, viseletet, a közösen gyakorolt egyházi vagy világi szokásokat.¹³

Az 1940-as évektől előbb a svéd, majd az 1960-as évektől a német folklorisztika vetette fel az „*Interessendominanz*” (uralkodó érdeklődés, irányultság) fogalmát. Ezen (például az agrárszokások esetében) azt értjük, hogy a zsákmányoló vadászskultúra helyébe lépő termelő agrárkultúra számára más területek és eljárások a fontosak, és ez tükröződik a hiedelemleányok és a szokások világának megváltozásában is: például a vízi és erdei szellemek jelentősége csökken, az agrárdémonoké nő.¹⁴

Honfoglalás kori folklórunk vizsgálatakor a rendszerszerűség és „irányultság” figyelembevétele annál fontosabb követelmény, mivel közvetlen (= egyidejű) források nélkül igen gyakran csak ilyen módon tudunk visszakövetkeztetni e korszakra.¹⁵

Ami a konkrét korszakmeghatározást illeti, a magyar folklorisztika és néprajztudomány ugyanúgy periodizál, mint a rokon tudományok. Nagyjából mi is három időtartománnyal számolunk. A „honfoglalás előtti kor” voltaképpen a kultúra és nyelv kialakulásával kezdődik, és Kr. u. 896 körül ér véget. Gyakorlatilag e korszakra tehető az „ős”-jelenségek (ősköltészet, ősvallás stb.). Maga a „honfoglalás kora” néhány nemzedék életidejét adja, képszerűen szólva az Etelközből induló nagyszülőktől az új hazába települők unokáig. Az ő életükben mélyreható változás következett be: mi mégis egyöntetűnek szoktuk felfogni e korszakot. Pedig a szó szoros értelmében a „honfoglalás kori folklór” éppenséggel a változás szinonimája lehet. (Erről a témáról azonban bővebben és más alkalommal kellene beszélni.) A következő korszak már a kereszténység felvételével, a feudális állam megszervezésével járó újabb nagy változás: Géza és István korszakváltása. Ám ennek végére (legalábbis elvben) van szilárd fogódzónk: Magyarország és a magyar nép – és természetesen a magyar folklór – olyan lesz, ahogy ezt a kortársi, középkori, európai társadalommodellek lehetővé teszik, gyakran vaskényszerrel meg is szabják. Templomalapítások, erőteljes törvények, a sok-sok társadalmi konfliktus (pogánylázadások, dinasztikus ármányok és küzdelmek, nemzetközi méretű harcok stb.) jelzik, milyen robusztus is volt ez a kor. Abban az időben, amikor az (élve vagy holtan?) pogány módra eltemetett Tonuzoba, a megvakított Vazul (pedig uralkodóhoz illő neve a görög *baszileosz* 'király' szó volt, hogy még bonyolultabbá tegye a ténytet, a budai hegyről letaszított, majd lándzsával átdőfött, végül halálra kövezett Gerardo Morosini (= Szent Gellért püspök), a köztudatban az ő gyilkosa (egszersmind Pietro Orseolo = Péter király) megvakítója, Vata élt – nem volt kétség afelől, hogy az eszmék változása életre-halálra megy. A kortársak szemében a „folklór” nem valamilyen ártatlan menyecskekórus színpadi fellépésének idillikus díszletei között, hanem a kegyetlen hatalmi harc kellei között maradt meg vagy alakult át éppen. Az a bájos jelenet, amit az utókor elképzelt, miszerint Gellért püspök megtanítja a magyarokat a Boldogasszony (!) tiszteletére, nem is annyira téves, inkább bárgyú félremagyarázása a valóságnak.

Ez az emberpróbáló átmenet ugyanakkor nem véletlen és nem is váratlan. Sok-sok előzményéről tudunk. A magyar nyelv keresztény szókészletének igen fontos tagjai (mint például az *Isten, ördög, hit, imád, bűn, ünnep*, sőt akár az *írás, betű, könyv* szavak) mind régebbiek a honfoglalásnál, és a *kereszt* és *karácsony* szavakkal együtt jelzik, milyen sokrétű volt a magyarok körében az ilyen művelődési szokások. Az is köztudott, hogy a „verecsei hágon bejövő” honfoglalók között voltak már keresztények, mohamedánok és zsidók is – egyszóval a kor nagy vallásainak képviselői.

lői. Sőt a 11. századi nagy egyházszakadás által keletkezett többfelé irányultság sem volt előzmény nélküli nálunk: a honfoglaló vezérek, majd keresztény államalapító utódaik sem csupán egyetlen irányban tájékozódtak: Bizánc és Róma, Prága és Passau, Salzburg és Nyitra – a szlávok, germánok és olaszok egyaránt részt vesznek a magyarok megtérítésében.¹⁶ Sőt, amit eddig is tudtunk, ám ritkán említettünk, már a honfoglalás előtt is találkoztak a magyarok az ariánus gótokkal, a zsidó kazárokkal meg a többféle és egymáshoz képest is notorikusan különböző, önálló kaukázusi keresztényekkel.¹⁷

A „honfoglalás kora” nagyjából ugyanannyira egységes és változatlan az ideológia, a vallások és a hiedelmek története során Magyarországon, mint ha mondjuk a francia felvilágosodástól Antall Józsefig terjedő, ugyanúgy mintegy két évszázadnyi időt vennénk figyelembe. Természetesen jogosult akár a szűkebb (egyetlen generációnyi), akár a bővebb (öt generációnyi) „honfoglalás-korról” beszélni. Ám itt mindjárt pontosítani is kellene azt: mikor és milyen jelenségről beszélünk. Meg azt is, ezen időben maga e jelenség (például a „szent helyek”) önmagában is hogyan változott. (Már ha van erre vonatkozóan legalább sejtésünk.)

Amikor azonban e korszak dinamikus, változó jellegét emeljük ki, a „honfoglalás kori folklórnak” csak egyik alapvonását hangsúlyoztuk. Ugyanilyen fontos vonás a megmaradás és fejlődés/gyarapodás is e korszakban. Zenetörténészeink adataiból tudjuk (és noha ezek is az évszámok szerint későbbiek, maga a folyamat nyilván nem az első írásos említésekkel kezdődött), hogy szinte folyamatosan jelennek meg új meg új hangszerek (és nyilván ezeken játszani tudó zenészek) a magyarok körében.¹⁸

Végül is a „honfoglalás kora” egy új hatalom megszerzésének az időszaka. Tudjuk, még inkább sejtjük, hogy ez nem egyszerre ment végbe a későbbi középkori magyar királyság egész területén. Vagyis, mondjuk, a mai Kárpátalja, Szabolcs, Baranya, Burgenland, Erdély, a Szerémség, Bosznia magyar „honfoglalása” nem egyformán és nem egyszerre következett be. Az áttelepítések/áttelepülések következtében egyes csoportok (legkivált a székelyek) esetében akár több honfoglalást is feltételezhetünk, különböző területeken. Ezek pontos lefolyását azonban ma még inkább kevesebb, mint több biztonsággal tudjuk adatolni. Egyébként ez nem katasztrófa, csupán tény, amellyel történeti folklorisztikánknak is számolnia kell: a társadalomtörténeti folyamatok biztosan így zajlottak le.

Hogy végül egy megvilágító példát említsek, természetesen sokkal jobb a forrásanyaga egy későbbi folyamatnak, a középkori magyar vármegyék kialakulásának. Itt végre vannak fontos írásbeli dokumentumaink, illetve hivatkozások, hiszen jogilag, katonailag, gazdaságilag ezek voltak a társadalmi élet erőteljesen (akár erőszakkal) kialakított keretei. Ám még itt is azt mondja a történész,¹⁹ hogy e folyamatot pontosan még ma sem tudjuk bemutatni. 1000 és 1150 között alakult ki a 71 várispánság, másfél évszázad alatt, vagyis több generáció életében. És ezek mind egyszerre sosem léteztek. Még meg sem szerveződtek az új vármegyék/várispánságok, amikor egyes korábbiak már el is enyésztek. Közülük Szent István korában legfeljebb 29 létezhetett. És később is, néhány évtizedenként módosulhat ezek száma, összetétele. Mint-hogy e keretek között élt a nép – nagyon is érdemes lenne megvizsgálni folklórnk kora Árpád-kori „történeti földrajzát” – noha ehhez valódi adatokat keresni szinte a lehetetlennel volna határos.

Az axióma a folklorisztikában, hogy a népi kultúra erős lokális tagolódást mutat. A magyar történelem ismeretében tudjuk, hogy a török hódoltság és az ezt követő újratelepítés az ország nagy részét illetően döntő változást hozott. Vagyis a magyar néprajzi és folklorisztikai terepmunka fénykorában (a 19. század közepétől a 20. század végéig) összegyűjtött adatok a magyar folklór regionális tagolódását illetően csak néhány peremterületen és Erdélyben képzelhetőek el régebbinek. Magam úgy gondo-

lom, hogy a szó szoros értelmében vett honfoglalás kori folklór még törzsi-vérségi területi elrendezést tanúsíthatott. Ezt teljesen átalakította a magyar vármegyék megszervezésével létrejött feudális magyar állam. Az „ekkori” folklór már nem olyan, mint a „honfoglalás kori” folklór volt.

Azért ez sem baj: a mai görög folklorisztika sem az ókori városállamok szerint tagolódik, a zsidók folklórja sem az ótestamentumi 12 törzs szerint. És noha azt mondom, hogy a *Magyar néprajzi atlasz* térképei nem alkalmazhatók a honfoglalás kori folklórra – azért a magyar folkloristáknak maradt feladatuk – mind elméleti, mind tematikus értelemben.²⁰

A honfoglalás kori magyar folklór értelmezése nemcsak nemzeti feladat – hanem igazán érdekes téma, európai távlatban is. Nem szabad légvárakat építeni, fel kell vetni a forrásaink korlátozott voltából következő nehézségeket is. Ugyanakkor tudomásul kell venni, hogy e témakör pontos kutatása az egész európai folklór számára sok tanulsággal jár. Erre próbáltam peripatetikus módon rámutatni.

■ JEGYZETEK

1. Lásd például már Voigt Vilmos 1977, 1984, sőt 1975 is (finnugor háttérben) stb.
2. Még legközelebb jár ehhez Kristó Gyula főszerk. 1994, valamint Hajdú Péter – Kristó Gyula – Róna-Tas András (szerk.) 1976–1982.
3. Arról, hogy mennyire különböző módon készíthetők ilyen tudománytörténeti kiindulópontú áttekintések – lásd például Dömötör Tekla, Vargyas Lajos, Varjas Béla és a magam dolgozatát egyazon kötetben, amelyben V. Kovács Sándor (1984) tanulmánya is megjelent. Kifejezetten ilyen szándékkal írtam *A magyar ósvallás kérdése* c. dolgozatomat (1997), amely később külön füzetben is megjelent (Voigt Vilmos 2003) – sajnos igen sok bosszantó nyomdai hibával, a korrektúrát nem végrehajtó változatban.
4. Voigt 2003.
5. Áttekintésem a kézikönyv számára készült el. Itt végül is nincs „ősköltészet” vagy akár „hősepika” fejezet. Lásd Vargyas Lajos főszerk. 1988. A nyolckötetes kézikönyv később említendő másik kötete (Dömötör Tekla főszerk. 1990) sem közöl külön honfoglalás kori vagy az ezt megelőző korokra vonatkozó fejezetet vagy alfejezetet.
6. Lásd például Balassa Iván 1974 (és csak jelzésszerű hozzászólásom e közlésben a 603–604. lapokon).
7. Czövek Judit (1987) tanulmányából ugyanis arra következtethetünk, hogy a halottlító intézménye a középkor után (!) terjedt el nálunk, elválaszthatatlanul az európai „purgatórium” egyházi tanításának ugyancsak nem régebbi elterjesztésétől, vallási gyakorlattá szervezésétől.
8. Váratlan fordulatként azt, hogy az égig érő fa mégsem az ősi magyar hiedelemvilág fontos eleme, újabban éppen László Gyula (először 1976) vetette fel az általa is nagyrabecsült Diószegi Vilmos felfogásával szemben.
9. Dömötör Tekla főszerk. 1990.
10. Ortutay Gyula főszerk. 1977–1982.
11. Diószegi Vilmos cikke, az idézett lexikon IV. kötetének 140–141. lapjain (1981). Maga a szócikk pár évvel korábban íródhatott.
12. Voigt Vilmos 1971, ugyanez bővebb összefüggésben is: Voigt Vilmos 1972. 84–105. és 105–134.
13. A „vasárnap” kérdését többen érintették, ám az adatolás és értelmezés máig sincs lezárva. A különben úgy harminc éve egy időre megelégnék hazai vásárcutatás sem részletezte ezt a szempontot.
14. Albert Eskeröd monográfiája (1947) nyomán többféle értelmezés alakult ki, ezeket a hiedelemmondák szempontjából összegezi Leander Petzoldt 1989.
15. Noha egészen más kiindulópontból (és egy későbbi korszakra vonatkozóan) a francia történettudomány ún. *Annales-iskolája* több munkában mutatta be, hogy a középkori vizszabályozás, erdőirtás, várépítés miben befolyásolta a kor epikus műfajait és ezek témáinak megváltozását.
16. Erről a témakorról nálunk, elég hosszú szünet után először az 1991. évi esztergomi nemzetközi egyháztörténeti kongresszuson volt szó, új adatokkal és felismerésekkel. Lásd Bárdos István – Beke Margit szerk. 1991.
17. Csak egyetlen komplex mozzanatot emelek itt ki a magyarok „megtéréséről” meg nem írott áttekintés kapcsán: Voigt Vilmos 2013.
18. Érdekes, hogy noha Ecsedy Ildikó, Falvy Zoltán, Sárosi Bálint és mások munkáiból sok ilyen tanulságot lehetne levonni, ezt az akadémiai zenetörténet középkori kötete egyetlen helyen mégsem összegezi. Lásd Rajeczky Benjamin szerk. 1988. Magam erre már korábban is utalhattam: Voigt Vilmos 1979. 132 (további irodalommal). Ennek új kiadása: Voigt Vilmos 1998. Az idézett rész: 157.
19. Kristó Gyula 1988.
20. Be kell vallanom, hogy még további témaköröket is kellene vizsgálni. És azt is, erdélyi kollégáink (leginkább az oly korán elhunyt Demény István Pál) ide vágó elgondolásait külön is át kellene tekinteni. Ez első-sorban helybeli feladat lenne. Szakirodalmi hivatkozásaimban abból indultam ki, hogy Erdélybe a mi régebbi publikációink szemmel láthatólag nem jutottak el. Ezért gondoltam arra, hogy a magam írásait tekintve is az eredeti megfogalmazásokra hivatkozzak, és sem ennek negligálását, sem (anonim) átvételét, benne az újabb, művek kimutatását is, ne magam értékeljem.

■ IRODALOM

- Balassa Iván: *Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához?* Ethnographia LXXXV. 1974. 575–585.
- Bárdos István – Beke Margit (szerk.): *Egyházak a változó világban*. Tatabánya, 1991 (1992).
- Czövek Judit: *Halottlátók a magyar néphagyományban*. Debrecen, 1987.
- Diószegi Vilmos: *ősvallás-kutatása*. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. IV. Bp., 1981.
- Dömötör Tekla (főszerk.): *Népszokás – Néphit – Népi vallásosság*. (Magyar néprajz nyolc kötetben – Folklor 3.) Bp., 1990.
- Eskeröd, Albert: *Årets åring*. Stockholm, 1947.
- Hajdú [Péter]. – Kristó Gy[ula]. – Róna-Tas A[ndrás]. (szerk.): *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*. I:1, I:2, II III IV Bp., 1976–1982.
- V. Kovács Sándor: *Eszmetörténet és régi magyar irodalom*. (Az ősköltészet és a kora középkor fejlődéstörténeti kérdései) In: Székely György (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. (Memoria Saeculorum Hungariae 4.) Bp., 1984. 107–145.
- Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp., 1988.
- Kristó Gyula (főszerk.): *Kora magyar történeti lexikon* (9–14. század). Bp., 1994.
- László Gyula: *Külvélemény ősvallásunkról*. Új Írás XVI 1976. 6. sz. (június), 59–68.
- Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. I–V. Bp., 1977–1982.
- Petzoldt, Leander: *Dämonenfrucht und Gottvertrauen. Zur Geschichte und Erforschung unserer Volkssagen*. Darmstadt, 1989.
- Rajeczky Benjamin (szerk.): *Magyarország zenetörténete*. I. Középkor. Bp., 1988.
- Voigt Vilmos: *A műfajhierarchia és a strukturális elemzés kommunikációelméleti megközelítése*. Filológiai Közlemény XVII. 1971. 103–119.
- Uő: *A folklór alkotások elemzése*. Bp., 1972.
- Uő: *A finnugor népek epikája*. In: Hajdú Péter (szerk.): *Uráli népek. Nyelvokronaink kultúrája és hagyományai*. Bp., 1975. 293–303.
- Uő: *Folklorisztika és őstörténet*. In: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Bp., 1977. 305–318.
- Uő: *Hősepika*. In: Ortutay Gyula (szerk.): *A magyar folklór*. Bp., 1979. 123–157.
- Uő: *A középkori magyar epika néprajzi távlatai*. In: Székely György (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. (Memoria Saeculorum Hungariae 4.) Bp., 1984. 165–180.
- Uő: *A magyar ősvallás kérdése*. Ethnographia CVIII. 1997–1998. 365–418, CIX. 71–112.
- Uő: *Hősepika*. In: Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. Bp., 1998. 149–183.
- Uő: *A magyar ősvallás kutatás kérdései*. (Vallástudományi Tanulmányok 4) Bp., 2003.
- Uő: *Volt-e „Conversio Hungarorum”-szöveg?* In: Déri Balázs (szerk.) *Conversio*. Bp., 2013. 339–343.

KAPITÁNY GÁBOR

A Gutinon

Független fák között gugurcol a napfény
A szabadság s a rejtek egymással barát
Bújt kakukk szavával hirdettetik törvény
S csak elvillanni látod az őzek farát.

Roskad a hajdani bányai pillér
Porlik le róla a cafat cement
Gyár s erdő harcában elnémuló színtér:
Sebzett temeti az elhalt idegent.

Idővel erősebb mindig a szabadság
De szabadsága az erdőnek van-e?
Amit annak vélünk, az tán csak a vadság...
Lázadt láng, vagy seb a bíbor berkenye?

Mondják farkas is jár. Ne várd ki az éjjelt
Ám most csak a cirnos napfény játszik itt...
S egy ősi jaj fák közt némán futva széjjel
Szabadnak lenni és rejtőzni tanít.

Cseppek a kövön

Egy kerek csepp csöppen a kőre
Meg is borzong feszített bőre
Azután pedig egymást szokva
Várnak az évszázadokra

De újabb csöpp fröccsen le társnak
Majd begyorsulva szaporáznak
Mintába kapaszkodnak össze,
Mit máris elmos újszülöttje

Az első csepp még ott kereklik
Herr Kantnak érdek nélkül tetszik
De sikkán a kő, s túl az éssen
Ellepi a víz egészen...

A tenger második arca

63

A tengernek nincs szívverése
Azt hinnéd, magzatvíz, de mégse
Könyörtelen a lüktetés:
Örökké tett korbácsütés

Igen, ilyen anya a tenger
Szíve helyett a végtelennel
Ringat, fojt, röpít... így festi rád:
Halandó isten az apád.

Egy harmadik arc

Képzeld, hogy a hullám benned görög
S máris túl vagy a halálon
Kedvesem lépdél benne, és örök...
Amíg el nem kiabálok.

Így van ez. Az Egész maszkja vagyunk
S csak a farsang a múlandó
A létnek arckifejezést adunk
S a tenger is csak egy ajtó.

Vannak, kik úgy születnek...

Vannak, kik úgy születnek, hogy a szegény
Már ott rezeg szobájuk szögletében
S ha félik a horgaslábú pókot
Oly istent hisznek, ki *bennük* csalódott

Félheted aztán, hogy mind-mind csalódnak
A kik életedbe kapcsolódnak
Apád, anyád, gyermeked, szerelmed
És magad is, mire el kell menned

És aztán látod: az erős hogyan túrja
A gyámoltalanabbat az etetőn túlra
Hogy mar sírt a földbe a savas irigység
S hogy fon ín-korbácsot vad kézbe az ínség

Hogy hervad a szépség, hogy kurvul a jószág
Hogy lesz virgonc észből mozdíthatlan sózsák
Csalódsz az emberben. És végre megérted
Te vagy a világ, ki ezt magadra mérted.

Juhok a viharban

Az autók sora elakadt a hóban
A bátor erre is azt mondja: jól van
Majd csak kiálljuk
Majd csak kivárjuk
Emberek vagyunk, nem cifra bábuk!

Igen, az embernek, bárhova téved
Csak távol jövő a Végítélet
De vajon mit hoz a vihar elő
Mitől egy kamion dohos méhében
A kétségbeeséstől örületig ébren
Száz birka sír, mint száz csecsemő?

BENKŐ ELEK

A SZÉKELY ÍRÁS KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI EMLÉKEI

Régészeti és történeti megjegyzések

Arovásírás kérdésköre jelentős fejezete a magyar őstörténet, illetve a magyar honfoglalás kora és a régi székelyek kutatásának, anélkül azonban, hogy a tudomány – és ezen túlmenően a mértéktartó közvélemény – számára teljesen világossá vált volna, hogy ez a jelenség egészen pontosan miben is áll. A dilemma e sajátos írástípus megnevezésében is tükröződik, amennyiben olvasmányainkban a magyar, illetve a székely rovásírás megnevezéssel egyaránt találkozhatunk. A két terminus értelemszerűen kétféle felfogást tükröz. Az egyik vélemény szerint a rovásírást egykor a magyar nép egésze használta, de csak a székelyeknél maradt fenn, mások szerint ez alapvetően a székelyek írása volt, melynek elsajátítása vagy kialakítása valamiféleképp összefügg a magyarság többi részétől némiképp eltérő korai történetükkel.

E sorok írója, előrebocsátva, hogy a legkevesbé sem lezárt kérdésekről van szó, írása címében nem a hun-székely, székely-magyar vagy magyar rovásírás terminust, hanem a székely írás megnevezést használja. Ezzel e sajátos írás ránk maradt legrégebbi megnevezésére kíván utalni, amennyiben a középkori forrásokban „szkíta írásról” (Thuróczykrónika, Bonfini) vagy „székely írásról” (Nikolsburgi ábécé) olvashatunk. A „rovásírás” megnevezés csak a 19. század legvégén, a millenniumi ünnepségek lázában tűnt fel, megalkotása pedig egy történeti preconcepcióra épült. Közismert, hogy a középkori kapuadót vagy rovásadót – nevének megfelelően – fapálcákon, bizonyos jegyek bevésésével, rovásával tartották számon; ennek gyakorlatát az újkorig a pásztorrovások tartották fenn.

Az összefüggő, kompakt csoportot képező székelyföldi emlékek mellett a Kárpát-medence más területeiről nem ismerünk – néhány problematikus darabon kívül – középkori rovásfeliratokat.

A 19. században a székely rovásírás akkor még zömmel csak újkori másolatokból ismert emlékei alapján sokan úgy gondolhatták, hogy a régi magyarság egészének egykor nemcsak számrovása, hanem rövid szövegek lejegyzésére alkalmas betűrovása is volt. A kérdés tudományos igényű vizsgálatának megalapozója, Sebestyén Gyula kezdetben maga is megkísérelte az akkor még jórészt újkori másolatokból ismert írás jegeit összefüggésbe hozni a pásztorok számrovásával, a tulajdon- és mesterjegyekkel, továbbá a kőfaragók és ácsok elhelyezőjeleivel, és jóllehet utóbb e nézetét monumentális munkájában korrigálta, a mű (*A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Bp., 1915.) a *rovásírás* kifejezést maradandóan rögzítette a magyar szakterminológiában.

A székely írás fogalmával a rovásírás eurázsiai emlékanyagán belül térben és időben elkülöníthetünk egy kisebb csoportot, amelynek tagjai döntő többségükben vagy a Székelyföldön kerültek elő, vagy a középkori Magyarország olyan területein, ahol a történeti és nyelvi adatok a székelyek hajdani ott-tartózkodását sejtetik, ilyen lelet például a Somogy megyei Bodrog-Bű kora Árpád-kori településén talált feliratos kerámiatöredék. Mai tudásunk szerint Erdélyben a székelyek beköltözése előtti korszakra keltezhető rovásfelirat nem ismert – nem maradtak fenn ilyenek a bolgár uralom alatti 9. századi Dél-Erdélyben sem –, a késő középkori alsószentmihályi (Aranyosszék) kis rovásfelirat korai kazár eredeztetése és 10. századi keltezése pedig – már csak az emlék téves átrajzolása miatt is – a képzelet birodalmába tartozik. Nyilván a közeli Székelyföldről származó személlyel függhet össze a moldvabányai középkori katolikus templom romján felfedezett felirat.

Az összefüggő, kompakt csoportot képező székelyföldi emlékek mellett a Kárpát-medence más területeiről nem ismerünk – néhány problematikus darabon kívül – középkori rovásfeliratokat. A kérdés műkedvelő kutatóival már itt éles vitára nyílik lehetőség, ők ugyanis középkori ötvösművek elhelyezőjeleit, mérlegsúlyok jelzéseit, középkori csatok és gyűrűk egyéb jellegű feliratait, továbbá a középkori tulajdonjegyeket, mesterjegyeket vagy éppen miniatűrák bizonyos ornamentális részleteit is rovásfeliratnak tekintik. Ez utóbbiakat most figyelmen kívül hagyva a székely (rovás)írás középkori és kora újkori (16–17. századi) emlékeinek sommás bemutatására és történeti szempontú vizsgálatára teszünk kísérletet.

Az alábbi írás szerzője nem őstörténet-kutató, még kevésbé orientalista, akinek régész-történész kompetenciája két területre terjed ki: egyrészt összegyűjti azokat a mérvadónak, de semmiképpen sem lezártnak tekinthető tudományos vélekedéseket, amelyek e sajátos írás eredetét, ábécéjének és írásgyakorlatának kialakulását, változását illetik, másrészt – nagyobb hangsúllyal – a középkort és a kora újkort érintő, alapvetően történeti kérdéseket elemez: a ránk maradt, biztosan keltezhető feliratok segítségével időben meddig követhetjük e sajátos írás feltűnését? Valóban csak a humanizmus korának terméke a székely írás, miként ma is sokan gondolják, vagy már az Árpád-korban, esetleg annál is korábban (netán sokkal korábban) számolhatunk vele? Széles körben elterjedt, „népi” írás volt-e, amellyel a latinos literatúrát nem ismerő középkori köznép is rendszeresen élt, vagy csak szűkebb kör használta? Bizonyítható-e, hogy üldözte a keresztény egyház mint a pogány hit régi rekvizitumát? Hogyan és milyen hagyományozás mentén maradt fenn ismerete az újkorig? És végül, ami a régész számára mindenkor időszerű kérdés: mit lehet tudni a legutóbbi években előkerült, új székelyföldi feliratokról?

A kutatás mértékadó része szerint a székely rovásírás a nyugati török (kazáriai) rovásírások családjába tartozik, mely utóbbi írás 6–10. századi emlékei Dél-Szibériától és a dél orosz területektől a Balkánig terjedő nagy térségben maradtak fenn. Ehhez az íráscsaládhoz kapcsolódik az Avar Birodalomban használt rovásírás is (Szarvas, Nagyszentmiklós stb.). Ez utóbbi, máig megfejtetlen emlékek vonatkozásában fontos mozzanat, hogy a szigorúbb központi normatívával rendelkező keleti türk

(köktörök) rovásírással szemben a nyugati török rovásírásnak több helyi változata is kialakult, ami a rendszerint rövid feliratok értelmezését, „megfejtését” nagyban nehezíti, arról nem beszélve, hogy nem tudjuk, milyen nyelven is írták őket.

A korábbi avar és a későbbi székely feliratok összefüggése ma még nem tisztázott, mindazonáltal úgy tűnik, hogy a két írás kapcsolata nem közvetlen és egyenes vonalú, mivel a székely rovásírásnál számos új betűre volt szükség azon hangok jelölésére, melyek az előképet használó nyelvből hiányoztak. Vásáry István szerint a székely rovásírás öt betűje biztosan türk eredetű, további 10–11 egyezése valószínűsíthető, további betűk (az *e*, *o*, valamint az *a*, *f*, *h* és talán az *l* és *zs*) a görög és a glagolita ábécé egyes jeleivel mutatnak hasonlóságot, de az átvételek körülményei még tisztázatlanok. Róna-Tas András a fenti, a görög ábécéből származó és a glagolita közvetítésével átvett jelekből arra következtet, hogy ez az ábécé eredetileg a Balkánon volt használatos. Itt került az írásjelek közé a török nyelvekből hiányzó *f* hang jegye, melynek thétát formázó rajza arra az időre vall, amikor a Balkánon a görög *th* ejtése már *f* volt (lásd Theodor>Fedor stb.).

A középkori székely rovásírásra jelentős hatást gyakorolt a latin betűs írás is, különös tekintettel a kettős betűkre (*cs*, *gy*, *ny* stb.). E hatással és belső fejlődéssel magyarázhatók a székely rovásírás jellegzetes ligatúrái, melyek ilyen széles körű alkalmazása a türk írásokra nem volt jellemző. Igen jó párhuzamot kínálnak viszont a kapitálisokkal írt reneszánsz feliratok hasonló jellegű betűösszevonásai. Úgy tűnik, hogy a székely írás a magyar nyelv igényei szerint adaptált, az Árpád-kor folyamán már létező írás volt (az ezt bizonyító emlékekre alább még visszatérünk), és feltételezhető, hogy kialakulásában/kialakításában a kelet-európai rovásírások és bizonyos balkáni kapcsolatok egyaránt fontos szerepet játszhattak.

Nagy kérdés, hogy e részleteiben még ismeretlen folyamatba miként illeszkednek a korai magyarság körében biztosan létező, egyelőre nem nagyszámú, a hiteles olvasatot még nélkülöző feliratok, pl. Homokmégy-Halom 10. századi temetőjéből, Kalocsa mellett. E téren feltehetően még további leletek tanúságára kell várunk; egyelőre éppúgy problematikus, hogy milyen nyelven írták őket, mint a használt írás valós kapcsolata az avar kori, nagyszentmiklósi típusú, illetve a későbbi székely feliratokkal.

A sémi ábécékhez hasonlóan jobbról balra olvasandó, a magánhangzók többségét kezdetben nem jelölő, gyakori betűösszevonásokat (ligatúrákat) alkalmazó, a jeleket több változatban is használó, de minden eddig ismert esetben magyar nyelvű írás kivitelezése és olvasása egyaránt nehézkes lehetett. Feltehetően ennek tulajdonítható, hogy a ránk maradt feliratok kapcsán ma is eltérő – gyakran igen jelentős mértékben eltérő, szenvedélyes vitákat gerjesztő – olvasatok születnek. A találgatások, magyarázatok és „pontosítások” ilyen bonyolult szövevénye a jóval egységesebb rendszerű latin paleográfia terén sohasem alakulhatott ki. A rovásírás használatát a latin írásbeliség korán háttérbe is szorította, bár annak a gyakran hivatkozott, a műkedvelő irodalomban különösen hangsúlyos részletnek nem találtunk hiteles bizonyítékára, hogy ezt az írásfajt mint pogány kori örökséget a keresztény egyház üldözte volna. Ellenkezőleg, a középkori emlékek jelentős része kiemelkedő jelentőségű, monumentális méretű templomi felirat volt, amit jól látható helyre csak egyházi jóváhagyással helyezhettek el.

Késő középkori és kora újkori forrásaink e sajátos írást székely jellegzetességnek tekintették mint az ősi szkíta eredet alapvető, de pusztulófélben lévő bizonyítékát. Így Thuróczy János nyomtatott *Chronica Hungarorum* (1488) a székellyé lett hunok meséjét fontosnak látta olyan vonásokkal megtoldani, melyek saját korában is jellemezték a székelyeket: „Mert hiszen a mi korunkban is ugyanennek a nemzetnek egy része, amely Erdély tájain lakik, tud valamiféle betűket a fába vézni, és e rovást használva betűvetés módjára él vele. [...] A mi időnkben nem is kételkedik senki benne,

hogy a székelyek azoknak a hunoknak a maradékai, akik először jöttek be Pannóniába [...] Ők még nem felejtették el a szkíta betűket, és ezeket nem tintával vetik papirosra, hanem botokra vésik be ügyesen, rovás módjára.” Ugyanez a részlet Antonio Bonfini, Mátyás udvari történétírója számára is figyelemre méltó volt: „Szkíta betűket használnak, amelyeket nem papírra írnak, hanem igen rövid fadarabokra vésnek, kevés jellel sokféle jelentést kifejeznek.” Oláh Miklós (1493–1568), akinek Erdély szülőtteként személyes tapasztalatai is lehettek, *Hungaria* (1536) című művében arról tudósított, hogy az idegen nemzetekkel nem keveredő, sajátos szokásokat és törvényeket őrző székelyek gondolataik kifejezésére fapálcikákra vésnek jeleket, és ezeket üzenet vagy levél gyanánt küldik barátaiknak és szomszédjaiknak. Verancsics Antal (1504–1573) híradása szerint a székelyek által hun eredetűnek tartott íráshoz szögletesre faragott botokat használtak, amelyekre jobbról balra írtak, mint a zsidók, egyiptomiak és a törökök, egy vagy két pont hozzáadásával. Bencédi Székely István (1500 után–1563 után), aki nemcsak székely volt, hanem éppen arról a területről, Udvarhelyszékből származott, ahol – mint látni fogjuk – a legtöbb és legkorábbi székely írásos emlék maradt fenn, 1559-ben kinyomtatott világrónikájában arról tudósított, hogy a székelyek „hunniabeli módra székely bötüvel élnek mind ez napiglan”.

A ránk maradt emlékek belső összefüggéseit, számát és területi eloszlását vizsgáló régész, miközben kétségtelen ténynek tekinti, hogy a 15–16. századi székelyek még ismerték a „székely bötűket”, leplezetlen kétellyel tekint azokra az értelmezési kísérletekre, amelyek e források alapján, a régi szkíta szabadságnak a hunokon át a székelyekig átörökölt ideálképére alapozva sugallják, hogy a székely írást egykor tömegesen, széltében-hosszában alkalmazhatták a latin betűk írásában egyébként járatlan közszékelyek is. A székely írás ismerete a 16–17. század fordulójára már lanakadni látszik, legalább is Szamosközy István (1570–1612) híressé vált tudósítása erre utal: „A latinon kívül saját betűket, helyesebben mondva betűféle jeleket is használnak, amelyek már náluk is elavultak, és a felejtés miatt elenyésztek. E jeleket lehántolt és négyzetesre faragott pálcákra bicskaheggyel vésik úgy, miként hajdan Szkítiában közölték egymással a mondandójukat. Ezeket a betűket jobbról balra haladva helyezik el, a zsidók gyakorlata szerint, amiből felismerhetjük eredetét.”

A késő középkori történétírók által rögzített hagyomány fényében rejtély marad, hogy Kézai Simon, a hun-legenda tudós megalkotója miért nem kapott az alkalmon, hogy a székely írást is a szkíta–hun eredet bizonyítékai közé emelje. Furcsa közlését, hogy a székelyek e sajátos írást Erdély hegyei között a velük összekeveredett blakoktól vették volna át, ma sem tudjuk megnyugtatóan értelmezni. Gondolhatunk a dunántúli gestaíró tájékozatlanságára éppúgy, mint bizonyos tájékozottságára, amikor ilyen módon utalt a székely írás jól érzékelhető balkáni kapcsolataira. A székely írás és a szkíta-hun legenda, mint láttuk, majd csak Thuróczyánál és történétíró utódainál kapcsolódik össze.

A ránk maradt erdélyi emlékek felől közelítve a problémához, a módszeres kutatás 19. századi kezdetekor komoly gondot okozott, hogy a történétírók állításával ellentétben eredetiben fennmaradt, hiteles székelyföldi emlékeket alig lehetett felmutatni. Bizonyos feliratok 18. századi másolatai esetében már az is vita tárgyát képezte, hogy melyik falu templomában maradtak fenn; a leghíresebb eset a csíkszentmártoni/csíkszentmiklósi/csíkszentmihályi felirat, melynek pontos előkerülési helyét máig nem sikerült meghatározni. Érthető volt Orbán Balázs határtalan lelkesedése, amikor az udvarhelyszéki Énlaka unitárius templomában végre sikerült egy ilyen, egyébként meglehetősen kései (1668) feliratot találnia: „Nevezetes és megbecsülhetlen nemzeti kincs e felirat, mert az az oly sokak által kétségbe vont hun-scitha írásnak ma létező egyedüli példánya, mely az egyoldalú tagadásnak minden útját bevágja. Bizonyítványa annak, hogy ezen ős, még Ázsiából kihozott írásmodor a 17-ik

században mint felirati irmodor annyira elvult terjedve, hogy az egyszerű falusi mes-teremberek is ismerték [...] ez írásmódor a székelyeknél egész a XVII-ik század vég-szakáig ismeretes és gyakorlati használatban volt, hogy csak a XVIII-ik században, nemzeti sülyedésünk e szomorú, végzetteljes korszakában veszett el.”

Orbán Balázs úttörő felfedezése óta folyamatosan kerültek elő eredeti feliratok a Székelyföldön. Külön öröm, hogy ez a folyamat napjainkig tart, amennyiben kiemel-kedő jelentőségű emlékek éppen az utóbbi években bukkantak elő és váltak kutathat-óvá. Közöttük különösen fontosak azok a leletek, amelyek a székely írás korai alkal-mazását bizonyítják. Egy ilyen, kőbe vésett felirat már a két világháború között elő-került az udvarhelyszéki Homoródkarácsonyfalva unitárius templomában, ahol a 15. század végén emelt torony egyik emeleti ablaka záradékát egy elbontott, késő ro-mán kori (13. század végi) kapuzat réteggövéből alakították ki, amelyen bevéssett, máig értelmezetlen rovásírásos szöveg olvasható. Apró, de árulkodó részlet, hogy a követ az 1490-es években már fejjel lefelé illesztették a falazatba, tehát az írást való-színűleg ekkor már nem tudták elolvasni. Az erdővidéki Vargyason, amikor a közép-kori templom alapfalai fölött új református imaházat emeltek az 1990-es évek elején, a késő középkori toronyalapozásba másodlagosan befalazva egy archaikus formájú kő keresztelőmedencét találtak, rajta rövid, rovásírásos felirattal (egyik olvasata sze-rint „Mihály irtán követ”, más, teljesen eltérő megfejtés nyomán „imé fioã te neküd”). Az emlék nem lehet későbbi a 13–14. századnál. A rovásírás-kutatás szem-pontjából kiemelkedő jelentőségű az 1990-es években Székelydálya református templomában tett felfedezés, amikor az épület restaurálása során a déli falon monu-mentális méretű, vakolatba karcolt, 14–15. századi feliratra bukkantak, melynek bi-zonyos részleteit a késő gótikus (talán már 16. század eleji) támpillérek takarják.

A korai, 13–14. századi feliratok előkerülése előtt több-kevesebb joggal még fel-merülhetett, hogy a kétségtelen hitelű székely rovásírásos emlékek nem korábbiak a humanizmus koránál, tehát egy ekkor (újra)teremtett írással lenne dolgunk, mellyel a késő középkori székely írástudók a „szkíta” múltra kívántak volna utalni. Az imént felsorolt feliratok segítségével azonban a 13–15. század közötti időszakot is hiteles székelyföldi leletekkel lehet kitölteni, a székely írás reneszánsz kori születésének képzete így teljességgel védhetetlenné vált. Bár napjainkban is akadnak hívei a hu-manista eredeztetésnek, elsősorban a magyar nyelvtörténet és irodalomtörténet tér-feléről, e felfogás azonban a régészeti-műemléki eredmények fényében ma már nem tartozik a reálisan mérlegelendő lehetőségek közé. Fokozottan vonatkozik ez a fenti elképzelés „élesebb” változatára, amely biztosan késő középkori eredetű szövegem-lékek (Nikolsburgi ábécé, Bolognai rovásémlék) keltezésének tendenciózus eltolásá-val a kora újkor felé, illetve a Konstantinápolyi felirat reneszánsz kori hamisítvány voltának felvetésével azt igyekszik alátámasztani, hogy a székely rovásírást patrióta meggondolásokból csak a 16. században alkották volna tudós tollforgatók.

Az természetesen egészen más kérdés, hogy az Árpád-kortól biztosan meglévő, de a jelek szerint csak viszonylag szűk körben ismert és használt írás ábécéjét eset-leg a késő középkorban egységesítették, miközben maga a székely írás is elnyerte sta-bil helyét a történeti munkákban. Ezt követően, a 16–17. században a rovásírás utó-életének lehetünk tanúi. E kései korban nemcsak a magyarság igen régi, szkíta és hun származásának bizonyítékát látták benne, hanem ezen túlmenően a nyelvek képzeletbeli versenyében a szent nyelvekkel való rokonság (esetünkben a héber nyelvvel feltételezett kapcsolat) igazolására is alkalmasnak vélték a jobbról balra írt rovásjeleket.

Az ilyen jelekkel írott székelyföldi emlékek száma a 15. század végétől érezhető-en megugrik. Legismertebb közülük egy, a székelyderzsi (Udvarhelyszék) templom-ban előkerült téglá, amelybe még száradás és kiégetés előtt a „Miklós derzsi pap”

szöveget karcolták. A rövid feliratnak, miként számos további rovásírásos emlékek is több más olvasata is létezik, ami nemcsak a „megfejtők” hallatlan találékonyságát, hanem a sok betűkihagyást és rövidítést (betűösszevonást) alkalmazó írásmód olvasási és értelmezési nehézségeit is jelzi. Az épület részletes vizsgálata nyomán biztosnak látszik, hogy a Miklós nevű egyházi személy akkor alkotta magyar nyelvű feliratát, amikor az 1490-es években a derzsi templom falait megmagasították, új, késő gótikus ablakokat alakítottak ki, és beboltozták az épületet. Az ekkor kivetett téglából arra is futotta, hogy a korábbi résablakokat befalazzák vele, így került a nevezetes feliratos téglá is az egyik 13–14. századi ablakot kitöltő falazatba. Ugyanebben az időben keletkezett az orbaiszéki Gelence római katolikus templomában az a kis felirat, amelyet „Pál pap” karcolt a Keresztrefeszítés jelenetén Szűz Mária köpenyére. A kis karchoz évszám is tartozik, amelyet a szakirodalomban általánosan elterjedt 1497-tel szemben 1492-nek olvasunk. Mindkét felirat esetében érdemes figyelni a biztos, határozott vonalvezetésre, a legszorosabb összefüggésben az írástudó pap gyakorlott kezével, aki nevét székely írással örökítette meg. E mögött a diszkrét elrejtés szándékát éppúgy feltételezhetjük, mint a rovó székely származásának jelzését.

Az udvarhelyszéki Bágy ma református templomát a 15. század végén, esetleg már a következő évszázad legelején átépítették; e munkálatok során a korábbi templomhájó új szentéllyel bővült. A helyi késő gótika jellegzetes andezittufa anyagából faragott egyik kváderkőre egy kőfaragó rövid székely betűs feliratot vésett: „Orbán Benedek csinálta”, majd a követ nyilvánvalóan írástudatlan társai fejjel lefelé helyezték el az új szentély egyik külső támpillérebe. A dálnoki (Kézdiszék) református templom késő középkori átépítését és boltozását lezáró, monumentális méretű, 1526. évi felirat rovásírásos részére alább még a mesterek miatt visszatérünk, ez utóbbi szempontból most a berekeresztúri református templom (Marosszék) késő középkori szentélyének külső falfelületén, a korabeli vakolatba mélyített, még feloldatlan feliratra hivatkozunk, amelyet nemcsak két 1540-es évszám, hanem ácsszerszámok, bárd és kézvonó rajza egészít ki, így minden bizonnyal a templomon dolgozó (ács)mesterekhez köthető.

Az újabb emlékek fényében is érvényesnek tűnik az a régi keletű megállapítás, hogy a rovásírásos feliratok nem egyenletes eloszlásban kerülnek elő a Székelyföldön: a legtöbb és legkorábbi emlék Udvarhelyszékről származik, míg például a középkori Marosszék területéről a 16. század első fele előtt nem ismerünk ilyeneket, ami esetleg arra utal, hogy az Árpád-kori Magyarország különböző peremterületein megszállva az egyes székely csoportok előtörténete is bizonyos mértékig eltérő lehetett. A székely rovásírás görög és glagolita eredetű betűi a Kárpát-medence déli peremvidékére és a Balkán északi térségére, egyszersmind az errefelé mutató, lehetséges kapcsolatokra irányítják a figyelmünket. Márpedig ilyen kapcsolatok teremtésére éppen az udvarhelyszéki (telegdi) székelyeknek volt a legnagyobb esélye, akiknek végső, erdélyi szállásterületén a legfontosabb és legkorábbi rovás emlékek előkerültek. Közismert, hogy a telegdi székelyek – vagy ezek egy része – nyelvjárása (kiváltképp Székelykeresztúr környékén) arra utal, hogy bihari (Telegd környéki) tartózkodásukat megelőzően Dél-Magyarországon éltek.

Fenti részadataink fényében megkerülhetetlen a kérdés, hogy kik voltak a székelyföldi rovásfeliratok készítői, kiknek és miért írtak e régi jelekkel a latin középkor vége felé. Legkorábbi, 13–14. századi emlékeinken (Vargyas, Homoródkarácsonyfalva) a feliratot előállító kéz a vésővel megfelelően bánni tudó kőfaragó keze volt, azonban a keresztelőmedencére, illetve kapukeretre jól láthatóan, ünnepélyes formában illesztett felirat aligha születhetett volna meg a helyi plébános jóváhagyása (és talán segítsége) nélkül. Mint láthattuk, írástudó papok maguk is alkalmazták templomi környezetben a székely írást, amint azt a székelyderzsi és a gelencei felirat bizonyítja. Alighanem egyházi személy alkotta a 15. század második felében vagy a 15–16. század fordulója körüli években keletkezett bot alakú „rovásnaptárt”, amelyet más rovásírásos mutatóványokkal és egy rovásábécével együtt Luigi Ferdinando Marsigli másolt le 1690-ben Gyergyószékben, feltehetően a szárhegyi kolostorban (Bolognai rovás emlékek). A másolat arról tanúskodik, hogy az erdélyi szorosok megerősítésével megbízott tudós hadmérnök munkáját egy, a székely írást jól ismerő helyi magyar is segíthette.

Vargyas, ref. templom, 13–14. századi keresztelőmedence

Gelence, r. kat. templom, falképbe karcolt rovásfelirat, 1492

A világi papok és szerzetesek mellett, de tőlük aligha függetlenül, külön csoportba sorolhatók azok a mesterek, akik templomhoz kapcsolódó alkotásukat rovásírásos felirattal látták el. Ilyen a már többször említett vargyasi keresztelőmedence, melyet egy Mihály nevű faragó szignált (ha helyesnek bizonyul a kő olvasata), vagy a székelydályai templom déli falán a friss vakolatba karcolt hatalmas rovásfelirat (14–15. szá-

Homoródkarácsonyfalva, késő Árpád-kori feliratos kő másodlagos helyzetben a 15. század végi toronyfalazatban

zad), mely az eddigi feloldási kísérletek szerint mesteremberek, Péterfi Balázs és társai nevét örökíti meg. Ehhez a körhöz tartozik a csak újkori másolatból ismert csík-szentmártoni (csíkszentmiklósi?) falfelirat 1501-ből, mely öt mester, köztük egy kovács nevét sorolja fel. Kulcsfontosságú a napra pontosan keltezett dálnoki felirat (1526, *octavo kalendys Octobris*), mely az itteni templom késő gótikus beoltozásának végét jelzi. A latin nyelvű, gótikus minuszkulákból álló, nagyméretű, az egykori boltmezőkön elosztott felirat a templom védőszentjét és az építkezést vezető, céhes szervezetben dolgozó, feltehetően barcasági német *magister lapicida* nevét, egyben a munkálatok tárgyát (a boltozatot és a tetőt) örökíti meg. Külön mezőben e felirat része azonban egy hasonló méretű és kivitelű rovásírásos szövegrész is, amely magyar nyelven – amennyiben helyes a rövid szöveg olvasata – adományról és javításról szól („adá reparálá nekem Benedek”).

Egy harmadik, régóta jól körvonalazódó feliratcsokor és hozzá kapcsolódó személyi kör utazókat, diplomátákat (Konstantinápolyi felirat), történetírókat (Szamosközy István) tartalmaz, olyan – néha nem is székely származású – értelmiségieket, akik el-sajátították a székely rovásírás tudományát, és azt kuriózumként vagy titkosírásként alkalmazták.

Rövid áttekintésünk óhatatlanul felveti a kérdést, hogy létezett-e a székely írásnak valamiféle népi, a latin betűs iskoláztatástól független használata is. A kérdésre a források, például a székely viszonyokat személyesen ismerő Oláh Miklós elbeszélése alapján látszólag pozitív választ adhatunk, hiszen leírásából az derül ki, hogy a székelyek rendszeresen leveleztek és üzentek fapálcikákra vésett jelek segítségével, ami a rovásírás tömeges ismeretét feltételezi. Ezt a lehetőséget a helytörténeti kutatás is felkarolta, amikor vegyes, tehát latin betűket és rovásjeleket egyaránt használó feliratokat kívánt felfedezni a kora újkori Székelyföldön, amelyek azt bizonyítanák, hogy írójuk kezéhez a rovásábécé jelei annyira közel álltak, hogy időnként a latin betűs szövegbe is ilyeneket kevert. A valóságban azonban e „vegyes” feliratok létét nehéz bizonyítani, ugyanis bizonyos egyszerű grafémák (így a sima függőleges vonalak, ezek vízszintesen vagy ferdén áthúzott változatai stb.) azonos formában, de természetesen más-más hozzájuk kapcsolódó hanggal mindkét írásban megtalálhatóak. Magunk úgy véljük, hogy tömeges népi írásbeliségről éppúgy nem beszélhetünk a rovásírás esetében, mint a latin betűs írásnál, ahol az írástudás csak a társadalom bizonyos kisebb – iskolázott – részére korlátozódott, és színvonalra ott is rendkívül egyenletes volt.

A 16. század legvégén a székely írásról rövid, illusztrált tankönyv is készült (Telegdi János: *Rudimenta priscae Hunnorum lingue*, 1598), amely tudomásunk szerint ugyan nyomtatásban sohasem jelent meg, de 17–18. századi másolatai és ezek rövid kivonatai közkezen forogtak éppúgy, mint a belőle származó (és esetleg más, székelyföldi hagyományra visszatekintő) rovásírásos ábécék. Egy ilyen ábécé Cserei Mihály történetíróhoz is eljutott, aki 1693 körül egyik könyve előzéklapjára a következő jegyzet kíséretében másolta le a betűsort: „Scythiai Abece, amellyel éltenek [ti. a székelyek – BE] minnek előtte Erdélyben le telepedtenek és az után is egy darab ideig míg keresztényekké lettenek.” Ekkor már általánosnak számított az az – mint láthattuk – alaptalan feltételezés, hogy a székely írást a keresztény vallás szorította ki a használatból. E kora újkori, valójában a művelődéstörténet és a tudománytörténet körébe tartozó vélekedések, valamint az egyes ábécék mögött felderíthető régebbi tradíciók feltárása még további kutatást igényel.

A 19. század elejére a székely írás emlékanyaga eltűnik a szemünk elől, a kutatás is kevés figyelmet fordít rá, hogy majd a század végétől élje romantikus elemekkel átszőtt utóéletét. Ennek a millennialiumi ünnepek táján fellobbanó hirtelen figyelemnek szerencsétlen forrása volt Tar Mihály omori (Temes megye) földműves-

nek Király Pál által sugalmazott hamis tudománya a rovásírásról, majd Fadrusz János zilahi Töhötöm-emlékművének rovásos felirata, ami Fadrusz szenvedélyes publicisztikájával együtt kezdetben sokaknak tévutat mutatott.

Annak érdekében, hogy az őstörténeti, illetve a művelődéstörténeti kutatás szilárd történeti forrásként használhassa a székely írás középkori és kora újkori emlékeit, lassan száz évvel Sebestyén Gyula meghatározó jelentőségű monográfiájának megjelenése után e sorok írója több kutató társával együtt fontos feladatnak tekinti a székely írás folyamatosan gyarapodó, hiteles emlékeinek a modern epigráfia igényei szerinti, korpusz-szerű közzétételét, egyben a kétes hitelű, illetve tévesen idesorolt feliratok kiszűrését és az eredmények higgadt, körültekintő értékelését, a kérdés szerteágazó bibliográfiájával együtt. Mindez reményeink szerint a kérdés számunkra most leghangsúlyosabb részéhez, a székelyek korai históriájához is közelebb visz bennünket.

FODOR ISTVÁN

A „KETTŐS HONFOGLALÁS” ELMÉLETÉNEK FORRÁSVIDÉKE

■ Alig van a történelmünk iránt valamelyest is érdeklődő magyar ember, aki ne tudna a „kettős honfoglalás” teóriájáról, s olyan is alig akad, akinek erről ne egykori nagyhírű régészprofesszorunk, László Gyula (1910–1998) neve jutna az eszébe. (Erdélyben talán még illik is órá gondolni, hiszen székely család sarjaként Kőhalomban született, s Észak-Erdély visszakerülésétől 1949-ig a kolozsvári egyetem tanára volt.) Nem is lenne nagy csoda, ha ez az elgondolás az ő fejéből pattant volna ki, hiszen ezernyi ötlete volt munkássága során, s ezek nagy részét nem is írta meg. A valóság azonban az, hogy az a feltevés, miszerint a honfoglaló magyarok jelentős – sőt tömegében jelentősebb – csoportja nem 895-ben, Árpád népének honfoglalásakor jött be az országba, hanem jó kétszáz esztendővel korábban, egy másik, ugyancsak kiváló régésznek a tolla nyomán öltött testet még a 19. század végén, pontosabban: 1895-ben. Nehéz megértenünk, hogy erről miért nem tud szinte senki, hiszen László Gyula ezt a tényt mindig is hangoztatta. Amikor a budapesti Kosuth Klubban 1969. május 7-én először tartott e kérdésről nagy hatású előadást, említette elődje nevét, az előadás közlésekor pedig le is írta.¹ Sőt, a kérdés szakmai érveléssel megírt s az *Archaeologiai Értesítő*ben megjelent változatában e dolgozatot szerzője Nagy Géza emlékének szentelte.² Sajnos azt lehet gyanítani, hogy erről is a legtöbben csak hallomásból tudnak valamit, s még azoknak is csak felületes ismereteik vannak, akik szakvakban feltétlen hívei ennek az elméletnek.

Szeretném azonban már most előrebocsátani, hogy csak a két feltevés ötlete azonos, a többé-ke-

**A székelység tudatába
ugyanis mélyen
beágyazódott
az a – néptanítók által
nagy szorgalommal
gondozott –
hagyomány, hogy
a székelység Attila
népe, s korábbi lakója
a magyar földnek, mint
a magyarság többsége.**

vésbé kidolgozott elméletek nem, hiszen ez lehetetlen is volna, hiszen a két hipotézist jó hetven év választja el egymástól, s ez idő alatt a tudomány alaposan megváltozott, bizonyos forráscsoportok (például a régészeté) adatai többszöröződtek. Majd látni fogjuk, hogy egyáltalán nem arról van szó, mintha László Gyula egyszerűen „felmelegítette” vagy „leporolta” volna Nagy Géza elgondolását.

A történet száalai a millennium idejéig nyúlnak vissza. Ezekben az években a magyarság nagy nemzeti büszkeséggel s a jövőbe vetett erős bizalommal készült, hogy méltóképpen ünnepelje meg ősei bejövetelének ezredik évfordulóját. (A kiegyezés utáni fejlődést tekintve volt is erre oka.) Sokat is tettek azért, hogy méltó legyen az ünnepség: az egész országban százsámra húzták fel a pompás épületeket, ekkor épült fel a főváros jelentős része a második európai földalattival. Szorgosan készültek a történések is. Az Akadémia külön ülésen tisztázta, hogy pontosan melyik évben is volt a honfoglalás. Végül is a legmagvasabban érvelő Pauler Gyula álláspontját fogadták el, a 895-ös dátumot. (Lám, a mai magyarok ezt is rosszul tudják, mert még a művelt emberek jó része a 896-os bejövetelre szavaz, hiába iktatta be az országgyűlés még 1882-ben a 895-ös évszámot, amit szakmailag még ma is csak megerősíteni lehet.) A történések vaskos, tudományos szempontból alapos könyveket terveztek. Többek között a tízkötetes *Magyar nemzet történetét*, amely valóban meg is jelent. Méghozzá időben, 1895-ben látott napvilágot közülük az első. Ennek a népvándorlás korával foglalkozó fejezete megírásával Nagy Gézát bízták meg.

A meglehetősen terjedelmes harmadik fejezetben találjuk a meglepő hipotézist, méghozzá annak utolsó mondatai szólnak erről. Íme:

„A tiszai bolgárság, melyről a magyar hagyomány beszél, nem mese, volt annak históriai alapja is.

E bolgárok között pedig lehetetlen, hogy magyarok is ne lettek volna. Hiszen Kuvrat egyik népét unugurnak nevezik a bizánci írók s azt az azovi hun királyt, kinek székhelyén tűnik föl Kuvrát, Muagernek hívták, a Kuvrát által alapított Dulo dinasztiát a magyar mondák is ismerik. Árpád nemcsak idegeneket, nemcsak rokon népeket, hanem magyarokat is talált e hazában. A magyar faj régebbi itt, mint a honfoglalás. Lehetséges, hogy már az avarokkal is jöttek, de ha előbb nem is, a VII. század utolsó negyedében a magyar bevándorlás is megkezdődött. Mondáink a széke-lyekben keresik ennek az első rajnak az ivadékait, s az ilyen dolgokban csodálatosan szívós szokott lenni a népek emlékezete.”³

Ezekkel a szavakkal véget is ér a millenniumi díszkiadás első kötetének harmadik fejezete, anélkül hogy szerzője akárcsak megkísérelné váratlan ötletének igazolását. Az természetesen egyértelműen kiderül a szöveg korábbi részéből, hogy milyen bolgárokból is lát magyarokat Nagy Géza. Azokról a belső-ázsiai eredetű, a Kaukázustól északra s a Fekete-tenger partvidékén élő bolgár-törökökről van itt szó, akik 463-ban érkeztek Kelet-Európába. s Kuvrat nevű fejedelmük 634–635 táján lerázta az avar fennhatóságot, Konstantinápolyban megkeresztelkedett, s létrehozta az ún. Nagy-Bulgáriát. Amikor a 650–660-as években meghalt, birodalmát öt fia osztotta fel. A Theophanes és Nikephoros által megőrzött történet szerint az egyik fiú a korábbi szállásterületen maradt, a másik a Volga középső szakaszához költözött, ahol a Káma belészalad, az Aszparuh nevezetű harmadik 680 körül az Al-Duna vidékén alapított birodalmat. A Kuber nevezetű negyedik viszont Pannóniába jött, az avarok földjére. A bolgár-törökök másik neve az *onogur* volt, amelyen szomszédai a magyarokat is nevezték, s ez szláv közvetítéssel nyugaton is elterjedt (Hungari, Ungarn, Hongrois, Hungarian, венгр.).⁴ Nos, e rokon hangzású nevet is viselő népben vélt felfedezni Nagy Géza magyar bevándorlókat. Minden különösebb bizonyítás nélkül.

Igaz, a feltevéshez vezető utat Nagy Géza már eléggé „kikövezte” a *Honfoglaló őseink* című, 1894-ben megjelent dolgozatában.⁵ Itt már részletesen kifejtette, hogy a

magyarság az Irtis-vidéken lévő őshazájából már igen korán, a 4. században délre húzódtott az Alsó-Volga vidékére, ahol közeli szomszédságban élt a hunokkal, akik nyugat felé sodorták őket a Don torkolatánál fekvő, Anonymus krónikájában említett Dentümogyerbe, ahol már a hunokkal és a bolgár-törökökkel éltek együtt. Innen már csak egy lépésre van a 7. század közepi bolgár–magyar beköltözés feltevése.

Később Nagy Géza még többször visszatér a honfoglalás és a magyar nép kialakulásának kérdésére, korábbi felfogását tovább csiszolgatja, s többé vagy kevésbé módosítja.⁶ Különösen tanulságos ebből a szempontból az a terjedelmes könyvbírálat, amelyet Pósta Béla nagy, kétnyelvű munkájáról⁷ írt. (Itt a szerző a harmadik Zichy-expedíció oroszországi kutatásait ismerteti.⁸) A dolgozat végéhez közeledve az alábbi sorokat olvashatjuk: „Mikor a magyarságról a 9. században tudomást vettek az európai népek, egész idegeneknek tűntek föl, úgy, hogy a bizánciak – mintha sohasem léteztek volna a kubáni onogurok – a sokkal távolabb eső turkokkal zavarták őket össze. Említettem, hogy ezt nem tudom másképp megmagyarázni, mint, hogy csakugyan turkok voltak Árpád népének vezetői.”⁹ Előbb, a 407. oldalon, igencsak nyakatekert eszmefuttatásából azt tudjuk meg, hogy Árpád népe a kabarok nyelvét beszélte, ami magyar volt (amelyre már a Don-menti hazájukban tértek át), a vezető harcos réteg használta csupán az igazi türk nyelvet. (Hogy a hadfiak miért nem váltottak nyelvet – magyarázat nélkül marad.)

Nem követjük most itt Nagy Géza élénk fantáziáját, csak arra utalunk röviden, hogy a magyarság egy részének Árpád honfoglalása előtti beköltözését más változatban is elképzelhetőnek tartotta. Úgy például, hogy a már említett „hun-bolgárok”, akik 671–678 táján jöttek be, későbbben – az avar birodalmat megdöntő frank háborúk idején – „nevet változtattak”, és székelyeknek kezdték magukat nevezni. A Tisza vidékén, a „Csiglamezón” gyülekeztek, majd Erdélybe menekültek, az akkoriban Dél-Erdélyt birtokba vevő Krum és Omurtag – tehát „rokon” – bolgárok védelme alá.¹⁰ Ma már nem vitatható (akkor sem igen volt), hogy eme alaposan át nem gondolt ötletekből egyik sem helytálló. Ezt itt nem is boncolgatjuk, mert jobbra fölösleges. A fő kérdés az, milyen körülmények készítették 1895-ben Nagy Gézát a kétszeres bejövétel feltevésére. Mert ugyan kutatóink a közelmúltban nemegyszer igyekeztek belőle „szertelen magyarulót”, turanista álmodozót, idegenfaló „nagyurat” faragni, aki vakvágányra terelte a honfoglalás régészeti kutatását, s a köznépi temetőket „eladta a szlávoknak”,¹¹ azt még talán ők sem tagadják meg a valóban romantikus kutatótól, hogy széles látókörű tudós volt, többször korát megelőzően látta vagy sejtette meg fontos kérdésekre a valós választ, még ha élénk fantáziával is. Teljesen alaptalanul, minden ok nélkül aligha bocsátott volna útjára ilyen horderejű elméletet, méghozzá az olvasók széles körének szánt, igen rangos kiadványban.

Teljes bizonyossággal ugyan nem igazolható, de magam nagyon valószínűnek vélem, hogy ez a honfoglalók régészeti hagyatékának korabeli megítélésével lehet összefüggésben.

Az első honfoglalás kori magyar sír még a reformkorban – szinte jelképesen a magyar nemzeti megújulás korában – került elő a Kecskemét melletti Benepusztán. Nem régész találta, hiszen az még alig volt Magyarországon, hanem a szél lefújta a homokot a régi temetkezésről, a közelben legeltető pásztorok pedig felfigyeltek a féhlő ember- és lócsontokra. A lelet szerencsére szinte hiánytalanul végül a Nemzeti Múzeumba került, a váz mellett talált pénzek alapján Jankovich Miklós híres műgyűjtő és régiségbúvár megállapította, hogy az általa Bene vitéznek keresztelt harcos részt vett a 924-es itáliai hadjáratban. Jankovich közleményével indult meg honfoglalóink hagyatékának régészeti kutatása. S mivel a benepusztai lelet volt az első, ez lett 10. századi régiségeink etalonja, tehát az volt a honfoglalás kori magyar sír, amely ehhez hasonlított. Ahová a férfit lovával temették el, mellette fegyver volt,

övet, lószerszámát aranyozott ezüst veretek ékesítették. Ez egy ideig rendben is volt, de amikor a kiegyezés után tucatjával kerültek elő a hasonló korú sírok, s köztük ló és fegyver nélküliek is bőven akadtak, akkor már a régiségbúvároknak dönteniük kellett, mely sírokat ítélik magyarnak, s melyeket nem. A válaszban ekkor már az ítések társadalomtörténeti szemlélete is komoly szerepet játszott. Kossuth Lajos egykori párizsi követe, a magyar régészettudomány kiválósága, a Nemzeti Múzeum főigazgatója, Pulszky Ferenc 1891-ben az Akadémián tartott előadásában e kérdéstről így nyilatkozott: „A honfoglalók [...] hódítók voltak, nem iparosok, ékszereiket szolgálják, hadi foglyaik vagy a hazánkban talált lakók készítették oly korban, melyben a művészet hanyatlott. Ezen igénytelen ékszerek és durva szerszámok azonban ránk nézve a legnagyobb fontossággal bírnak.”¹² Kétségtelen, hogy a nemesi történelemszemlélet nemzeti felsőbbrendűsége s nem a tudomány objektivitása és alázata sugárzik e sorokból. A mai olvasónak felfogni is nehéz, hogy a tudományokban és művészetekben egyaránt magasan művelt Pulszky hogyan nyilatkozhat ily lekicsinylően a galgóci és a szolvai tarsolylemezeiről, amelyek elsőrangú művészi kivitele a mai múzeumlátogatót is lenyűgözi. A válasz – sajnos – nagyon egyszerű és kiábrándító: a túlzottan is magyarrá lett lengyel szellemi arisztokrata ostoba nemzeti és társadalmi elfogultsága. A néhány év múlva megjelent, Magyarország régészétét összegző művében hasonlóképp nyilatkozik.¹³

A honfoglaló magyarok sírjainak tehát csak azok tekinthetők, amelyekben harcosokat temettek el, hátasukkal együtt, mellettük fegyverek és arany-ezüst díszítmények vannak. Hasonló gazdagsággal temették feleségeiket és gyermekeiket is. A ló nélkül temetkező s szerény vagy egyáltalában melléklet nélkül eltemetett halottak pedig e rangos réteg szolgálói voltak. Akikben – akár kimondták, akár nem – a kutatók zömmel szlávokat láttak, hiszen ők alkották a helyben talált népesség zömét. Így vélte ezt Nagy Géza is, aki ezt ki is mondta,¹⁴ s hozzátette, hogy ez a népesség viselte az S-végű hajkarikákat is. Nem ő találta ezt ki, hanem szüntelen a szláv (pánszláv) régészek hajkózták. Megrovást ezért az utókortól semmiképp nem érdemel,¹⁵ hiszen többször hozzátette ehhez, hogy e szláv réteg a magyarságba olvadt, a magyar nép részévé vált. A lovas sírok és az ún. soros temetők közti különbséget Nagy Géza valóban Pulszkyhoz hasonlóan látta: „[...] nem annyira időbeli különbséget kell feltételeznünk, mint inkább azt, hogy az utóbbiak már Szt. István által rabszolgai helyzetükből fölszabadított, részben szláv eredetű s később elmagyarosodott udvarnokok s egyéb alsóbbrendű várnépség és a földművesek temetkezési helyei voltak.”¹⁶

E velejéig hibás nézet sok kárt okozott a magyar kutatásnak. Különösen azt követően, hogy a magyar régészet atyamestere, Pulszky veje, Hampel József is csatlakozott e nézethez, igaz, hosszas habozás után.¹⁷ (Nehéz azonban elhinni, hogy ezt a „Bécs nyilvánvaló egyetértésével” folytatott „pánszláv nyomásra” tette volna az egykori „győri polgárfiú”.¹⁸) Hogy mekkora öngólt rúgott magának ezzel kutatásunk, az Trianon után derült ki igazán, amikor az utódállamok történészei arra hivatkoztak, hogy náluk alig van 10. századi lovassír, tehát a magyarok nem telepedtek meg területükön, csupán hadjárataik során áthaladtak rajta. S bizonyítékul a magyar kutatásra hivatkozhattak. Tetézte a régi balfogást, hogy még a két háború között sem tettek kutatóink semmit az egykori valós helyzet feltárására, ez csak az ötvenes es évek végére történt meg.¹⁹

A Pulszky nyomán elterjedt felfogással szemben már a 19. század végén az értők számára – így Nagy Géza számára is – világossá válhatott, hogy a nagy sírszámú, nem magyarnak, hanem zömmel szlávnak meghatározott soros temetők (amelyek közül az elsőt a Szabolcs megyei Hugvaj – ma Érpatak – határában 1870-ben tárták fel²⁰) lakossága igen nagy létszámú lehetett. 1894-es dolgozatában bizonyára nem véletlenül kísérletezett a honfoglalók lélekszámának meghatározásával. Úgy vélte, létszámuk

nagyjából 400 ezer lehetett, de 250 ezernél semmiképpen nem kevesebb. Azonban megjegyzi, hogy „az a néhány százezernyi szlovénség [...], melyet Magyarországon talált, erős nyomokat hagyott etnikumában...”²¹ (Meglepő, hogy mennyire közel állnak e számadatok a kiváló Györffy György 75 évvel későbbi becsléséhez.²²) Azzal is tisztában volt, hogy abban a korban nem volt erőszakos nyelvi asszimiláció, egyszerűen a többség nyelve vált uralkodóvá, mint ahogyan az államalkotó bolgár-törököknél a szláv. Példaként ugyanitt meg is jegyzi, hogy amennyiben őseink továbbköltöztek volna, a jóval nagyobb számú „[...] német vagy olasz elem nagyon rövid idő alatt teljesen magába szívta volna a magyarságot”. Nyilvánvalóan nem csak Nagy Gézát foglalkoztatta a gondolat: hogyan maradhatott fenn a magyar nyelv a Kárpát-medencében a feltehetően többségben lévő idegen nyelvű közegben.

Úgy vélem, e szorongató kérdés hatására – amelyik melleleg aktuális realitás volt a 18–19. századi magyarság számára is – fogalmazta meg Nagy Géza új teóriáját egy másik, korábbi beköltözésről (amelyet kissé más formában középkori krónikáink is tartalmaztak), amikor Árpád honszerzőitől kulturálisan különböző magyar nyelvű népesség érkezett a Kárpát-medencébe, s e két magyar csoport már biztosította a nyelvi szupremáciát. (S a félreértések elkerülése végett: tette ezt a honfoglalás ezredik évfordulóján, 1895-ben, nem pedig 1913-ban, amikor „alig hunyta le Hampel a szemét”.²³)

Nagy Géza kétszeri honfoglalás-elméletét halála után a különböző felkészültségű utódok nem hagyták parlagon heverni. Köztük volt, aki hivatkozott az elődre, s akadtak olyanok is, akik nem. Ez utóbbiak közé tartozott a lelkes történetbúvár tanárember, Marjalaki Kiss Lajos is. Ő a magyar krónikák, a nyelvészeti, régészeti és ember-tani adatok – no meg saját fantáziája alapján meg volt győződve arról, hogy Árpád hódító népe itt már magyar lakosságot talált, még hozzá igencsak ősit. Szerinte kétháromezer évvel ezelőtt nem volt magyarul beszélő nép Turánban vagy a Kaukázusban, „[...] ellenben jelen volt ez az ugorfajta ősmagyar népség a Duna–Tisza tájától kelet felé egészen a Volga vizéig, ahogy ezt az i.e. évezred ún. ananyinói kultúrája mutatja”.²⁴ Csak azon csodálkozhatunk, hogy később László Gyula miért hivatkozott e teljesen dilettáns okfejtésre.

Valamivel, de nem sokkal nagyobb felkészültséggel igyekezett a régész Csallány Dezső Nagy Géza örökébe lépni. Előbb a nagy tömegű avar továbbélést kísérelte meg néhány kengyelvással igazolni. Nézete szerint már a korai avarok is magyar nyelvűek voltak, akik 568-ban költöztek be a Kárpát-medencébe. Az avarság egy részét ő is a Közép-Volga vidékéről eredezteti, mert akkoriban nálunk még mindenki vallotta, hogy valahol errefelé volt mind a finnugorság, mind pedig a magyarság őshazája.²⁵ Későbbi dolgozatában a gepidákat is belekeveri elméletébe, s ennek kifejtésekor el-
képesztő nyelvi bukfeneket vet.²⁶

Mondanom sem kell, hogy egyik dolgozatnak sem lett különösebb hatása sem szakmai körökben (ami nem csodálható), sem a közvéleményben. Annak sem, hogy később Csallány elvitatta László Gyulától az elmélet megalkotásának elsőbbségét. (Bár ő – régész szakember lévén – jól tudta, hogy az elsőbbséget Nagy Gézától kelle-
ne elvitatnia.)

Annál nagyobb visszhangot váltott ki László Gyula 1969-es két előadása és az első két jegyzetben idézett dolgozatainak megjelenése. Az előadások és interjúk sorozata vette kezdetét, s hamarosan könyv alakban is, több változatban és kiadásban megjelent a „kettős honfoglalás”.²⁷ Talán nincs is itt szükség arra, hogy az elmélet lényegét és indoklását ismertessem, hiszen annyira közismert mind a szakemberek, mind a történelem iránt érdeklődők körében. Rövidre fogva – emlékeztetőül – mégis megteszem.

László Gyula véleménye szerint a 670 körül Pannóniába költözött „második avar hullám” népessége magyar nyelvű volt, ők aztán túléltek az avar birodalom össze-

omlását, majd 895-ben „Árpád népe” hajtotta őket uralma alá. A két népesség két kultúrát képviselt, és kétféle régészeti emlékanyagot hagyott az utókorra. A köznépet alkotó 670-es jövevények voltak az ún. „griffes-indás” díszű övvereteket viselőik, akik egy belső-ázsiai népelemből (akiknek a griff volt a címerállatuk) és egy Káma-vidéki népességből (a 6–8. századi nyevolinói műveltség létrehozóiból, akiknek öntött bronz övvereteit indadísz ékesítette) ötvöződtek. Nagy sírszámú temetőket hagytak ránk, viszonylag szerény sírmellékletekkel, települési területükön zömmel magyar eredetű helynevek vannak. Árpád népe viszont kis sírszámú, gazdag mellékletű temetőkben bocsátotta halottait örök nyugovóra, amelyekben a férfiak zöme fegyveres harcos volt. László Gyula e két népcsoportból a középkori Magyarország két alapvető szociális rétegét eredeztette. Mint írta „[...] két magyar történelem van, ezek egyike 670 táján kezdődött és népét (az első honfoglalás falusi népét) Árpád hadi népe legyőzte s ezzel kezdetét vette a »nemes magyar nemzet« és a jognélküli jobbágság kettős története, amelyet voltaképpen csak az 1848-as jobbágyfelszabadítás szüntett meg, ekkor született meg a magyar nép”.²⁸ Az elmélet melletti érvek sorában helyet kapott még az a körülmény is, hogy a két magyar népcsoport temetői gondosan kikerültek egymást, hogy népmeséink „éig érő fáját” az avar hitvilágból örököltük, s néhány más meggondolás is.²⁹

Ha ma ezeket az érveket sorra vesszük, szinte meseszerűnek tűnnek. A címerállat vagy nemzetségjegy alapján ötvöződő népek, a tovább élő avar temetők százai-ezrei, amelyeknek valójában nyomuk sincs, az etnikai alapon létrejövő társadalmi csoportok (mintha Kézai krónikáját olvasnánk, aki hasonlóképp magyarázta a nemesség és a jobbágság kialakulását), az „avar” életfa (mintha nem éppen László Gyula közölte volna sok ízben is például az anarcsi életfás magyar korongot), a soha nem létezett, egymást „elkerülő” avar és magyar temetők tömbjei – mind-mind szinte szürreálisnak tetszenek ma már. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy abban az időben, amikor e bizonyítékokat az elmélet szülője számba vette, egyiknek-másiknak még volt alapja. S különösen keveset tudott akkor régészetünk a 9. századról, amelyről ma már sokkal több ismeretünk van, talán éppen a „kettős honfoglalás” teóriájának köszönhetően.

Azt se feledjük, hogy László Gyula az idők folyamán módosította is elgondolását. 1986-ban a szombathelyi *Életünk* c. folyóiratban döntő jelentőségű változást jelentett be: az addig általa – legalábbis zömmel – magyarnak vélt „Árpád népe” nem magyar, hanem türk nyelven beszélt, és belső-ázsiai eredetű volt.³⁰ Ennek az ötletnek a magvát fellelhetjük korábbi dolgozataiban is, ahol a honfoglaló magyar emlékanyagban észlelhető (Fettich Nándortól kölcsönzött) „friss belső-ázsiai beütésről” tett említést. Ennek azonban a valósághoz nem sok köze van.³¹

A szakemberek közül ekkor már alig követte valaki László Gyulát. Világossá vált, hogy a „kettős honfoglalás” tényekkel, valós adatokkal nem támogatható.³² (Bár ekkoriban éveken át sok „vitát” szerveztek az elméletről, vita valójában nem volt. Voltak azonban igen lényeges állásfoglalások, amelyekre a sajtó és a közvélemény nem figyelt.) Ennél a kérdésnél azonban itt nem időzünk tovább. Arra kísérlünk meg inkább választ adni (mint Nagy Géza esetében is): mi készítette a magyar régészet atyámesterét a régi elmélet új köntösben való feltámasztására. E kérdésre még nehezebb felelni, mint az előző esetben. A kutatásban ugyanis nem volt semmi olyan kényszerű készíttetés, mint a millennium korában. Arra azonban László Gyula műveinek gondos olvasója könnyen felfigyelhet, hogy e nagy hatású feltevés csírái korábbi munkáiban is fel-bukkannak. Ez a gondolat tehát régóta, pályakezdésétől foglalkoztatta. Egyik interjújában azt fejtegette, hogy őt a múlt vallatásában ifjúsága óta a saját székely népe eredetkérdése izgatta. S ha jól végigköveti életpályáját, idős korában arra kell rájönnie: egész életében semmi mást nem is tett.

Alighanem itt érkeztünk el a rejtély megfejtéséhez. A székelység tudatába ugyan- is mélyen beágyazódott az a – néptanítók által nagy szorgalommal gondozott – hagyomány, hogy a székelység Attila népe, s korábbi lakója a magyar földnek, mint a magyarság többsége. Nem lehet, hogy László Gyula ennek akart a tudomány eszkö- zeivel utánajárni? Ő úgy látta, hogy a hagyomány igaz történeti magot rejteget. Még akkor is, ha nyomozás közben a hunokból kései avarok lettek.

■ JEGYZETEK

1. László Gyula: *Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról.* (Előadásvázlat.) Valóság 13 (1970). 1. sz. 64.
2. László Gyula: A „kettős honfoglalás”-ról. *Archaeologiai Értesítő* (A továbbiakban: ArchÉrt.) 97 (1970). 101.
3. Nagy Géza: *Magyarország története a népvándorlás korában.* In: *A magyar nemzet története.* I. Szerk. Szi- lágyi Sándor. Bp., 1895. CCCLII
4. E kérdésekről lásd Nagy Géza: i. m. CCCXLVIII–CCCXLI; Czeglédy Károly: *Nomád népek vándorlása Nap- kelettől Napnyugatig.* (Körösi Csoma kiskönyvtár, 8.) Bp., 1969. 138, 145–146; Szádeczky-Kardoss Samu: *Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar kori régészeti leletanyag.* *Antik Tanulmányok* 15 (1968). 84–87.
5. Nagy Géza: *Honfoglaló őseink.* *Ethnographia* (A továbbiakban: Ethn.) 5 (1894). 79–95.
6. Vö. Uő: *A honfoglalók.* *Eth* 18 (1907). 257–268, 321–339.
7. Pósta Béla: *Régészeti tanulmányok az orosz földön.* – *Archaeologische Studien auf russischem Boden.* Bp.–Leipzig, 1905.
8. Nagy Géza: *Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai útja.* *ArchÉrt* 26 (1906). 385–416.
9. Uo, 415.
10. Uő: *Erdély a honfoglalás korában a régészeti leletek világánál.* *ArchÉrt* 33 (1913). 273–274.
11. Bóna István: *Régészetünk és a honfoglalás.* *Magyar Tudomány* 1996. 8. sz. 928–931; Langó Péter: *Amit el- rejt a föld...* Bp., 2007. 96–99.
12. Pulszky Ferenc: *A magyar pogány sírleletek.* Értekezések a történeti tudományok köréből. XIV. Bp., 1891. 3.
13. Uő: *Magyarország archaeológiája.* II. Bp., 1897. 118–119.
14. Nagy Géza: *A hunn-avar és magyar pogány kori sírleletek jellemzése.* *ArchÉrt* 13 (1893). 317.
15. Így lásd Bóna István: i. m. 928.
16. Nagy Géza: *A hunn-avar...* 318.
17. Hampel József: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről.* Bp., 1907. 9–23.
18. Bóna István: i. m. 930.
19. Lásd Szőke Béla: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* (Régészeti Tanulmányok I.) Bp., 1962. Vö. még Dienes István értő bírálatával: *ArchÉrt* 91 (1964) 134–139.
20. Németh Péter: *A honfoglalás kor (X. század) régészeti kutatásának története.* In: *A honfoglaló magyarság.* Kiállítási katalógus. Szerk. Fodor István. Bp., 1996. 19–20.
21. Nagy Géza: *Honfoglaló őseink* 95.
22. Györffy György: *Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. sz. közepéig.* In: *Magyarország történeti de- mográfiája.* Szerk. Kovacsics József. Bp., 1963. 45–46.
23. Bóna István: i. m. 631.
24. Marjalaki Kiss Lajos: *Gondolatok a magyar nép eredetéről.* *Borsodi Szemle* 1 (1956) .68. E dolgozat újra- közlése Uő: *Történeti tanulmányok.* (Miskolci Várostörténeti Közlemények I.) Miskolc, 1987. 89–124.
25. Csallány Dezső: *A X. századi avar továbbélés problémája.* *Szabolcs-Szatmári Szemle* 1 (1956). 39–48
26. Uő: *Az avar törzsszervezet.* A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 8–9 (1967). 35–56.
27. László Gyula: *A honfoglalókról.* Bp., 1973; Uő: *A „kettős honfoglalás.”* (Gyorsuló idő sorozat.) Bp., 1978; Uő: *Óstörténetünk.* Bp., 1981; Uő: *Számadás népünkéről.* Bp., 1986; Uő: *Őseinkről.* Bp., 1990.
28. Uő: *1910-ben születtem.* (Életünk könyvek) Szombathely, 1995. 209.
29. Rövid felsorolásukat lásd Uő: *A honfoglalókról* 66–76.
30. Újbóli kiadása: Uő: *Árpád népe és Szent István.* In: Uő: *Őseinkről.* (Tanulmányok) Bp., 1990. 185.
31. Vö. Fodor István: *Van-e honfoglalás kori emlékmagunkban „friss belső-ázsiai beütés”?* *Archaeologia Cumanica* 2 (Kecskemét) 2009. 61–77.
32. Vö. Bóna István: *Honfoglalás és régészet.* *Korunk* 1996. 8. sz. 21–40; Fodor István: *László Gyula, a régész.* In: *László Gyula (1910–1998) emlékkönyv.* Szerk. Balassa Iván – László Emőke. Bp., 2001. 254–260.

GÁLL ERWIN

A PERIFERIKUS 10. SZÁZADI ERDÉLYI-MEDENCE

Néhány gondolat a 10. századi
„magyar hatalmi hálózat” erdélyi hódításáról

A 11. század eleji, istváni nyugat-európai modelleket másoló politikája eredményeképpen az Erdélyi-medence nyugati, majd középső és keleti részeiben is, a század meghatározó régészeti jelenségeivé a várak, a vártemetők, illetve a kialakuló településhálózat falusi jellegű temetői válnak.

Bevezetés

■ A magyar honfoglalás, amely gyökeresen megváltoztatta Közép-Európa politikai helyzetét, illetve évszázadokra átszabta e régió (intézmény) fejlődését, különféle, vegyes, többnyire negatív érzelmű reakciókat vált ki a Kárpát-medencei modern nemzetek (tagjainak) körében. Ez természetesen összefügg a modern nemzetek kialakulásával, a 18–19. században megkezdett modern nemzetépítésekkel, illetve a nemzeti elitiek politikai érdekeivel.²

E kis tanulmányban azonban megkíséreljük átugorni e kérdéskört és dióhéjban összefoglalni a kutatás mai állását az Erdélyi-medencét érintő 10. századi folyamatokról, amelyeket a Kárpát-medencei folyamatok keretében próbálunk értelmezni.

Honfoglalás és/vagy a 10. századi „magyar hatalmi hálózat”.

Egy terminológia margójára

■ Jókai Mór közvetlenül az 1848–1849-es forradalom utáni romantika jegyében megfogalmazott terminusát, „*hont foglalni*” a történeti szakirodalomban először Szabó Károly használta (*A magyar vezérek kora*),³ amelyet a modern tudomány (régészet, történetírás, nyelvészet, néprajz) fenntartás nélkül átvett. Anélkül, hogy e terminológia létjogosultságát legcsekélyebb mértékben is megkérdőjeleznénk, szükséges feltennünk azt a kérdést, hogy ez mennyiben fedí le, mennyiben írja le azt az összetett, bonyolult politikai, katonai, szociológiai és szociálpszichológiai jelenségsorozatot, amely a 10. században lejátszódott. Véleményünk

szerint ez az összetett szó csak e korszak legelső szakaszát jelzi (vagyis a Kárpát-medence egyes területeinek elfoglalását), tehát gyakorlatilag e roppant változatos, a 11. század elején záruló korszaknak (egyések szerint azonban ez 970) mindössze az első fázisát írja le. Ezzel ellentétben a címben is szereplő „*magyar hatalmi hálózat*” nem a korszak első fázisát, hanem az egész 10. század Kárpát-medencei komplex evolúcióját időben és térben, jellegében, teljes mértékben lefedi (hódítás, politikai-katonai központok megjelenése, ezek hálózatának térbeli kiterjedése/kiterjesztése, integráció, akkulturáció, interperszonális és közösségek közötti kapcsolatok).

Földrajzi tér és idő: a Kárpát-, illetve az Erdélyi-medence a 10. században

■ Az idő a kronológiai Kr. u. 10. század, a tér pedig a földrajzi értelemben alapvetően két részre osztható Kárpát-medence: a központi medencé(k)re és az 1500 km hosszú és mintegy 150–200 km széles, a központi medencé(ke)t körülölelő hegyvidéki területekre.

Az alföldek, a dombságok és az intramontán (hegységközi) kismedencék kedvező ökológiai feltételeket biztosítanak mind az állattenyésztő, mind pedig a földművelő tevékenységekhez. A medence belseje erdős sztyeppvidék, amelyet a magassági övekbe tagolódó, zárt erdőségek foglalnak keretbe. A Kárpátok erdős hegyvonulatait a centripetális jellegű vízhalózat teraszos völgyei kapcsolják össze a belső medencékkel (Alföld, Kisalföld, Erdélyi-medence). A medence síkságaira érkező folyók meg-megismétlődő áradásaikkal hatalmas területeket öntenek el. Ezek a vidékek egészen a 19. századig mintegy 15 százalékát képezték a Kárpát-medence területének.⁴

Földrajzi alapon félig független az Erdélyi-medence, amelyet peremmedencék határolnak. A medence a Délkeleti-Kárpátok, illetve az Erdélyi-Kárpátok vonulata között a Bukovinai-, a Máramarosi-havasoktól a Felső-Tisza völgyéig, illetve a Szucsáva folyó forrásvidékétől a Duna Kazán-szorosi, vaskapui völgyszakaszáig nyúlik félkörívben. E nagy tájrendszer nyugati övezetében, mintegy határként emelkedik az Erdélyi-középhegység (a román elnevezés szerint: Nyugati-havasok), ennek déli folytatásában pedig a Bánság-hegyvidék. Ez a domborzati kép nyugat felé két helyen nyitott: a Maros mentén egy szűkebb, a Szamos mentén pedig egy tágabb területen.

Erdős sztyepp – és ez fontos a 10. század kutatásának szempontjából is – legfeljebb kis területen és foltokban csak a Mezőségen (Kolozsvártól északra) fordul elő. A medence vízhalózzati sűrűsége nagy, földje pedig gazdag sóban, illetve nemesfémekben.

A medence különböző mikrorégiói közötti földrajzi jellegű változékonyság meghatározta a különféle régiókban élők életmódját. Éppen ezért a 10. század (régészeti, történeti, de akár történeti genetikai vagy éppen antropológiai) tanulmányozása során mindenképpen szükséges feltennünk azt a kérdést, hogy a 10. századi népcsoportok számára mit is jelentett a Kárpát-medence, illetve a mi szempontunkból az Erdélyi-medence fogalma.

Ahogy arra Langó Péter is rámutatott, fogalmunk sincs a honfoglalók térszemléletéről, illetve a Kárpát-medence földrajzi kereteihez fűződő viszonyáról.⁵ Akármilyen jellegű is volt/lehetett a Kárpát-medence központi részeinek elfoglalása után, ez a térszemlélet a 10. század első évtizedeitől kezdődően radikálisan módosulhattott/módosulnia kellett, de arra a hipotetikus lehetőségre is szükséges emlékeztetnünk, hogy ez a térszemlélet nem feltétlenül tekintette a Kárpátok koszorúját politikai, sőt kulturális határnak, ahogyan Dél-Lengyelország területén feltárt honfoglaló magyar temetőket mutatják.

A temetkezések és a státuszjelzés a 10. században: az elit megjelenítésének módja a kora középkorban. Temetkezési kultúra és a státusz megjelenítése

■ A kora középkori, ezen belül pedig a Kárpát-medencei 10. századnak legfontosabb régészeti forrásbázisai a temetők, amelyek révén fogalmat alkothatunk a honfoglaló magyar társadalom egyéneinek különféle jellegű státusairól.

A státusz, így a kora középkori is, elvont értelemben egy adott társadalomban betöltött pozíciót jelent. Minden egyénnek több státusza is lehet, következésképpen egy egyén társadalmi szempontból az általa betöltött státusok összességét jelenti.⁶ A kora középkori társadalmi erőszak és a fegyverviselés, illetve a fegyverhasználat szerves része volt a férfiak identitásának, legfőképpen a társadalmi elit köreiből (a termelőmunka fogalmával és ennek társadalmi megítélésével ellentétben), éppen ezért lehettek a fegyverek, illetve ezekhez kapcsolható tárgykategóriák státuszjelzők.⁷ Ily módon a fegyver az egyénre szabott emlékezés rituáléjának, illetve a csoport identitásának is részévé vált. A fegyverzet szimbolikus jelentését és emlékeztető hatását megjeleníthették, tudatosíthatták a díszített fegyverek is (példaként említhetjük a Schatzkammerben őrzött szablyát vagy a Felső-Tisza-vidékeről előkerült díszített szablyákat és íjtegezket).⁸ Ezek révén az identitás és státusz erős vizuális exponálására érhatték el.⁹ Meglátásunk szerint ugyanakkor a fegyverhasználat, illetve az ebből eredő lehetséges társadalmi presztíz visszahatott a közösségek túlvilágképére is, mintegy „militarizálva” ezt a világképet. Ugyanakkor a temetkezési kultúra tárgykörébe tartozó temetkezési szokásoknak köszönhetően a sírmellékletek ugyancsak „ideiglenesen” voltak láthatóak a hátramaradottak számára,¹⁰ azonban ezek *mnemonikus*, emlékeztető ereje és hatása tagadhatatlan és ez a megállapítás vonatkozatható a 10. századi fegyveres-lovas honfoglalás kori temetkezésekre is. Éppen ezért a társadalmi struktúrák vizsgálatának legfontosabb forrásanyaga a temetkezésekből ismert fegyverek (illetve ezek minősége), a harci kellékek, illetve a lovas harcmodort folytatók esetében használt lovak, díszített lószerszámok a temetkezésekben.

A termelői munka alacsony presztízse magyarázhatja ugyanakkor, hogy a munkaeszközök csaknem teljesen hiányzanak a sírokból, ami különösen szembetűnő a fegyverek nagy számát tekintve.

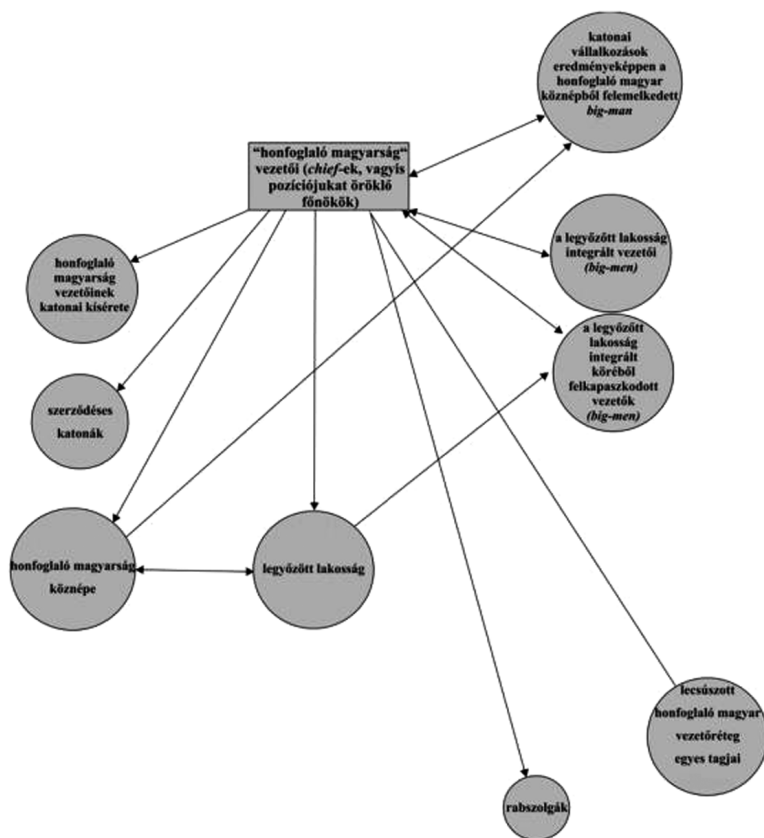
A 10. századi magyar „hatalmi hálózatról”

■ Az írott források adatai alapján a 10. századi magyar hatalmi struktúrát (a történetírásban nevezték ezt törzsszövetségnek, Magyar Nagyfejedelemségnek vagy éppen nomád, illetve sztyeppei államnak) a kulturális antropológiai szakirodalomból vett fogalommal pozíciójukat öröklő *chieffek*, vagyis „főnökök” vezették.¹¹ A katonai vállalkozások, kalandozások következményeképpen (is) mindezzel párhuzamosan létezhetett/létezett az úgynevezett *big-man*¹² modell is (pl. az írott forrásokból ismert *Bogát* egy ilyen *big-man* lehetett), vagyis a 10. századi katonai-politikai struktúrában léteztek vezetők, akik pozíciójukat egyéni teljesítményük révén szerezték, és nem örökölték.

A konkrét katonai honfoglalástól kezdődően a Kárpát-medence különféle területi egységeit valójában ezek a *chieffek* vagy főnökök vezethették, ebben kapcsolódtak, kapcsolhatták be később a különféle *big-man* pozíciókat szerző vezetők. Tehát az első foglalás után, a 10. század folyamán újabb perifériák hatalmi központok jöttek létre, ami a hatalmi struktúra központjától kisebb vagy nagyobb mértékben függtek, vagyis a hatalmi hálózat terjeszkedett. Éppen ezért azokat a hatalmi közpon-

tokat, amelyeket jól mutatnak a különféle fegyverkategóriákat, státust jelző régészeti elterjedési térképek, e jelenségsorozat bizonyítékaiként, a 10. századi Kárpát-medencei hálózatépítés szerves részeiként értékelhetjük. Természetesen e hálózatépítésnek volt/lehetett egy békésebb változata is, éspedig a lokális elitek behódoltatása, meggyőzése fegyveres konfliktus nélkül. Ezen (intézményes) katonai, politikai integrációs jelenség kereteiben elkezdődött kapcsolatok a lokális elitek akkulturizációjához vezettek, mondhatni elkezdődött „honfoglaló magyarrá” válásuk. Habár számuk, illetve jelentőségük jelentéktelen lehetett, valószínűleg így tudunk megmagyarázni olyan régészeti jelenségeket, mint pl. a lovas temetkezések és a jelképes lovas temetkezések Kárpát-medencei elterjedése a 10. század folyamán.

A fentebb vázolt társadalmi modellt próbáltuk meg az alábbi ábrán illusztrálni a narratív és a régészeti forrásokból nyert összkép alapján:

1. kép. A honfoglalás korának általunk lehetségesnek tartott társadalmi, integratív hálózati dinamikája (Gáll: i. m. 289. kép)

A honfoglalás kori temető elemzése során sikerült kimutatni a sírokban fellelhető, társadalmi státusra utaló tárgyak (aranyozott és ezüstveretekkel díszített szabalyák, veretes övek, tarsolyveretek, veretes tarsoly) Felső-Tisza-vidéki (ezen belül is elsősorban bodroghözi) páratlan koncentrációját.¹³ Több kutató véleménye szerint (Révész László, Szabados György) a 10. század első két harmadában ez a terület volt az európai nagyhatalmi politikában részt vevő magyar hatalmi struktúra központja, magja.

A temetők tanúsága alapján ezzel a centrummal egyidejűleg periferikus központok működhetnek a Közép-Tisza-vidéken, illetve a Kisalföldön. Ugyanakkor a kalandozások során tapasztalt meglepő katonai és politikai egység, erős központi hatalomra utal. E periferikus centrumok funkcionális egységet alkothattak a központi hatalommal, bár a Felső-Tisza-vidékhez fűződő viszonyuk, a hálózat konkrét fölépítése továbbra is homályban marad.

A hatalmi hálózat szétterjedése során a későbbi, honfoglalást követő évtizedekben új központok jöttek/jöhetnek létre, illetve a fent említett funkcionális egység vezetését pedig más egységek vehették át (a század második felében a Felső-Tisza vidéke elveszti pozícióját), a 10. század második felétől pedig már *polifunkcionalizmus*-ról is beszélhetünk e központok vonatkozásában.

Miért hódították meg a magyarok az Erdélyi-medencét? Mit is jelenthetett a 10. századi magyar „hatalmi hálózat” vezetői számára az Erdélyi-medence?

■ Az evidencia körébe tartozik a 10. századdal foglalkozó szakemberek számára, hogy őseinknek jelentős része elsősorban nagyállattartó volt, tehát jelentős állatállománnyal rendelkeztek. Élettani okokból főként a kérődző állatok, leginkább a szarvasmarha és a juh igényli a sót, a kősóra az állati szervezetnek okvetlenül szüksége van. Minél inkább eltér az állatok takarmányozása és tartása a természet által előírt módtól, annál inkább szükség lesz a sóra mint kiegyenlítő szerre, és pedig mint tápszere, fűszerre és mint gyógyszerre. A só lehetővé teszi nagyobb mennyiségű takarmány megemésztését, csökkenti vagy megszünteti az emésztésben beállt zavart. Só azonban a Kárpát-medencében kivételesen csak az Erdélyi-medencében található, amely az alsó-badeni geológiai korszakig vezethető vissza, vagyis előlött mintegy 20–22 millió évre. A medence sólelőhelyei elsősorban a medence északnyugati és középső részén találhatóak, és ahogyan középkori példák is mutatják, két útvonalon szállították nyugat felé: vízi úton a Maroson Szegedig és a Szalacsi sóúton Szolnokig. Ugyancsak fontos tény, hogy a sóbányák kezdetől királyi birtokok voltak, illetve az államhatalom központilag irányította ezeket. Fentebb említettük a meggyőző Felső-Tisza-vidéki fejedelmi központ elméletét. Az északnyugat-erdélyi, kolozsvári temetők Felső-Tisza-vidéki kapcsolatai alapján az sejthető, hogy a 10. század első felében e centrum központi hatalma foglalja el e területek csomópontjait, ez pedig egyértelműen kapcsolatban lehetett a sókitermeléssel, vagyis a medence nyugati területeinek meghódítását – ellentétben az Alfölddel – elsősorban a sószükséglet motiválta, és nem a letelepedés. Éppen ezért jelentős telepítésekkel ebben a korszakban nem számolhatunk.

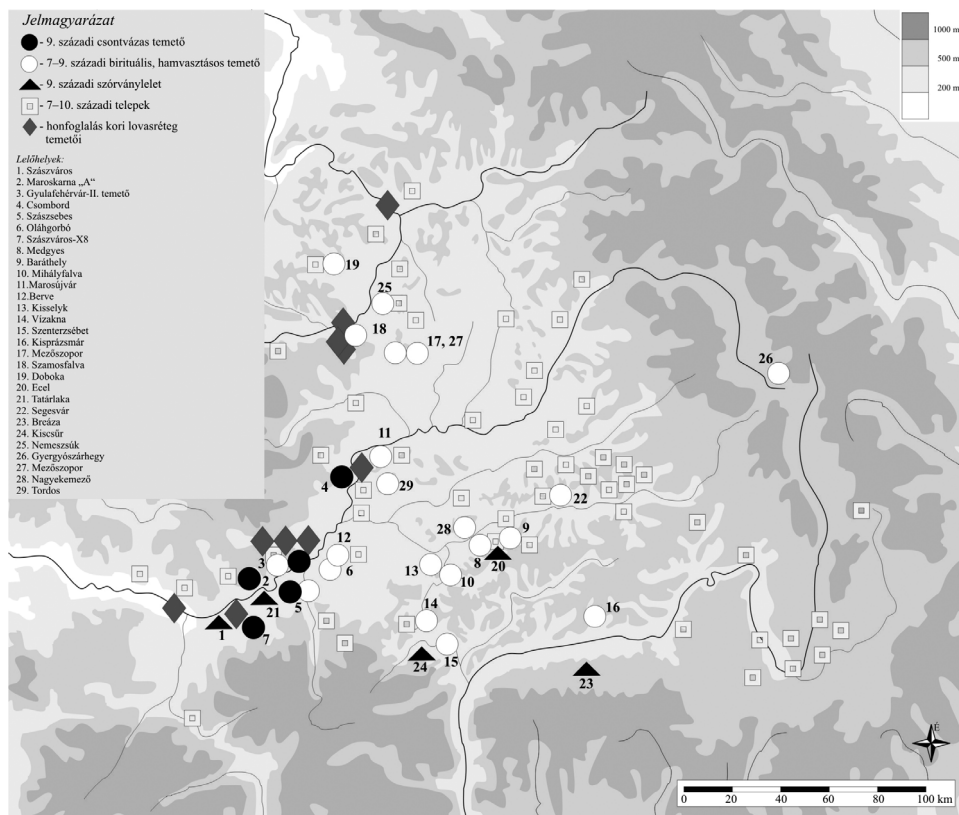
Ha feltérképezzük a 10. századi erdélyi-medencei lelőhelyeket,¹⁴ akkor az a kép alakul ki, hogy a klasszikus honfoglalás kori temetők csak a terület nyugati részén koncentrálnak, esetükben pedig két időrendi szakaszt tudunk elkülöníteni:

1. A 10. század első felében a klasszikus honfoglalás kori fegyveres réteg csak Észak-Erdélyben mutatható ki (Kolozsvár-Kalevala utca, -Szántó utca, -Zápolya utca).

2. Erdély középső és déli területein később jelennek meg az ilyen típusú temetők (Marosgombás, Gyulafehérvár-székesegyház, -Császár forrása, -Brândușei utca, Maroskarna „B” és „C” lelőhely, Szászváros, Déva-Micro 15), tehát Délnyugat-Erdélyt (Gyulafehérvár központtal) valószínűleg később kezdik betelepíteni.

Arra a kérdésre, hogy a medence keleti felét uralmuk alatt tartották-e vagy sem, a régészeti adatok alapján nemleges a válaszuk, hiszen tipikus lovas-fegyveres temetőt a Marostól és a Kis-Szamosztól keletre egyáltalán nem ismerünk.

Hódítók és meghódítottak. Népességek a 10. századi Erdélyi-medencében

(2. kép)

■ A táj meghatározta és máig meghatározza az emberi közösségek életmódjának jellegét, a környezet és az emberi társadalom közötti kölcsönhatás pedig meghatározza a táj jelenét és jövőjét.¹⁵ Ez a törvényszerűség hatott tehát azokra a körülményekre is, amelyek eredményeképpen a honfoglaló közösségek birtokba vették a Kárpát-medence különböző régióit, ahol különféle eredetű, életmódú közösségekkel találkoztak. Ezt a sokszínű meghódított népességet integrálhatta a 10. században egy struktúrába, egy hatalmi hálózatba a központi hatalom, amelyet a kettős fejedelemség intézménye működtetett.¹⁶

Az Észak-Erdélyhez tartozó Kolozsvár környéki temetők leletanyagának erős Felső-Tisza-vidéki kapcsolatai arra utalnak, hogy a honfoglalók már a 10. század elején a régiót ellenőrző fontos katonai központot hoztak létre itt.

Ugyanakkor a Kis-Szamos medencéjéhez tartozó mikrorégióból ismertek a 7-9. századra keltezett települések, illetve hamvasztásos temetők (Ajtony, Doboka, Kályán, Kisbács, Kolozsvár, Nádasdaróc, Nagyiklód, Nemeszsúk, Szamosfalva), amelyek gyakorlatilag lefödik az egész medencét. Bóna Istvánhoz hasonlóan azonban a Kis-Szamos völgyében előkerült hamvasztásos temetők felső kronológiai határát nem a 9., hanem a 10. században tartjuk lezárhatónak. Ezt erősíti meg a nemzetközi szakirodalom is, hiszen más területeken a hamvasztásos rítus nemcsak a 9. században, hanem a 10., sőt a 11. századból is ismert.¹⁷ Vagyis a keltezéssel problémák vannak – véleményünk szerint.

Szamostól keletre, a Maros felső völgyében vagy a Nagy-Szamos és a két Küküllő völgyében mind a mai napig ismeretlen, viszont ahogyan a 2. képen látható Közép-Kelet Erdélyből nagyszámú hamvasztásos, illetve birituális temető ismert, egyesek pedig, mint a medgyesi vagy a mihályfalvi, biztosan 10. századi keltezésűek.

E jelenséget akár egy 920 tájára keltezhető arab forrás is megerősítheti, miszerint a magyarok „*állandóan legyőzik azokat a szlávokat, akik közel laknak hozzájuk. Súlyos élelmiszer-adókat vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket mint foglyaikat*”, magyarul ez is az bizonyítja, pl. nyelvészeti adatok mellett, hogy az Erdélyi-medence keleti részein (is) szláv nyelvű népesség lakhatott.

A magyar „hatalmi hálózat” központjai az Erdélyi-medencében. Régészeti jelzők: a fegyveres réteg temetői

■ Az Erdélyi-medence elfoglalásakor a magyarok – akárcsak más Kárpát-medencei területek esetében – a korábbi központokat, az egykori római településeket, az ősi úthálózat útkereszteződése mentén elhelyezkedő stratégiai fontosságú helyeket szállták meg. Ebből a szempontból az Erdélyi-medencében épített egykori római utak és romos központok léte és fontossága egyértelműen befolyásolta a honfoglalás kori katonai foglalatást.

A kolozsvári hatalmi központ kérdése

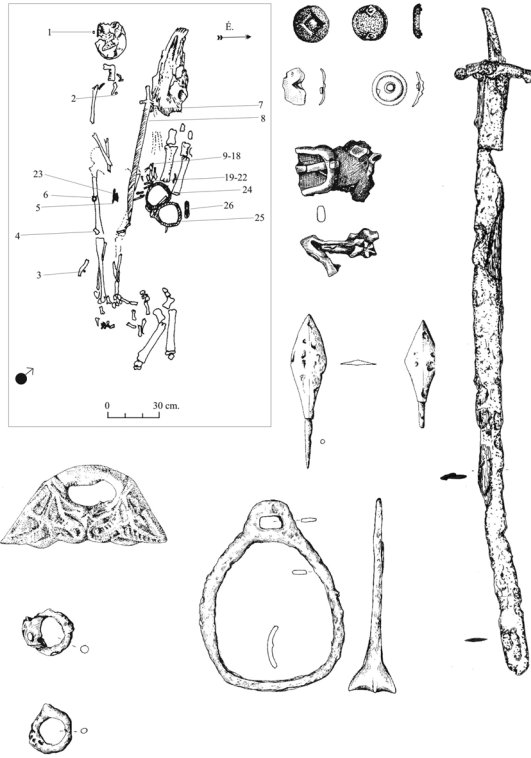
■ Kutatott régióink közül elsősorban a kolozsvári mikrorégió temetői (Kalevala utca, Szántó utca és Zápolya utca) esetében mutatható ki a fegyveres és lovas temetkezések olyan koncentrációja, amely egy aktív fegyveres réteggel hozható kapcsolatba. A mai város III. és IV. teraszán feltárt 10. századi temetők topográfiai helyzete, pontosabban a környék 10. századi tájképéből való kiemelkedése egyértelműen kapcsolatban lehetett e közösségek státusával és a temetkezési kultúra révén a környék más közösségei felé folytatott hatalmi propagandával. E temetők egy fontos római út mentén kerültek elő, ami alapján joggal gondolhatunk arra a tényre, hogy még a 10. században is beszélhetünk a római korszak infrastrukturális kontinuitásáról.

E temetők nem a nemesfém-gazdagságukkal, sokkal inkább a férfisírok fegyvermennyiségével, illetve a különböző fegyverkategóriák együttes előfordulásával tűnnek ki, ugyanis a három temető 40 sírjából összesen 19 esetben ismerünk fegyvert, amelynek magas, 47,5 százalékos aránya ismeretlen más Kárpát-medencei mikrorégiók esetében. E közösségek létében a fegyver nemcsak mint tárgy, hanem mint státusszimbólum is nagyon fontos szerepet játszott.

E temetők férfisírjainak legfontosabb jellegzetessége a fegyveres-lovas temetkezés, illetve a szablyák rendkívül nagy számaránya. A fegyverek ilyen jelentős koncentrációját az eltemetettek státusának/státusainak összességével magyarázhatjuk (felnőtt, harcos, férfi), amely jelenséget a földihez hasonló, hierarchikusan elképzelt túlvilági modellel hozhatunk kapcsolatba. Ugyanakkor a szablyák nagyarányú jelenléte a kolozsvári sírokban a szablyás egyének közösségen belüli speciális státusára utalhat, másrészt e mikrorégió szablyás sírjainak arányát összehasonlítva más mikrorégiók szablyás sírjainak arányával arra a következtetésre juthatunk, hogy a kolozsvári temetők közösségének a többi közösséghez viszonyítva is speciális státusa lehetett.¹⁸

Ezt az észrevételünket egyes antropológiai megfigyelések is alátámasztani látszanak. A legkomplexebb fegyvergyűjteményt tartalmazó kolozsvári Szántó utcai 25. sírba egy idős, 60-65 éves férfit temettek. Ebben az esetben a fegyvergyűjtemény nemcsak az eltemetett harcos státusáról, de társadalmi vezető státusáról is árulko-

dik. Ezzel szemben e temető 4., 10., 12., 22., illetve a Zápolya utcai temető 4., 6. és 10. sírjaiban nyugvó matusok melléklete inkább csak a harcos státusuk jelzésére szolgálhat (3. kép).¹⁹ A Szántó utcai temető csontvázain fizikai munka következmé-

(3. kép)

nyeként bekövetkező elváltozásokat nem sikerült megfigyelnie Marcsik Antóniának, ami ismét e közösség férfainak fegyverforgató harcos státusára utalhat.²⁰ A Szántó utcai 22. sír szablyás egyénének fején vágás nyomai láthatók, a férfi azonban ezt a csapást túlélte. A többi férficsontvázon Marcsik Antóniának sérülés vagy vágás nyomait nem sikerült kimutatnia. Ugyanakkor sikerült kimutatnia, hogy e közösség testi erőnléte a hús és más értékes fehérjeforrások fogyasztásának köszönhetően jobb lehetett az erdélyi közösségek átlagánál, amit szintén speciális státusukkal magyarázhatunk. Ez a megfigyelés vonatkoztható a Zápolya utca 6. és 10. sírjainak erőteljes, tökéletes fogsorral rendelkező férficsontvázaira is. Leszögezhetjük tehát, hogy a kolozsvári temetőben a nagyfokú fegyverkoncentráció az érett férfi (mint tulajdonított státus) és a harcos (mint megszerzett státus) összefonódó leképeződésének az eredménye. Ez pedig egyetlen dolgot bizonyíthat: a fegyverzet, ezen belül pedig speciálisan a szablya olyan személyes státusszimbólum volt, amely akár csoportidentitást képző jelképpé is válhatott. A szablya e szerepét az is valószínűsíti, hogy e példányokat díszítették, illetve ezek a leggazdagabb 10. századi sírokból ismertek (ezzel ellentétben a vikingeknél a baltát és a lándzsákat díszítették, a hunoknál pedig az íjakat, rangjelző céllal aranylemezzel vonták be).

A három temető elemzése kapcsán a következő megállapításokat tehetjük:

1. A kolozsvári tárgyak és díszítésmódok egy részének párhuzamát kizárólag a Felső-Tisza-vidékről ismerjük, a tárgyak többségének pedig a Felső-Tisza-vidéken is ismert párhuzama. (4. kép).

(4. kép)

2. A kolozsvári temetők, elsősorban a Zápolya utca lovas temetkezéseinek aránya hasonló a Felső-Tisza-vidék hasonló temetőinek arányszámához (11 temetkezés – 7 lovas temetkezés).

3. A sírokban talált szablyák mennyisége a sírok számához viszonyítva a két területen nagyon hasonló. A fegyveres sírok és elsősorban a más régiókban nagyon ritka szablyák nagy aránya egy speciális csoportidentitás (funerális) kifejeződése.

4. A temetkezési szokások ugyanakkor erős kulturális heterogenitásra utalnak: a jelképes I. és az V. lovas temetkezési típuson kívül mindegyik lovas temetkezési forma (Bálint Csanád által a II. III. és IV. típusba sorolt lovas temetkezési forma²¹) megtalálható a kolozsvári sírokban, továbbá a Zápolya utcai 4. sír koponyája alá helyezett kő ismeretlen szokás a többi temetkezésben, illetve a honfoglalás kori temetkezések körében. Ezen esetben egy idegen eredetű kis közösséghez tartozó személyről lehet szó. A Szántó utcai 4. és 22. sír szablyás temetkezéseiben, ellentétben a többi szablyás temetkezéssel, nem voltak lócsontok. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a temetkezési szokások esetében jelentkező heterogenitás elsősorban éppen a szablya mellékletes férfisírokra vonatkoztatható. A Szántó utcai 4., 6., 10. és 22. számú sírok férfikoponyái közös taxonómiai vonásokat mutatnak, ellentétben a leggazdagabb mellékletű 25. sír egyénének koponyájával, de ezek mind különböznek a Zápolya utcai 10. sír koponyájától is, megerősítve ismét azt a gyanút, hogy e sírokban nyugvók biológiai-antropológiai szempontból is jelentősen különböztek egymástól. Ez pedig megmagyarázza a temetkezési szokások heterogenitását is.

E Kis-Szamos környékét elfoglaló közösség férfisírjainak elsődleges státusszimbóluma, az itt kialakított csoportidentitást képző szimbólum: a szablya.

E kolozsvári központ, a temetők alapján, a Felső-Tisza-vidéke központ egyik periferikus centruma lehetett, és a terület korai meghódításával magyarázhatóak. E ka-

tonai közösségek felszámolása, vagyis a temetők felhagyása valószínűleg a 11. század elejére tehető, amire a 11. században kirabolt leggazdagabb temetkezések is utalnak (ilyen a 9. és 11. sír a Zápolya utcában, de 9 temetkezést bolygattak meg a Szántó utca közöletlen temetőrészében is), illetve amikor Kolozsvár területén, a völgy másik részében felépül a kolozsi ispánság központja, az istváni politika szimbóluma: a 11. századi fa-földvár.

A gyulafehérvári hatalmi központ kérdése

■ Régészeti szempontból vigasztalanabb képet nyújt Gyulafehérvár területe, annak ellenére, hogy majd itt alakul ki Fehér megye ispáni központja a 11. században, illetve Erdély püspökségének központja. Ez annak is betudható, hogy a régi római vár területén, a későbbi római katolikus székesegyház területén levő temetőt a középkorban elpusztíthatták, ugyanis e területen nem messze egymástól három lovastemetkezés került elő. Erre utalhat az a tény is, hogy nem messze ezektől a síroktól, az Apor-palota területéről egy szórvány fokos-balta is előkerült.²²

Tulajdonképpen igazán az lenne a meglepő, ha nem alakult volna ki Gyulafehérvárról is egy hatalmi központ, hiszen a terület topográfiai, stratégiai helyzetét a korábbi és későbbi évszázadokban egyaránt kihasználták. E véleményünket alátámasztani látszik az a tény is, hogy Gyulafehérvár közvetlen környékén több nagy sírszámú temető is ismert. Ugyanakkor az is igaz, hogy Gyulafehérváron (egyelőre legalábbis) nem sikerült azonosítani a kolozsvári temetőkhöz hasonló reprezentatív nekropoliszt, de ahogyan említettük, ennek egyszerűen destruktív okai is lehettek.

A város környékén előkerülő több, nagy sírszámú temető alapján a gyulafehérvári hatalmi központ a 10. század második felében egyértelműen felívelő pályája a sírok számában tükröződik a legjobban, tehát arra utalhat, hogy a magyar „hatalmi hálózatépítés” egy későbbi szakaszáról beszélhetünk e környéken. A 9. századhoz képest szinte „demográfiai robbanás” szemtanúi lehetünk, amelyet csak nagymértékű bevándorlás eredményének tarthatunk. A betelepítések egy újabb fázisára Gyulafehérváron a 11. század első évtizedeiben kerülhetett sor. E politikai központ fontos gazdasági csomópont is lehetett, ahogyan alább erről szót ejtünk. A Kárpát-medencei nagyon kis számú leletanyag alapján az sem kizárt, hogy a katonai kíséretben idegen (északi?) eredetű szerződéses katonák is megjelentek, amit az is aláhúzhat, hogy a kardkoptató egy hatalmi központ területéről került elő (akárcsak a Székesfehérvár-demkóhegyi lelet). Ugyanakkor szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy a nagy „karriert” befutó és az újságokban is „reklámozott” gyulafehérvári templomnak semmi köze a 10. századhoz, keltezése ennek a legjobb esetben is a 11. század első fele-közepére.

Kommunikációs csatornák, piachelyek a 10. században

■ A Kárpát-medence magyarok általi elfoglalása új helyzetet teremtett az addigi kereskedelmi struktúrában is.

Az Észak-Erdélyhez tartozó kolozsvári központ temetőiből ismert övveretek analógiáinak szóródása (Volga környéke, illetve Bulgária), valamint az achát- és borostyángyöngyök, szőlőfürtcsüngős fülbevalók, a granulációval díszített déli eredetű gombok, a filigrán díszítésű pántgyűrűk arra utalnak, hogy a nemzetközi kereskedelemben mozgó tárgyak eljutottak Kolozsvár környékére is. A Kis-Szamos mikrorégiójának keleti feléből ismert sólelőhelyek miatt nem meglepő, hogy e zóna katonai közösségei a tranzitkereskedelem vérkeringésébe is bekapcsolódtak, tehát itt számolhatunk piachellyel a 10. században.

Kolozsvárral ellentétben reprezentatív mennyiségű leletanyag áll rendelkezésünkre a gyulafehérvári temetőkből. Meglátásunk szerint helyi ötvösműhelyre utalhatnak azok a változatos formákat mutató gyűrűk, amelyek közül jó néhány lokális, regionális elterjedést mutat, azaz vagy a Közép-Maros völgyében terjedt el, vagy pedig kizárólag Gyulafehérvárról ismert. E darabok egy része a tranzitkereskedelem révén idekerült jobb minőségű gyűrűket utánozhatta. Például a spirálisan sodrott szalagos fejesgyűrűk esetében megfigyelhető, hogy a szépen kidolgozott ezüstből készült példányokon kívül ismerünk rosszabb minőségű bronzból készített változatokat is. A Gyulafehérvár-Császár forrása 17. sírjából előkerülő granulációs és filigrán díszítésű gyűrűt véleményünk szerint helyben is megpróbálták leutánozni: a Brândușei utcai 175. sírból olyan fejesgyűrűt ismerünk, amelynek fejét pseudo-granulációs gömbdíszítések díszítették. Talán egy 10. századi műhely létrehozatalának az aranylemezzel bevont bronz hajkarikák is a Brândușei utcai 149. és 181. sírjából. Ezen technikai eljárás tökéletes párhuzamát a marosgombási 10. sír fülbevalóin észlelhetjük. A fenti tárgyakon kívül a nagy mennyiségben feltárt, egyszerű technikai kivitelű hajkarikák, nyakpercek, karperecek is lokális műhelyre/műhelyekre engednek következtetni.

Az említett tárgyak Gyulafehérvár környéki, illetve a Maros középső szakaszán megfigyelhető elterjedtsége ismételen aláhúzza egy regionális gazdasági rendszer egykori meglétének a lehetőségét. Mindezt pedig az itt feltárt nagy mennyiségű jellegzetes helyi díszítményekkel ellátott kerámia is jelzi. Emellett bizonyos, hogy Gyulafehérvár esetében is egyértelműen számolhatunk olyan piachellyel, amely integrálódott a nemzetközi tranzitkereskedelembé. Úgy véljük tehát, hogy a gyulafehérvári 11. századi nyugati típusú vallási-politikai központ egyértelműen 10. századi struktúrákon alapult.

Összegzés: miért a „periferikus Erdély”?

■ Ha a 10. századi régészeti lelőhelyek mennyiségéből és térbeli elhelyezkedéséből indulunk ki, választ kapunk arra a kérdésre, hogy miért használtuk a „periferikus Erdély” fogalmát. Összehasonlítva a Kárpát-medence alföldi, Felső-Tisza-vidéki, kisal-földi 10. század első két harmadára keltezhető leletanyagával, az Erdélyi-medencében csak szigetszerűen ismertek honfoglalás kori temetők, tehát nem masszív magyar köznépi betelepítésekről, hanem más jellegű hódításról (sószükséglet) és ebből adandóan más hatalmi konstrukciókról, illetve politikai, kulturális realitásokról beszélhetünk. Éppen ezért a 10. századi „magyar hatalmi hálózat” keretén belül az Erdélyi-medence, ennek is csak a nyugati része, periferikus helyzetet foglalt, amit a Kárpát-medence más területeihez viszonyítva, a régészeti leletanyag szegénysége, nagyon hűen tükröz.

A Kárpát-medencét elfoglaló honfoglaló magyarság a régészeti leletanyag tanúsága szerint a 10. század első felében a medence keleti felében több központot is létrehozott. A centrummal funkcionális egységet alkotó központok komoly katonai potenciált jelentettek, ez pedig eléggé konkrétan megmutatkozik a temetkezési kultúrában. A 10. század első évtizedei után e folyamat kiteljesedett, új hatalmi központok jöttek létre, illetve a régebbiek gyarapodtak, tehát a szakaszosított hálózatszervezés tovább folytatódott. Ilyen, a 10. század első felében létrehozott központ lehetett a mai Kolozsvár területén, illetve később a mai Gyulafehérvár területén (nem szabad azonban összetéveszteni a későbbi városokkal).

E területek népségeinek meghódítása, illetve lassú, de biztos integrációja révén a köznép tömegeit jelentősen gyarapíthatta. Régészeti szempontból ez a jelenség nem egyedülálló: hasonló folyamatok észlelhetőek a gepida, illetve az avar időszak

esetében is; e korszakok esetében is a nagyobb sírszámú temetők megjelenése később történik. A régészeti leletek alapján e korszakokban is időbeli eltérés mutatható ki a terület megszállása, elfoglalása és a vidéket elfoglaló népesség temetőinek megjelenése között. A Kárpát-medence elfoglalását, illetve a terület és az itt talált népességek integrációját egy É–D-i irányú kultúranropológiai folyamatként képzelhetjük el, amelynek során többlépcsős katonai foglalással, telepítéssel, keveredéssel, asszimilációval, illetve migrációval számolhatunk a 10. század folyamán.²³

A 10. század második felétől megjelenő nagyobb sírszámú és hosszabb ideig használt temetők esetében az egységesülés folyamata figyelhető meg, a temetkezési szokásoktól egészen az anyagi kultúráig. Az Erdélyi-medencében sajátos jelenségeket is megfigyelhetünk: a 10. században Gyulafehérvár környékén működő, különböző eredetű népességekhez kapcsolható temetőkben a 11. századtól olyan jelentős különbségek figyelhetők meg, amelyeket csak új – elsősorban az Alföldről érkező – betelepítéseként értelmezhetünk. A 11. század eleji, istváni nyugat-európai modelleket másoló politikája eredményeképpen az Erdélyi-medence nyugati, majd középső és keleti részeiben is, a század meghatározó régészeti jelenségeivé a várak, a vártemetők, illetve a kialakuló településhálózat falusi jellegű temetői válnak.

Az új hódítók által működtetett katonapolitikai struktúra a 10. század folyamán különféle embercsoportok új, nagyon színes és sokrétű hálózatát hozta létre, amely a hódítók leszármazottainak, a meghódítottaknak, valamint a 10. században betelepült, illetve rabszolgaként behurcolt közösségeknek a lassú összeolvadásához vezetett. E komplex szociológiai, kulturális és történeti jelenségek eredménye a középkori Magyar Királyság.

JEGYZETEK

- 1. A „hálózat” szó, illetve a 10. századi történeti és társadalmi evolúciójának leírása kapcsán befolyásolt Barabási Albert László hálózatelmélete. Barabási Albert László: *Behálózza*. Magyar Környvklub, Bp., 2003. A tanulmányban említett lelhelyek részletes leírását, elemzését lásd Gáll Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői (10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat)*. Magyarország Honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. I–II. Szeged, 2013.
- 2. Lucian Boia: *Două secole de mitologie națională*. Humanitas, Buc., 1999; általánosan a honfoglalás kori régészet történetéről: Langó Péter: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2007.
- 3. Vékony Gábor: *Magyar Őstörténet – Magyar Honfoglalás*. Nap Kiadó Kft. Bp., 2002. 198.
- 4. Frisnyák Sándor: *Magyarország történeti földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1999. 123–124.
- 5. Langó: i. m. 21.
- 6. John S. Gilkeson: *Antropologists and the Rediscovery of America, 1886–1965*. Cambridge University Press, Cambridge, 2010. 65.
- 7. Hilda Ellis Davidson: *The Training of Warriors*. In: Sonia Chadwick Hawkes (ed.): *Weapons and Warfare in Anglo-Saxon England*. Oxford University Committee for Archaeology monograph no. 2., Oxford, 1989. 11–24.
- 8. Révész László: *A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Magyarország Honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1*. Miskolc, 1996; *A honfoglaló magyarság. Képzőművészeti katalógus*. In: Fodor István (szerk. Révész László – Wolf Mária – M. Nepper Ibolya közreműködésével). Bp., 1996. 67–71.
- 9. Karen Høilund Nielsen: *Animal Art and the Weapon Burial Rite – a Political Badge?* In: Claus Kjeld Jensen – Karen Høilund Nielsen (eds.): *Burial and Society*. Aarhus University Press, Aarhus, 1997. 129–148.
- 10. Bonnie Effros: *Merovingian Mortuary Archaeology and the Making of the Early Middle Ages*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 2003. 175.
- 11. Az írott források alapján a honfoglalóknál dinasztikus vezetés létezett. Ezek alapján beszélhetünk „kin/role ranking society”-ről. Lásd Gerald D. Berreman: *Social Inequality: A Cross Cultural Analysis*. In: Gerald D. Berreman (ed.): *Social Inequality: Comparative and Developmental Approaches*, Academic Press. New York, 1981. 3–40.
- 12. Marshall D: *Sahlins, Poor man, rich man, big-man, chief: political types in Melanesia and Polynesia*. Comparative Studies in Society and History (London–New York), 1963. 5. sz. 283–303.
- 13. Révész: i. m. 79. kép.
- 14. Gáll: i. m. I. 37–561, 295. kép.
- 15. Neil Christie: *Landscapes of Change in Late Antiquity and the Early Middle Ages: Themes, Directions and Problems*. In: Neil Christie (ed.): *Landscapes of Change. Rural Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Aldershot, Hants, Ashgate, 2004. 1–38.

16. Szabados György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2011. 114–239.
17. „Erdély 7–10. századi szláv hamvasztásos temetőiből vigasztalan, egyhangú kép tárul fel...” Bóna: *A honfoglaló magyarok az Erdélyi medencében*. In: Köpeczi B. (főszerk.): *Erdély története*. I. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988. 183; Gáll: i.m. I. 822.
18. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a szablya jelentős gazdasági megterhelést jelenthetett a család vagy a közösség számára, ha éppen nem ajándék volt, tehát ez arra utal, hogy a kolozsvári közösségek vasban nem szenvedtek hiányt.
19. Erwin Gáll – Mátyás Vremir – Szilárd Gál – Balázs Gergely: *Analiza mormântului 10 din necropola de la Cluj-strada Zăpolya (Dostoievski, gen. Traian Moșoiu)*. Materiale și Cercetări Arheologice Serie Nouă 2010. 5. sz. 335–355.
20. Marcsik Antónia: *Studiul antropologic al scheletelor descoperite în cimitirul de secol X din Cluj-Napoca, str. Plugarilor*. Acta Musei Napocensis Seria Historica 2002–2003. 39–40. sz. 88.
21. Bálint Csanád: *A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1969. 1. 107–114.
22. Gáll: i.m. I. 114–201, 831–834.
23. Gáll: i.m. II 335. tábla

KESZTHELYI GYÖRGY

Vagyok itt és ott

Elindulok. Nem tudom, hová.
Végigkísér az utcakő.
A legelső házfal faggatózik,
hiába. Süket vagyok és néma.

Más fájdalma hasít belém,
fogalmam nincs, ki a főszakács,
ki rendelte ezt a reggelit,
madarak röptét kértem. Semmi mást.

Lehet, megértem: széles a skála.
Ki mit tud elnéz, elfogad,
számítanak viszont azok a távolságok,
amelyek szülnek és elemésztenek.

Hol lennék én, mint én, te, mint te, külön
lakóterületek, mezők vagy legelők,
elfelejthetném közös képletünket,
gyermekkoromat és a többi nullát.

Nem működik, magamba kényszerít
az összes jótevés, az összes hiba,
legyünk őszinték. Sírni nem tudok.
Tél lesz vagy ősz egyszer... más időfokok.

2014. január 21.

Üget az ördög, a szentek úgyszintén,
égő pusztákon vízhólyagos talpak,
motyogva vegetál a város főterén
pár sovány mártír. A földhözragadtak.

Eső megy, hó jön, szeretet, indulat,
minden megszokott, más és más hófokon,
fent és alant ez a rengeteg adat
gyűl, szaporodik, mint gyermek vagy rokon,

mint kihalni restellő óriás család,
mint örökmozgó, beképzelt istenek,
kérdőjel-világ, száz apád és anyád.
Tárt kapuk testére kulcsot festenek.

2014. január 21.

MISKOLCZY AMBRUS

CIORAN NAGY SZÍNEVÁLTÓZÁSA

■ Cioran nagy színeváltozása az áttérés a román nyelvről a franciára. Ezt úgy adta elő a különböző riportokban, hogy 1947-ben Dieppe-ben éppen Mallarmé egyik költeményét akarta románra fordítani, amikor hirtelen „valami forradalom ment végbe bennem”,¹ rádöbbsent, hogy ez a fordítás abszurd vállalkozás, és felöltött a költői kérdés: „minek olyan nyelvre fordítani, amelyet senki sem ismer?” És „akkor elvettem a saját nyelvemet. Franciául kezdtem írni, és ez kezdetben nagyon nehéz volt, mert a francia nem illik a vérmérsékletemhez: vad és részeg nyelvre van szükségem. A francia számomra kényszerzubbony.” De „a nyelvcserevel felszámoltam a múltamat: teljesen megváltoztattam az életem”.² Tekintsünk el a kisebb pontatlanságoktól, hiszen már korábban is írt kisebb cikkeket franciául, még akkor is, ha úgy nyilatkozott, hogy tíz éven keresztül nem írt franciául.³ Sőt már 1946 júliusában közölte szüleivel, elhatározta, hogy francia író lesz, és 1947 márciusában már jelezte, hogy kész az első francia könyve.⁴ (Egyébként) 1948–49-ben még az egyik román emigráns folyóiratban megjelentetett néhány cikket.⁵ A színeváltozás nem pillanatnyi megvilágosodás eredménye volt, hanem régóta érlelődő folyamat. Cioran már amikor 1934 áprilisában felvetette Románia színeváltozásának követelményét, jelezte, ha ez illúzió, Románia problémája nem létezik számára, és hogy ne legyen illúzió, az ifjúságnak életstílust kell változtatnia. 1945 után az ifjúság is megtette, ő is, annál is inkább, mert börtön és halál várt volna rá. Párizsban legfeljebb marginalizálás és marginalizálódás. Mindig is a félrecsúszott ember szerepében tetszelgett. A félrecsúszást, félresiklást, a kudarcot valósággal magasztalta. Így érdekesebbé tudta magát tenni, és a félrecsúszottak között ő volt az első.

Szakított Romániával, az ország és saját múltja nyelvével. Kicsit úgy járt el, mint azok a politikusok, akiket Károly király úgy jellemezett, ha nem válnak be

számításaik, „készek a teljes színeváltozásra vagy annak ajánlására”.⁶ De ezek csak átálltak az éppen győztes félhez. Ő a remetszerepet választotta, és kétségtelen, hogy a cél a múlt felszámolása volt. Eliadén kívül minden korábbi legionárius kapcsolatát megszakította, a románok társaságát kerülte. Ionescut, aki vele nem akart találkozni, megengesztelte, annak hangsúlyozásával, hogy megváltozott. Szüleinek 1946 áprilisában megvallotta: „Minden eszme – alapjában véve – abszurd és hamis; nem maradnak csak az emberek, akik olyanok, amilyenek, eredetre és vallásra való tekintet nélkül. Ebben a vonatkozásban sokat változtam. Azt hiszem, soha sem fogok egyetlen ideológiát sem felkarolni.”⁷ Öccsének is jelezte, minden közéleti tevékenység „időpocsékolás”, és „az ember, ha meg akarja őrizni szellemi méltóságát, el kell felejtse kortársi minőségét. Milyen messze voltam ettől a tudástól 20 éves koromban. Minden ember saját temperamentumának az áldozata.”⁸ És míg ő megúsza a börtönt, bár állítólag rövid időre őt is bebörtönözték, Aurel hét évet kapott legionárius mivolta miatt. „Ez – írta szüleinek – nemcsak Relunak csapás, valamennyiünknek az. Mennyi megpróbáltatás vár még rá! Beleborzadok abba, hogy nem értette meg, nem kell részt vennie tovább is abban a mozgalomban, amely csak szerencsétleneket csinált. Hányszor mondtam neki, hogy tartsa magát távol! Íme, hová vezet az abszurd hűség. Tudom, nincs semmi jogom őt vádolni, de örökre vigasztalan maradok e miatt a szerencsétlenség miatt. [...] Az élet az Ördög által kitalált gonosz komédia.”⁹ Egy vigasza volt, a szabadság. Nélkülözött, állást hosszabb időre nem vállalt, legfeljebb alkalmi munkákat, diákmenzára járt, de szabadnak érezte magát, a szabadság nála azonban társadalmonkívüliség volt, mentesség minden kötöttségtől. Sohasem folyamodott francia állampolgárságért. És nyugodtan vallhatta: „Az egyetlen érték, amelyben hiszek, az a szabadság.”¹⁰ Vi-

szont több változatban is nyugtázta, a társadalom nem bocsátja meg az embernek a szabadságot, elvárja, hogy szervilis legyen vagy zsarnok.¹¹ Életstílusa megfelelt az általános egzisztencialista kódnak, amelyben kiemelt helyet foglalnak el az olyan folyamatok és állapotok, mint a szorongás, az autenticitás, a választás. „A szorongás – írta – nem meghatározásom része, hanem a meghatározásom.”¹² Ugyanakkor autentikus életet élt, mert ezt választotta, és egyben saját sorsát is élte, ami determinált, de akinek sorsa van, az vállalja. Közben az egzisztenciális revelációk kínálják a megörökíthető írói élményt.

Cioran színéváltozásával lezárult hosszú kamaszkora, igaz, időnként az örök kamasz szerepében villant fel. Most talált magára, amikor felöltötte a francia nyelv kényszerzubbonyát, és egyben román pályáját franciául játszotta le. Hiszen legtöbb francia könyve egy-egy román műnek a folytatása, az első francia könyve az első romának. És újra és újra tudatosította, hogy el kell kerülnie Heidegger nyelvteremtő példáját.¹³ A francia nyelv is segítette. „A nyelv más mentalitást kényszerít az emberre.”¹⁴ „A nyelv haza”¹⁵ – visszhangozta Wilhelm von Humboldt népszerű megjegyzését, miközben magát hazátlannak nevezte majd mindegyik interjújában. Amikor Mihail Sebastian az *Ámítások könyvét* recenzálta, megjegyezte, hogy a könyvet „bármely vidor bíráló csak idézeteivel nevétségessé tehetné”.¹⁶ Francia könyveiről viszont ez már nem mondható el; talán azért sem, mert a világ is egyre nevésegebb. 1941-ben Franciaországról érkezve jól felismerte a helyzetet: „Franciaország egy patetikus és cinikus Paul Valéryt vár, aki az abszolút ürességnek és tisztánlátásnak a művésze.”¹⁷ Ezt a szerepet tökéletesen játszotta, mintha neki találták volna ki.

1949-ben valósággal berobbant a francia irodalomba első francia könyvével, amelynek előszór az lett volna a címe: „Negatív gyakorlatok”, a végleges viszont: *A bomlás kézikönyve* lett. Cioran maga is ezt a könyvét *A kétségbeesés csúcsein* című első könyve folytatásának tartotta. Csak míg a csúcsokról a fasiszta szakadékkba vezetett az út, most olyan csúcsokra, ahonnan széttekintve az élet nyomorúságait nagyobb távlatokból szemlélve, jobban el lehetett viselni.

Cioran kézikönyve válasz a divatba jött szorongáskultuszra. És mindez jó stílusban. A jó stílus jelentőségét Párizsban ismerte fel. El is élcelt azon, hogy ez a fogalom nem is létezik németül vagy románul. A jó stílus francia sajátosság. Ebben akarta felülmúlni a franciákat, miközben idegen akcentusát sohasem tudta levetkőzni.¹⁸ Gondosan másodrangú írókat olvasott a 17–18. századból. Nem akarta, hogy a klasszikusok hassanak rá, miközben klasszikussá váló gondolatokat vetett papírra. A kamaszszerepből átlépett a bohócéba, de nem akármilyenbe, mint ezt is megírta: „Udvariasságból elfogadom az életet: az örökös lázadás rossz ízlésre vall, mint az öngyilkosság pátosza. Hűszévesen az ember szidja az eget és az ocsmányságot, amit az takar, aztán belefárad. A tragikus póz nem áll jól csak meghosszabbított kamaszkornak és nevétségességnek; de ezernyi próbán kell átmenni, hogy eljussunk a közöny bohóckodásához.”¹⁹

Nem tudni, hogy Cioran alaposabban megforgatta a *Mein Kampf*ot, valószínű Németországban csak kézbe vette, ha már olyan lelkesen nyilatkozott Hitlerről. Nem tudni, fennakadt-e a szeme azon, hogy a Führer – a Róma bukásáról értekező Mommsen kifejezésével élve – a zsidókat „a bomlás fermentumának” nevezte. Műve vádirat és apológia. Nyílt vádirat a kor ellen és önmaga rejtett apológiája. Mint Jeni Acteriannak írta: „Valamiféle búcsú az örökölt és öntudatlanul ápoltilúzióktól, a metafizikai száműzetés valamiféle elmélete filozófiai pretenciók nélkül”, hiszen – hangoztatta – a filozófiát „névésegebbnek” tartotta, mint bármikor.²⁰ Valójában a lírizmussal szakított, amivel korábban részben fizikai bajait ellensúlyozta, részben a totalitárius nacionalista diktatúra utópiáját díszítette, az egyéni szabadság felszámolásának kilátását ezzel tette elviselhetőbbé. „Mi a bukás – fakadt ki –, ha nem valamely igazság hajszolása és a bizonyossága annak, hogy meg is találtuk, valamely dogma iránti szenvedély, lehorgonyzás a dogmában? Az eredmény a fanatizmus – olyan súlyos teher, ami az emberben felkelti a hatékonyság, a prófécia és a terror iránti hajlamot –, lírai lepra, ami által megfertőzi a lelket, aláveti, eltiporja vagy fellelkesíti.”²¹

Nem véletlen, a *Combat* című lap kritikusa így üdvözölte a szerzőt: „Íme, itt

van, akit vártunk, a koncentrációs táborok és a kollektív öngyilkosság idejének prófétája, akinek eljövételét a semmi és az abszurd filozófusai készítették elő, ő a rossz hír hordozója.”²² Vázsonyi Vilmos, aki ismerte Ciorant, és kedves emberként őrizte emlékezetében, mondta nekem egyszer 1994-ben, hogy nem tudja, hányan haltak meg Auschwitzban, nem is érdeklí a számháború, de azt tudja, hogy családjából senki sem tért vissza, viszont *A bomlás kézikönyve* felszabadító hatást gyakorolt rá, mert amikor olvasta, végre nem kellett optimistának lennie.

A könyvnek felszabadító hatása lehetett mindazokra, akik szakítani akartak múltjukkal. Kétségtelen, Ciorannak szerencséje volt, hogy múltját nem ismerték. Ő viszont ismerte, és emésztette magát. Életművének legjobb jellemzése szerint „Ciorannak nem lett volna életrajza »Románia színeváltozása« nélkül, nem lett volna, mit rejtegetnie, mitől félnie és miért magyarázkodnia”.²³ Szakított vasgárdista múltjával, de nem tudott attól elszakadni. Viszont állandóan felülvizsgálta. Újraolvasta *Románia színeváltozását*, és némi elégtétellel jegyezte meg, hogy sehol sem említi a Vasgárdát.²⁴ Ez igaz, de nem kell a sorok között olvasni, egyértelmű: a színeváltozás hordozója és megvalósítója csak az lehetett. A nagy problémát antiszemitizmusa jelentette. Fel is jegyezte: „Kisebbségi érzésem az örülettel volt határos. Lehetetlen nem érezni ezeken az oldalakon a zsidók iránti titkos szenvedélyt és a románnak lenni reménytelenségét és szegyenét.”²⁵ És ezek után öccsének arról írt, „olykor egyenesen komikusnak érzem, hogy megírhattam a »Színeváltozást« – már nem érdekel”.²⁶ Csakhogy mást igen, és ezért neki is újra és újra szembesülnie kellett múltjával. „Szerencsétlenségem abban áll – írta Comarnescunak –, hogy azt hittem, a *lélek* minden, amikor a *szavak* az igazi istenek.”²⁷ Ez a keserű fel- és félreismerés azt sugallja, hogy szerinte totalitárius érzései, indulatai helyesek voltak, csak a szavak köntösével és színével volt baj. A szavak istenítése a posztmodern szövegkultusz kontextusába illeszkedik. Csakhogy a valóság nem szöveg.²⁸ Amikor 1950-ben kitört a koreai háború, pánikba esve körbeszaladta ismerőseit, és tudatta, itt az idő, meneküljenek. Kofferjét mindig készenlétben tartotta. Később is félt.²⁹ Attól is, hogy előveszik egykori fasiszta

könyvét. És még 1973-ban is azt írta öccsének, hogy e könyv elkészítése helyett „jobb lett volna sétálni az égerfák alatt... A lelkesedés a delíriumnak egyik formája. Mi ebben a betegségben szenvedtünk, és senki sem hiszi el, hogy meggyógyultunk.”³⁰ És miért hitte volna. Aurel Cioran soha nem tagadta meg a Vasgárdát. Ő újra és újra gyónt, de fasiszta múltjából mindig csak egy-egy részletet idézett fel, vagy az egészet ítélte el, úgy, hogy azt sokan mások is magukra vonatkoztathatták, és végül felmentést kaphatnak valamennyien a történelemtől. *A bomlás kézikönyve* tele van ilyen rejtett önféltkező és önfelmentő vallomásokkal. Például már az első mondat: „Önmagában minden eszme semleges vagy annak kellene lennie; de az ember életre kelti, belevetítve lángolását és örületét, és ezzel az eszme megromlott, hiedelemmé vált, beilleszkedik az időbe, esemény formáját ölti: a logikából az epilepsziába való átmenet bevezetett... Így születnek az ideológiai, a doktrínák és a véres bohózatok. // Mi, ösztönös bálványimádók, feltétlenül tesszük álmaink és érdekeink tárgyait. A történelem a hamis Abszolútumok felvonulása, ürügyeknek emelt templomok egymásutánja, a szellem lealacsonyítása a Bizonytalanság előtt.”³¹ Személyes vallomás *A Renegát* portréja: „Emlékszik arra, hogy valahol megszületett, hitt a honi tévedésekben, elveket hirdetett, és tüzes ostobaságokat hirdetett. Elpirul ettől... és azon van, hogy megtagadja a múltját, valós vagy álmódott hazáit, zsigeri igazságait. Békére csak akkor lel, ha megsemmisítette magában az állampolgár utolsó reflexét és örökölt lelkesedését. [...] És az Élet megbocsátana neki, ha legalább megszeretné azt a káoszt, amelyben színre lépett. De ő megtagadja a lázas kezdeteket, kezdve a sajátjával, nem tartván meg a világból csak hideg emlékezetet és udvarias sajnálatot.” Hogy végül elmondhassa: „Soha többé már nem találkozom saját magammal”, és „boldogan fordítja maga ellen megmaradt gyűlöletét, és még boldogabb azért, mert – *bocsánatával* – megsemmisíti az embereket és a dolgokat.”³² Már mint kitörli emlékezetéből, akiket el akar felejteni, és mindazt, amire nem akar emlékezni; de mivel mások nem biztos, hogy megbocsátának, marad a félelem, és mint *A bomlás kézikönyvét* követő 1952-es művében, *A keserűség szillogizmusai*

ban írta: „Mindenkinek a maga félelmébe zárkózik – saját elefántcsonttoronyába.”³³

Márpedig még valamikor az ötvenes évek elején megpróbált ezen felülkerekedni, és nekilátott egy kimerítő számvetésnek *Az én országom* címmel. „Jóval a harminc előtt elfogott a szenvedély országom iránt, reménytelen, agresszív, kilátástalan, mely éveken át gyötört. Én országom! Mindenáron kötődni akartam hozzá, de nem volt mihez. Semmi valóságot nem találtam jelenében és múltjában sem.” És ekkor leírta és rögtön kihúzta „Gyűlöltem.” Majd így folytatta: „Dühömben jövőt tulajdonítottam neki, kidolgoztam ennek részleteit, szépítgettem, anélkül hogy hittem volna benne. Végül megtagadtam ezt a jövőt, meggyűlöltem: köptem az utópiámra.” Immár örületnek tartotta, hogy hazájának Franciaország sorsát és Kína népeességét kívánta. De „örületemtől szenvedtem, egyáltalán nem ingyenes delírium volt ez, mert egészséggem megrendült”. Sőt szenvedni is akart, és megvolt az ürügy, pusztába kiáltó próféta lett, miközben – írás közben is látnia kellett – nem egyedül törte magát, és másokat is el-elfogott a kétely. „Kétségbeesett banda voltunk a Balkán szívében. Kudarcra voltunk ítélve, és kudarcunk egyetlen mentességünk.” Jellemző, ahogy utólag is magányosnak érezte magát a Vasgárdával szemben, ugyanakkor azonosult vele, majd megint eltávolodott, aztán történeti indokoltságát érzékeltette, némi borzongással téve ezt, hogy megint felmentse: „Akkortájt valamiféle mozgalom alakult, amely meg akarta reformálni még a múltat is. Egy pillanatig sem hittem benne őszintén. De ez a mozgalom volt az egyetlen jele annak, hogy országunk más is lehet, mint egy fikció. És kegyetlen mozgalom volt ez, az őstörténet és a próféta, az ima és a revolver misztikájának keveréke; minden hatóság üldözte, és azt akarta, hogy üldözzék. Mert elkövette azt a megbocsáthatatlan hibát, hogy jövőt képzelt el annak, aminek nem volt. Minden vezetőjét megölték, tetemüket kivették az utcára: volt sorsuk, ami felmentette az országot, hogy neki is legyen. Örültségükkel megváltották hazájukat. Mert vérengző mártírok voltak. Hittek a gyilkosságban: meg is ölték őket.” Nem kétséges, ebben a szövegben megdicsőültek a vasgárdisták, hiszen „sorsuk volt”. Ciorannál a sors az autentikus lét, annál is inkább, mert ez a sors „vad Port-Royal”

sorsa – olvashatjuk még. Port-Royal kolostora az abszolutizmussal szemben álló janzenisták központja lett, egyik hangadója az a Pascal volt, akit Cioran valóságban bálványozott. A Vasgárda–Port-Royal párhuzam a legionárius mozgalom mennybe menesztésével ér fel. Az emlékezés közben mintha valamiféle transzba esett volna az emlékező, aki azért gondosan elhallgatta azt, hogy a mozgalom 1938-as lefejezése, majd 1939-es megtizedelése után 1940 szeptemberében a legionáriusok hatalomra kerültek, pontosabban az addigi második vonalbeliek és velük az alkalom szülte harcosok, az úgynevezett „szeptemberiek”, akik káosszal fenyegető anarchiába süllyesztették az országot, amikor majdnem négy hónapon keresztül gyilkoltak, garázdálkodtak, fosztogattak, és amit tudtak, bezsebeltek. Cioran – aki visszavonult a közírástól – is hazatért, és míg korábban, az 1930-as években útitársként szította a hangulatot a maga – a legionárius nyelvezettől különböző – nyelvéen fogant írásaiban, most már beszállt a kórusba, igaz, külön hangon, de immár mozgalmi embernek tekinthető módon. Ez az 1940-es szereplés volt a legkínosabb. Ebben a gyónásában is elég ügyesen elkente, amikor arról értekezett a továbbiakban, hogy megérezte a mozgalom bukását, azt, ahogy ezek „vérszomjas álmodozók” nem győzhetnek, elbukhatnak, és bukásukkal az ország bukását „testesítik meg ideális formában”. Ő pedig a kettős bukásért hevült. Mert: „Ostoba az, aki húsz és harminc éves kora között nem kötelezi el magát a fanatizmusnak, az őrjöngésnek, az örületnek. Nem liberális az ember csak akkor, ha megfáradt; a demokrata, aki észére hallgat.” A fiataloknak szükségük van vére, üvöltésre, felfordulásra, barbárságra. „Amikor fiatal voltam, egész Európa az ifjúságban hitt, egész Európa a fiatalságot belelökte a politikába, az államügyekbe. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy az ifjú teoretikus, fél-filozófus, és mindenáron esztelen »eszmény« kell neki.” Ők pedig, akiket Európa sarkában megvetett és lenézett a világ, azt akarták, hogy beszéljenek róluk. „Egyesek ezért revolvvert használtak, mások a legrosszabb abszurditásokat eszelték ki, a legvadabb elméleteket.” Így „improvizáltuk saját sorsunkat, nyíltan lázadtunk saját semmink ellen. És nem féltünk a nevetségességtől.” A csalódottság lett „végül a törvényünk...”

országunk színvonalára hullottunk vissza”. Ezzel Cioran megtalálta a mentesítést arra, amit maga is már menthetetlennek tart, felfoghatatlannak, és ezért már nem is tudja saját múltját elképzelni. „És amikor visszagondolok szenvedélyeimre, akkor énem egész őrjöngésére, tévedéseimre, elragadtatásaimra, intoleráns, hatalmi és véres álmainkra, arra a természetfölötti cinizmusra, amely hatalmába kerített, szenvedéseimre a Semmi-ben, esztelen virrasztásaimra, úgy tűnik nekem, hogy valami idegen embernek a rögeszméit veszem számba, és döbbenet veszem tudomásul, hogy ez az idegen én voltam.” Könyvét, amelyben olyan hévvel támadta meg az országot, mint addig senki, egy örült bolond agyszüleménynek minősítette. Visszajára fordított szerelem, ellentétes bálványimádás hatotta át a tagadást. (Más szóval *Hassliebe*, gyűlölet-szeretet). „Olyan volt, mint egy gyilkos himnusz vagy egy hazátlan hazafi üvöltő teóriája.” Cselekvő örület vezette őt, miközben senkit sem gyűlölt. Az ország népe „az állampolgárok két kategóriájából állt: a nyomorultak, akik kitétek szinte az egész országot, és néhány sarlatán, néhány parazita, akik azok nyomorát szákmányolták ki.” Ezeket elpusztítani nagyon is lehetséges volt, de nem felelt meg „ambícióimnak”. Az ősök ellen fordította dühét. Aztán gyűlölete „a szomszéd megvetésétől a kozmikus anarchiáig terjedt”. Az örület létszükségletévé vált. Arra a gondolatra, hogy bármi is létezhetett, anélkül hogy törődne az én rombolást célzó akarattal, dührohamok fogtak el, éjszakákon át remegtem. És akkor értettem meg, hogy az ember gonoszsága miért haladja meg messze az állatét.” Az emberben tehetetlensége miatt halmozódik a gyűlölet, míg az állat gyorsan levezeti gyűlölete tárgyán, és nem is fordul saját maga ellen. De az emberé a végén önnön-magának gyűlöletévé válik. „Így történt velem: saját gyűlöletem központja lettem. Gyűlöltem országomat, minden embert és a világmindenséget, nem maradt más, mint magam ellen fordulni: ezt tettem a kétségbeesés kerülőútján.”³⁴

A sors kis elmélete című eszmefuttatásában ki is írta magából az országra vetített öngyűlöletét. Még azt is honfitársai szemére vetette, hogy „meghalt bennünk a majom”.³⁵ Ezzel és még további írásai-val aztán ki is váltotta maga ellen a romániai sajtókampányt. Apja is levélben kér-

lelte, ne folytassa hazája és népe szidalmazását, de a fiú nem olvasta el a levelet,³⁶ hiszen alapvetően saját magát szidalmazta. És aztán megállapította öccsének: „Az egyetlen okos dolog, amit ebben az életben tettem, az volt, hogy hátat fordítottam eredetemnek...”³⁷

Sikerrel járt? Viszont sikerült átpoétizálnia legionárius múltját. Sőt még azt is bemutatni, hogy miként sikerült hasznosítania, hiszen felismerte az emberi gonoszság jellegét. A gyónás célja a megtisztulás és a megbánás. Ez a stílusgyakorlat csupán önmegtágadás és önfelmentés, a gyűlölet és az öngyűlölet stílusgyakorlata lett. Méghozzá az ország iránti gyűlöleté is, bár – láttuk – ezt gondosan ellensúlyozta azzal, hogy öngyűlöletét kétségbeeséssé szublimálta. Az egészszel viszont a frivolitás határát is túllépte, és nem is közölte, nyilván több megfontolásból sem. Ha közli ezt az írását, az emigráns legionáriusok keményen megtorolták volna, például Hitler cikkeire emlékeztetik. Ezzel viszont kitétte volna magát annak, amit Leo Strauss *Reductio ad Hitlerum*-nak nevezett.

Viszont 1952-ben az egyik baloldali folyóiratban³⁸ *Az én országom* egyes elemeire emlékeztető cikket tett közzé, amelyből hiányoztak a személyes mozzanatok.³⁹ (Egyik 1971-es román titkosrendőrségi feljegyzés szerint a cikk élesen antilegionárius.⁴⁰) Könyveiben állandóan utalt legionárius múltjára, mintegy eljátszott vele. Például *A zsarnokok iskolájában* című esszéjében, amelyet 1956 után vetett papírra. (*A Történelem és utópia* című kötetben jelent meg, előtte *Barátain, a zsarnokok* címmel tette közzé az egyik folyóiratban.⁴¹) Ebben – Nietzsche nyomán – a politika kísértését szinte általános, természetes emberi ösztönnek nyilvánította, mindenképpen mindenhatóknak. Olyannak, amelynek a birtokosa több, mint a másik, aki nem tudja, mi az. Mert: „Aki nem ismerte a kísértést, hogy az államban ő legyen az első, semmit sem fog érteni a politika játékból, abból, hogy egyesek másokat tárggyá akarnak tenni, nem fogja felismerni azokat a mozzanatokot, amelyek együtt a megvetés művészetét alkotják.” Egy olyan világban, amelyben az erő törvénye érvényesül, milyen esélye lehet a toleranciát hirdető szabadságnak? „A szabadság tragikus paradoxona: a középszerűek, akik egyedül képesek csak lehetővé

tenni ennek, mármint a szabadságnak a gyakorlatát, nem tudják biztosítani a tartósságát. Mi mindent az ő jelentéktelenségüknek köszönhetünk, és miatta is veszítünk el. Így mindig feladatuk alatt maradnak. Ezt a középszerűséget gyűlöltem, amikor fenntartás nélkül szerettem a zarnokokat, akikről nem mondják majd el soha eléggé, hogy szemben a karikatúrájukkal (minden demokrata operett-zarnok) van végzetük, nagyon nagy végzetük. És ha én kultusszal adóztam nekik, ennek oka az, hogy a parancsolás ösztönétől vezetettve ők sohasem alacsonyítják le magukat dialógusra vagy az érvek felsorolására: ők parancsolnak, rendelkeznek, anélkül hogy tetteiket indokolnák; innen cinizmusuk, amelyet minden erény és bűn fölé emeltem, felsőbbrendűségük, azaz nemességük jelének tekintve, ami az én szememben elkülönítette őket a többi halandótól. Mivel cselekedettel nem tudtam magamat hozzájuk méltóvá tenni, abban bíztam, hogy a szó által érek fel hozzájuk, a szofizma és nagyoztlás gyakorlata révén akartam olyan gyűlöletes lenni a szellem eszközeivel, mint ők a hataloméival, pusztítani a szóval, szétvetni az igét és vele a világot, mindkettejükkel szétrobbanni, és végül romjaik alá temetkezni!⁴² És valóban, Hitler mániákus szószátyársága vagy – a Brasillach által költőnek minősített – Codreanu sejtelmes egyszerűsége elbűjíthat a ciorani frenézis mögött, amely – akarva, nem akarva – még ironikus jelleget is öltött időnként. Ezt így mentegette: „Romániában nem volt igazi demokrácia. Azért voltam antidemokrata, mert a demokrácia nem tudott védekezni. A demokráciát gyengesége miatt támadtam. Olyan rendszer volt, amelyben nem lehetett hinni, mert hiányzott belőle az önfenntartás ösztöne.” Ami Maniu elleni támadását illeti, a magyarázat: „A demokráciának módszeresen kell védekeznie, és bizonyítania kell a vitalitását. De Maniu csak tiszta fogalmakkal harcolt, és ezeknek semmi esélyük sincs a Balkánon.” A romániai pártokat „teljességgel meghaladta a történelem”. „Hitler, a diktátor karrierje a demokrata gyengeség eredménye, csak és kizárólag. Hitler története nagyon egyszerű.”⁴³ Sőt, a történelem is, mert ez „sajnos a nagyhatalmak egymásutánja”,⁴⁴ és – tudjuk – amit arról a kisemberek mondanak, minél kisebbek, annál veszélyesebb. A múlttal való játék veszélyes is

lehet. Cioran részéről inkább önvészélyes, hiszen állandóan felfedett valamit a múltjából, és ugyanakkor igyekezett arra fátylat vetni. Ovtá a titkát, holott Valérynál olvashatta: „A szellemes ember titka kevésbé titkos, mint egy ostoba titka.”⁴⁵ Nem is kímélte Valéryt, kikészítette, ahogy a jó stilisztá a jó stilisztát, kegyetlenül.

Ciorannak a Vasgárda iránti rokonszenve – egyik minapi elemzője szerint – az 1960-as években hirtelen akkor ért véget, amikor Susan Sontag Amerikában divatba hozta.⁴⁶ Ekkor nyilvánosságnak szánt írásaiból eltűnik a Vasgárda. Naplója maradt a számvetés színtere. Itt már komorabb és őszintébb. „Régi »tévedéseimre« gondolok, és nem tudok sajnálkozni. Mert a sajnálkozással megtipornám ifjúságomat, és ezt semmiképpen sem akarom. Hajdani hevületeim vitalitásomból fakadtak, a botránykeltés és a provokáció szándékából, érvényesülési vágyból – akkori nihilizmusom ellenére. A legjobb, amit tehetünk, múltunk elfogadása, többet nem gondolni rá, holtnak, nagyon holtnak tekinteni.”⁴⁷ Csakhogy ez nem könnyű. „A lelkiismeret-furdalás a vitalitásom és nagy erőforrásom.”⁴⁸ Frivolitása is komor: „Felkelésor első kötelesség: elszégyellni magunkat.”⁴⁹ A relativizálás is komor: „Csak azoknak vannak lelkiismeret-furdalásai, akik nem cselekszenek. A lelkiismeret-furdalás pótolja a cselekvést.”⁵⁰ Önmagát sem kímélte: „Végül mindig elfogadtam azok véleményét, akiket támadtam. (Az Iron Guardnak, amelyet kezdetben gyűlöltem, a főbíám után megszállottja lettem.) [...] Az ellenfél alattomosan legyőzi a jellemtelen embert.”⁵¹ Németországi éveiről is úgy vall, hogy elfelejtkezett egykori szkepticizmusáról. „1934 táján Münchenben voltam. Olyan feszültségben éltem, amelyre ha most is gondolok, belerelegek tőle. Úgy tűnt nekem akkor, nem sok hiányzik ahhoz, hogy vallást alapítsak, és ennek lehetősége a legnagyobb félelmeket gerjesztette bennem. // [...] Azóta megnyugodtam... veszélyesen.”⁵² Annyira, hogy 1967-ben már úgy érezte, múltját sem intellektuálisan, sem irodalmi módon nem tudja „kizsákmányolni”, zavarja.⁵³ A megnyugvás ugyanis az öregség és fáradtság jele a vitalista szemléletben. Ez azért mégsem hagyta cserben. „Amikor az *Ámítások könyvét* írtam románul (25 évesen?), olyan intenzíven éltem,

hogy szó szerint attól tartottam, vallásalapítással végzem... Berlinben és Münchenben gyakran extázisba estem, amelyek életem csúcspontjai maradtak. Azóta csak azok utánzatait tapasztaltam meg.”⁵⁴ A berlini évekre így emlékezett: „Hallucináló, őrült életem – majdnem teljes magányban. Bárcsak lenne bátorságom és tehetségem, hogy felidézsem abból a lidércnyomást! De túl gyenge vagyok ahhoz, hogy belemerüljek olyan borzalmakba. Tény, hogy az a tartózkodás örökre hatott rám. Ez életem negatív csúcspontja.”⁵⁵ Később is úgy érezte, berlini magányában állt a legközelebb a teljes összeomláshoz vagy a szentséghez. „Azt hiszem, néhány kivételes pillanatban súroltam azt a határt, amelyet a szentek gyakran elérnek, és ami őket pozitív szörnyekké teszi, olyanokká, amilyeneket szerencsére vagy balszerencsére nem lehet utánozni.”⁵⁶ Viszont: „»Intellektuális« életem küldetésembe vetett hitemmel kezdődött (*Színéváltozás* korszaka). 23 éves koromban próféta voltam, és azóta ez a hit gyengült, évről évre megtapasztalom küldetésembe vetett hitem gyengülését, abba, hogy hasak. Félek (?), hogy nem a szkeptikus kerekedett fel bennem. A korral szerény lettem, azaz egyre normálisabb. Márpedig egy valamennyire is kiegyensúlyozott embernek nem lehet küldetése, és nem is hihet szenvedélyesen magában. Amikor arra gondolok, hogy 1936-ban (?) Münchenben olyan intenzíven éltem, hogy azt hittem, új vallás támad fel a Balkánon, szenvedélyem ilyen önbizalommal töltött el. Olyan önbizalom, amely megrémített, nem hittem, hogy hosszabb ideig el tudnék viselni hasonló feszültséget.”⁵⁷

1969-ben fellapozta a *Románia színéváltozását*, és „jelenlegi énem nem ismer fel a szerzőt. Ebből látható, hogy a felelősség problémája kibogozhatatlan.”⁵⁸ Más szóval: miért felelős az, aki teljesen megváltozott, változása előtti tetteiért? Ionescónak viszont már azt mondta, hogy „valamiféle intellektuális szégyent” érez, mert hagyta, hogy magával ragadja a Vaszgárda.⁵⁹ Őszintén gondolta, amit beszélgetőpartnerének mondott (és előljáróban idéztem), mert magának is lejegyezte, de történetileg hamis: „A Vaszgárda? Jobboldali Ördögök, az ortodoxia hívei, ideológiailag ellentettjei azoknak, akiket Dosztojevskij leleplezett, de lelkileg nagyon hasonlóak. // Nem román jelenség. A Vg. Főnöke szláv volt. Valamiféle

hetman.”⁶⁰ Hamis, mert a mozgalom vezérkarában erdélyiek szerepelnek, és aztán 1940-ben az erdélyi Sima lett a Kapitány földi helytartója. Nem akarta, vagy nem tudta megérteni a Vaszgárdát. A Vaszgárda szlávny nyilváníttása önfelmentés a románoknak. Ciorannál ennek van némi önkritikus éle, azt sugallja, a románok még ilyesmire sem képesek, de azt is, hogy a románok mentesek az ilyen túlzásoktól. Egyik francia fordítója előtt csak 1975-ben beszélt nyíltabban a Vaszgárdáról, de ítélet nélkül az erőszakpirál fejleményeit idézte fel: Iorga javasolta Codreanu likvidálását, ez vezette be korábban a román világba a politikai gyilkosságot, de a megtorlás is képzeletet felülmúlóan vadállatias lett.⁶¹

Amikor 1978-ben Cioran találkozott Constantin Noicával, aki az 1940-es legionárius „forradalom” egyik vezérpublicistája volt, akkor kiderült, hogy ki miként változott. Cioran radikálisan, szerinte a Vaszgárda: „román forradalom Románia ellen”. Noica meghatározása a régi fasizmus apológiája: a Vaszgárda „az egyetlen román mozgalom, amely ellen Caragiale nem tehet semmit”,⁶² Caragiale, az a klasszikus román író, aki tárcáiban, novelláiban, komédiáiban semmit és senkit sem kímélt, Eminescu fennkölségével szemben ő képviseli az ellentétes pólust a román irodalomban. Egy-egy gyilkos megjegyzése ma is szállóige, amellyel ünneplésnek szánt politikai gesztusokat rögtön nevezéssé lehet tenni. Cioran sohasem hivatkozott rá, pátozzsal és önpátozzsal támadta Romániát, akkor is, amikor a Vaszgárdával rokonszenvezett, és utána is.

1988-ban egy Securitate-ügynöknek sikerült vele interjút készíteni, amelynek hitelét erősen vitatják, de amelynek lehetnek hitelesnek tűnő részei. Például az, amit a legionárius mozgalomról mondott: „Románia történetében a Vaszgárda deliráló, sokkoló és őrült pillanat volt. A mozgalom, amelyet kezdetben nacionalista és keresztény vonások jellemeztek, végül kárhóztos tettekhez vezetett. Euforikus állapot volt, amely valamennyiünket magával ragadott. Olyan fertőző szélsőség, amely elhitette, hogy történelmet csinálunk. Mértéktelen szenvedélyes állapot. Akkor szükségessé megszállottság, később maga a csőd. Fiatalok voltunk, intelligensek, energiától duzzadóak, csatlakoztunk a pillanat és az álom fanatizmusához. Min-

denesetre az a történelem, amelyet más-képpen akartunk felépíteni, szembekö-pött minket. Pofán vágott, és elnyomott a közönyével. Sajnálkozni késő!”⁶³ Vitalista valóban nem sajnálkozhat, és nem is gyónhat, mert nem hisz annak tisztító erejében, viszont ha ezt nyilvánosan megmondja, az csak rossz vért szülhet olyan közegben, amely gyónást vár. „Mint te – írta 1974-ben barátjának, Arşavir Acteriannak –, már régóta telje-sen kigyógyultam az ifjúkori lázaktól. Ebben a vonatkozásban értek kellemet-lenségek régi »barátok« részéről – végül is érted, miről van szó. Ha meggondolom, micsoda tévelygés! Meghülyített minket az örültség szele. Meg kell mondjam ne-ked, hogy a hajdani lelkesedés nyomán sokat szenvedtem (természetesen erköl-csi értelemben). Mindenünnen és sok-szor kapok szemrehányásokat. Másrészt egyetérték veled, semmiképpen sem ille-ne, hogy megjátsszam azt, aki elszakadt

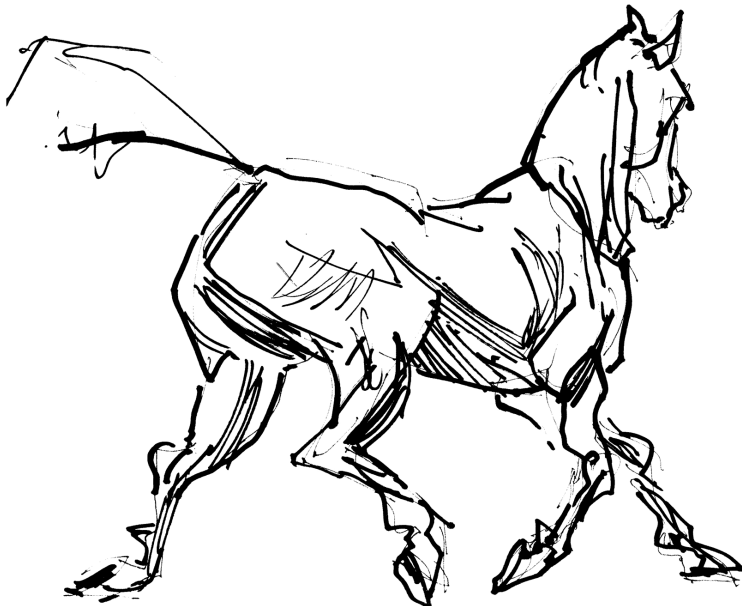
múltjától, és eljåtsszam a kiugrott papot. Azok már rég elmúlt dolgok, olyannyira, mintha a prehistóriából bukkannának fel. Nem is tudod elképzelni, mennyire nem érdekel a mi »mioritikus« terünk, kivéve azt a helyet, ahol születtem. Túl sok na-pot és éjszakát áldoztam egy elitélt, kö-zönséges, szájalmas és egyértelműen nem tragikus sorsnak.”⁶⁴ És nem tagadta, gyakran eszébe jutott Jeni Acterian, leve-lezőpartnere húga, aki „kétségbeejtőnek és nevetségesnek” tartotta *Románia szí-neváltozását*. „A történelem iránti szomj minden örültség oka, és sajnos ez a szomj kiolthatatlan.”⁶⁵

Cioran megtagadta legionárius múlt-ját, ám ha az újságírók ezt a múltat firtat-ták, láttuk, félig-meddig kitérő válaszokat adott, de olyanokat, amelyekben mindig volt valami igaz is, csak sohasem a teljes igazság, pontosabban az, amit ő annak tartott. Naplójában fel-felbukkan a kité-tel: „Sohasem fogják megtudni...”⁶⁶

■ JEGYZETEK

1. Mariana Sora: *Cioran jadís et naguère. Emil Cioran: Entretien à Tübingen*. L’Herne, Paris, 1988. 81.
2. Cioran: *Entretiens*. Gallimard, Paris, 1995. 28–29.
3. Uo. 44.
4. Uó: *Scrisori către cei de-acasă*. Humanitas, Buc., 1995. 18, 20.
5. Marta Petreu: *Cioran sau un trecut deocheat*. Polirom, Buc., 2011. 403.
6. Carol al II-lea: *Între datorie și pasiune*. II. Șansa, Buc., 1996. 168.
7. Cioran: *Scrisori către cei de-acasă*. 17.
8. Uo. 43.
9. Uo. 29–30.
10. Cioran: *Cahiers*. Gallimard, Paris, 1997. 585.
11. Uó: *Entretiens*. 279.
12. Uó: *Cahiers*. 556.
13. Uó: *Entretiens*. 216.
14. Uo. 280.
15. Uo. 162.
16. *Pro și contra Emil Cioran*. Coord. Marin Diaconu. Humanitas, Buc., 1998. 68.
17. Cioran: *Despre Franța*. Humanitas, Buc., 2011. 59.
18. Uó: *Œuvres*. Gallimard, Paris, 1995. 1630.
19. Uo. 675.
20. Cioran: *Scrisori către cei de-acasă*. 238.
21. Uó: *Œuvres*. 582.
22. Maurice Nadeau: *Un penseur crépusculaire*. L’Herne, Paris, 2009. 211.
23. Marta Petreu: i. m. 369.
24. Uo. 325.
25. Uo. 327.
26. Cioran: *Scrisori către cei de-acasă*. 43.
27. Muzeul Literaturii Române, Buk., Ms. 25142. Emil Cioran levele Petru Comarnescunak. Paris, le 11 Janvier 1947. A levél nyelve francia, eddig román fordításban közölték (*Manuscriptum*, 1998. 1–2. sz. 237–239.), és francia nyelvű munkákban románról fordítják vissza... Cioran: *Opere*. II. Editura Academiei, Buc., 2011. 1164–1166.
28. Robert Darnton: *George Washington’s False Teeth*. W. W. Norton & Company, New York, 2003. 12.
29. Monica Lovinescu: „Acum a plecat!...” In: Emil Cioran: *Razne*. Jurnalul literar, Buc. 1995. 4.
30. Cioran: *Scrisori către cei de-acasă*. 114.
31. Cioran: *Œuvres*. 581.
32. Uo. 635–636.
33. Uo. 807.
34. Cioran: *Țara mea. Mon pays*. Humanitas, Buc., 1996. 129–140.
35. Cioran: *Œuvres*. 851.
36. Uó: *Cahiers*. 699.

37. Uó: *Scrisori către cei de-acasă*, 189.
38. Tony Judt: *Un passé imparfait. Les intellectuels en France 1944-1956*. Fayard, Paris, 1992. 288.
39. Doris Heres: *Die Beziehungen der französischen Werke Emile Ciorans zu seinem ersten rumänischen Schriften*. Studienverlag Dr. N. Brockmeyer, Bochum, 1988. 25–26.
40. Stelian Tănase: *Cioran și Securitatea*. Polirom, Iași, 2010. 279.
41. Doris Heres: i. m. 41.
42. Cioran: *Œuvres*. 1005–1007.
43. Uó: *Entretiens*. 310.
44. Uo. 311.
45. Paul Valéry: *Œuvres*. II. Gallimard, Paris, 1960. 493. „Le secret d'un homme d'esprit est moins secret que le secret d'un sot.”
46. Mara Magda Maftai: *Cioran și utopia tinerei generații*. Ideea Europeană, Buc., 2009. 125.
47. Cioran: *Cahiers*. 208.
48. Uo. 88.
49. Cioran: *Œuvres*. 1231. (Bövebben: Uó: *Cahiers*. 215.)
50. Uó: *Cahiers*. 262.
51. Uo. 310.
52. Uo. 327.
53. Uo. 515.
54. Uo. 579.
55. Uo. 383.
56. Uo. 646–647.
57. Uo. 761.
58. Uo. 694.
59. Uo. 695.
60. Uo. 833.
61. Sanda Stolojan: *Nori peste balcoane*. Humanitas, Buc., 1996. 13.
62. Uo. 53.
63. Emil Cioran: „Garda de Fier a fost un moment delirant, șocant și nebunesc al istoriei României”. <http://expresul.ro/old/index.php?articole=1&rubrica=25&id=10775> (Utolsó letöltés: 2014. február 12.)
64. Cioran: *Scrisori către cei de-acasă*. 216.
65. Uo. 219.
66. Cavallès: Préface. In: Cioran: *Œuvres*. XXVII.

LÁSZLÓ SZABOLCS

MEGÉRTENI A NACIONALIZMUST

Feischmidt Margit (szerk.):

Nemzet a mindennapokban –

Az újnacionalizmus populáris kultúrája

■ Ha internetes vásárlás közben véletlenül a „Harcos” nevezetű ruházati honlapra téved a gyanútlan böngésző, itt egy sok felkiáltójeles figyelmeztetés fogadja, amely köntörfalazás nélkül közli, hogy „a Harcos nem csak egy divat, ennél sokkal több: fegyver a rendszer ellen...” Továbbá elmagyarázza, hogy a ruházat megvásárlása és viselése megkülönböztet a „szürke átlagtól, a rendszer rabszolgáitól”, sőt egyenesen a radikális hazafiak közösségének tagjává avat, akik „olyan hazáért küzdenek, amelyben a magyar nemzeti érdek mindenek felett áll”. (263.) A ruhákon lehet Trianon-kereszt, rovásírás vagy csak könnyedebb „népművészeti” motívum, a felavatásra pedig ott van minden nyáron a Magyar Sziget, ahol – Csodaszarvas energiatel segítségével – nemzeti rockra lehet bulizni hajnalig, majd kipihenni a fáradalmakat az árpádsávos hálósákban. A felsorolást persze lehetne folytatni, mert lassan a hétköznapi élet minden aspektusára létezik egy *nemzeti* termék, olyannyira, hogy az említett „szürke átlag” mindinkább kezd átváltani a piros-fehér-zöld árnyalataiba.

A nemzeti eszmével felturbózott, vonzóvá tett márkák és szolgáltatások körünk vegytiszta paradoxonjai közé tartoznak: kihasználva egy társadalmi és gazdasági válsághelyzetet, a fogyasztóknak egy antiglobalista moralizálással lemázolt, könnyen elérhető, pozitív identitást és autenticitást ígérnek, miközben a globális kapitalizmus legalapvetőbb, lokális megnyilvánulásai. Am a kétezres évekkel kezdődő sikerük, népszerűségük és a tömegkultúrára gyakorolt jelentős hatásuk jelzi, hogy egy széles körű társadalmi

igénynek tesznek eleget. A *magyaros* termékek iránti növekvő elkötelezettség pedig csupán a leglátványosabb, felszíni jele egy nagyobb, mélyebb átváltozásnak Magyarországon (és részben Erdélyben is), amely révén az etnokulturális értelemben leszűkített nemzeti identitás vált sokak számára a hétköznapi orientáció, beszéd és gyakorlat központi vezérelvévé. Ezt felismerve, a L’Harmattan kiadónál nemrég megjelent *Nemzet a mindennapokban – Az újnacionalizmus populáris kultúrája* című tanulmánykötet többek között arra keresi a válaszokat, hogy mire vezethető vissza ez a nemzeti azonosság utáni erőteljes igény; mivel magyarázható Magyarországon a nemzeti diskurzus domináns helyzetbe kerülése; és milyen társadalmi, kulturális és politikai következményei vannak ennek a paradigmatisztikus átváltozásnak.

A kötet szerzői (Feischmidt Margit, Glózer Rita, Ilyés Zoltán, Kasznár Veronika Katalin, Zakariás Ildikó) az általuk vizsgált kérdéseket az „újnacionalizmus” gyűjtőfogalmán belül tárgyalják, ami által a magyarországi jelenséget egyrészt belehelyezik egy olyan kortárs európai hullámba, amely többnyire hasonló módon hasznosítja újra a nacionalista beszédmódokat és politikai gyakorlatokat (gondolhatunk itt például a szélsőjobboldali pártok kiemelkedő sikerére a 2014-es európai parlamenti választásokon). Másrészt pedig érzékeltetni kívánják, hogy az elemzett jelenség újszerű, tipikusan 21. századi, s ezért struktúrájában és logikájában immár nem azonos a klasszikus (19. században kifejlődött) adminisztratív és politikai nacionalizmussal. A kötet új-

donságát, egyediségét és megkérdőjelezhetetlen fontosságát pedig az adja, hogy a már létező politikai és gazdasági elemzések mellett (és ezeket kiegészítve) az „újnacionalizmust” egy mélyreható kultúr-antropológiai és diskurzuselemzői szempontból vizsgálják. A kutatói perspektívából és a tudatos elemzői pozícióból származó érdem, hogy a könyvbe foglalt tanulmányoknak sikerült megtalálni (és remélhetőleg meghonosítani) egy olyan tudományos, semleges, de közérthető nyelvet, amellyel – a többszörösen kompromittált közbeszéd ellenére – eredményesen lehet tárgyalni vitatott témákról. A fő cél ebben a megközelítésben ugyanis nem a normatív kritika vagy a morális elítélés (noha ezeknek is megvan a jogos kontextusuk és megfelelő műfajuk), hanem a megértés folyamatának elősegítése, ami nem csupán szakmailag hasznos, hanem társadalompedagógiai szempontból is fontos feladat.

A kötet két, 2008 és 2012 között végzett nagyszabású kutatás eredményeinek az összesítéséből született, és ezáltal többnyire hiteles képet tud adni az elmúlt évtizedben lezajló folyamatokról. A könyvben használt antropológiai „alulnézet”, fogalomrendszer és metodológia részben folytatása, részben pedig szükséges továbbgondolása egy korábbi, Rogers Brubaker által vezetett átfogó kutatásnak, amely az ezredforduló idején vizsgálta meg Kolozsvár interetnikus viszonyait és a romániai nacionalizmus természetét.¹ Ám a két kutatás végkonklúziói lényegesen eltérnek egymástól, mondhatni szinte ellentétesek. A kolozsvári terepmunka ugyanis azt bizonyította, hogy – noha az etnikai identitások jelentős szerepet játszanak több hétköznapi kontextusban – a román vagy magyar lakosok elenyésző hányada mobilizálható a politikai elit által kialakított és ismételten erőltetett nacionalista diskurzusokkal. Ezzel szemben a magyarországi kutatások az „újnacionalista” váltás kapcsán pedig egy fordított folyamatot írnak le. Pontosabban azt, hogy miként lett egy viszonylag szűk, de erőteljesen nacionalista világszemlélet tükröző szubkultúrából egyre inkább mainstreamesedő, a populáris kultúra nagy részét és egy fiatal politikai nemzedéket meghatározó társadalmi jelenségé. Ebben az új kontextusban és tagadhatatlanul új (történelmi) korszakban az antropológiai érdeklődés immár a szélsőjobb-

oldali radikalizmus sikerének hátterét próbálja felderíteni. Tágabb értelemben, igyekszik feltérképezni azt a társadalmi terepet, amelyre a nacionalizmust (és időnként a burkolt rasszizmust) újrashasznosító pártpolitika építkezhetett az elmúlt 5–6 évben. A bevezetőben Feischmidt Margit ezt a némileg meglepő felismerést úgy fogalmazta meg, hogy: „jelenleg nem az állam játssza, játszotta a magyar nacionalizmus meghatározásában a főszerepet, hanem a civil aktorok, a szélsőjobboldali politika és média, amit egy egész identitáspolitikai ipar támogat”. (8) Vagyis az „újnacionalizmus” keretén belül a nemzeti eszme nem (csupán) egy „felülről jövő” politikai ideológia, hanem mindenekelőtt olyan hétköznapi kognitív háló, amely „azáltal válik a társadalom jelentős részévé, hogy komodifikálódott, beépült, beikódolódott a mindennapi cselekvésekbe, a kulturális fogyasztásba, és a világban való tájékozódás újrakalkitott kerete lett”. (287.)

Azáltal, hogy a kutatók a „mindennapokra” helyezik a hangsúlyt, és érveiket, konklúzióikat a hétköznapi gyakorlatoknak, beszélgetéseinek, sajtójának az elemzésére építik, érzékletesen ki tudják mutatni, hogy a nemzeti világszemlélet egy naponta újratelepítő normalitásként lehet felfogni. Olyan meghatározó keretként, ami által a modern avagy posztmodern, de mindenképp késő kapitalista, fogyasztói, „elidegenedett” társadalomban kisebb-nagyobb embercsoportok értelmet, célt, tevékenységet találnak, alkotnak maguknak. Ez természetesen nem a nacionalizmus (és számos negatív társjelenségének) apologetikája, hanem inkább a tudományos ellensúlyozása olyan tekintélyes elméleti-eszmei narratíváknak (és itt együtt említhetjük a marxizmust, a liberalizmust, a kozmopolitizmust stb.), amelyek teleologikus világszemlélete szerint a nacionalizmus és az etnikai identitás tulajdonképpen történelmi-kulturális anakronizmus, s ennek logikus következményeként előbb-utóbb el kellene tűnnie. Ezen beszédmódok (ön)kritikátlan gyakorlása pedig egyrészt komoly félreértése az emberi csoportok, társadalmak kohéziós tulajdonságainak; másrészt pedig a nemzeti identitásukat komolyan megélt állampolgárok egyoldalú, arrogáns és türelmetlen kizárása a szűken felfogott modernitásból, európai-ságból, a kortársi létből.

A kötet szerkezeti logikájára az jellemző, hogy a tematikailag és fogalmilag jól elhatárolt részek az összjelenség különböző aspektusait és dimenzióit tárgyalják esettanulmányokon keresztül. Különösen hasznossá teszi pedagógiai szempontból a könyvet, hogy szinte mindenik fejezetben a tárgyalt téma kapcsán alaposan megszerkesztett szakirodalmi bemutatót találunk, amely több esetben is az első magyar nyelvű ismertetése egy-egy kutatási metodológiának. A Feischmidt Margit által jegyzett előszó pedig jelenleg minden bizonnyal az egyik legátfogóbb és legfrissebb bevezetést nyújtja a nacionalizmuskutatás magyar és nemzetközi irodalmába.

A könyv első részében az „újnacionalizmus” két fő aspektusáról találunk részletes elemzést: egyrészt a történelmi narratívák és szimbólumok központi szerepéről, másrészt pedig a jelenség erőteljes generációs jellegéről. A Magyarországon és sok más európai országban 1989 után létrejött politikai és ideológiai legitimitáshiány ugyanis elősegítette azt a folyamatot, amelynek révén a történelmi emlékezet populáris konstrukciói és a népszerű szimbólumokra összpontosító emlékezés rítusai egyre inkább átvették a közösségi, illetve politikai életben a főszerepet. Hofer Tamás kutatásainak nyomdokán haladva mutatja be Feischmidt Margit, hogy miként vált a Trianon- és a Nagy-Magyarország-kultusz az „újnacionalizmus” mitikus motorjává, azaz olyan rendkívül közkedvelt kulturális szimbólummá, amelynek ünneplésében találkozott az alulról jövő társadalmi igény és a (konzervatív, illetve szélsőjobboldali) pártpolitika kezdeményezése. A magyar kontextusban beállt társadalmi válság olyan revíziós igényt termelt ki, amely az állampolgárság által meghatározott nemzeti közösség képe helyett inkább igyekszik helyreállítani egy történelmi dicsőségre és kulturális fölényre épülő nemzeti önképet. Ebben az értelemben Trianon sikeres „felhasználása” azzal magyarázható, hogy szimbolikus inverziója által a jelen dicstelensége ellenében a múlt fiktív dicsőségét, az etnokulturális nemzet egységét lehet felmutatni.

A probléma elméleti felvezetése után a következő fejezetben az „újnacionalizmussal” kapcsolatos hipotézisek részletes ellenőrzését és bizonyítását találjuk.

A kutatók 14 fókuszcsoportos interjú keretén belül 18 és 30 év közötti (budapesti és vidéki) alanyokkal lezajlott beszélgetések alapján elemzik a nemzetről, identitásról, ellenségekpekről, politikai orientációról és történelemről kialakult diskurzusokat. A fejezet konkrétabb célja, hogy magyarázatokat találjon a fiatal nemzedéknek a szélsőjobboldali pártok iránt érzett szimpátiájára, elkötelezettségére (amit már számos közvélemény-kutatás jelzett). Fontos itt felismerni és megérteni, hogy a beszélgetéseket kezdeményező antropológiai odafigyelés nem egyszerűen egy kutatói gesztus, hanem a magyar társadalomban jelenleg igencsak hiányzó, világnézeti szakadékokon átívelő megértési szándék megnyilvánulása is. A radikális jobboldali diskurzushoz és világszemlélethez vonzó fiataloknak a közbeszédben történő „lefasisztázása” vagy enyhébb esetekben „zavaros fejű eltévedtekként” való leírása nem visz közelebb az általuk meghozott döntések megértéséhez. A fókuszinterjúk vizsgálata kimutatta, hogy a fiatalok politikai preferenciáit egy értékrendbeli és életvitelbeli váltás határozza meg, amelyet tradicionalista-kommunitárius fordulatként fogalmaztak meg az elemzők. Eme váltást a (fentebb már említett) társadalmi válság nyomán létrejött társadalmlélektani helyzet okozza, vagyis egy nemzedék-specifikus, kollektív frusztráció: egzisztenciális félelem, bizonytalanság és főleg kiábrándultság abból az elitből, abból a rendszerből, amelyek az érzékelt problémákat nem képesek kezelni. (154.) A frusztráció leküzdését pedig olyan önértékelési diskurzusok kialakításával hajtják végre, amelyek kulturális, nemzeti és helyenként faji szupremáciát igazoló narratívákon alapulnak. Vonzó és dinamikus baloldali alternatíva hiányában ezek a fiatalok a szélsőjobboldali pártokban és szervezetekben találják meg helyüket.

A következő rész különböző nacionalista keretű civil performanszokat és kulturális fogyasztási szokásokat vizsgál meg. Bemutatja, hogy ezek miként alakítanak ki olyan ideiglenes közösségeket, amelyek révén a résztvevők meg tudják tapasztalni a nemzeti identitás és összetartozás élményét. Ilyes Zoltán egy turisztikai formába oltott, tömeges emlékezési rítusról ír, bemutatva azt a „nemzeti zarándoklatot”, amely – a csíksomlyói

búcsúval összefonódva – a Gyimesbükk mellett levő „ezeréves határ” meglátogatása által kíván (újra)alkotni egy virtuális össznemzeti élményt. Zakariás Ildikó magyarországi civil szervezetek külhoni jótékonyági programjainak vizsgálatával elemzi a „nemzeti filantrópia”, vagyis az etnikailag meghatározott szolidaritás jelenségét, és izgalmasan írja le azt a dichotóm függőségi viszonyt, illetve ideológiai interakciót, amely a támogatók és támogatottak között létrejön. A harmadik fejezet pedig a magyarországi populáris tömegkultúra egyik újonnan kialakult és népszerűvé vált részéről, a „nemzeti rock” jelenségéről és ennek a szélsőjobb-oldali mozgalmakkal (Jobbik Magyarországért mozgalom, Hatvannégy Vármege Ifjúsági Mozgalom) összefonódott szocializációs élményvilágáról szól.

A kötet záró része az „újnacionalista” átalakulás legnegatívabb következményével foglalkozik, tudniillik azzal, hogy az országos és lokális szinteken tapasztalható gazdasági nehézségek és társadalmi deklasszálódás kontextusában a pozitív magyarságkép kialakításának diszkurzív folyamata egyidejűleg megteremti magának az etnikai és faji alapon meghatározott ellenségképet. Magyarország falvaiban és városaiban az 1989 után bekövetkezett szociális dinamika folytán a felerősödő nacionalista világszemlélet ezt az ellenséget a „cigány” kategóriával határozta meg, és ennek következtében diszkriminatív, kirekesztő és szegregáló gyakorlatokat támogatott. A mediatizált eseményről elhíresült Gyöngyöspatán és más falvakban készített terepmunka kimutatta, hogy a kirekesztés diskurzusaiban a „magyar”

kategória kulturálisan és morálisan a „cigány” fölé van helyezve, akárcsak egy kasztrendszer hierarchiájában. A falvakban befolyásos szerephez jutó „magyar” elitek a hagyományörzés, a rendfenntartás és tisztaság nosztalgikus narratívái révén egy etnikailag homogén közösséget szeretnének kialakítani, és láthatatlanná tenni az általuk érzékelt másságot. Az újnacionalizmus által meghatározott kognitív keret ilyen körülmények között a „mindennapi rasszizmus” szövegeit és gyakorlatait hozta létre. Ezek egyrészt gyakori konfliktusokat okoznak, ellehetetlenítve a békés együttélést, másrészt pedig alapot adnak a Magyarországon egyre erősödő szélsőjobboldali politikának.

Mindezeket figyelembe véve megállapítható, hogy a *Nemzet a mindennapokban* egy igazi társadalomtudományi és kutatói mérföldkő, de ugyanakkor – közérthető, precíz elemzési nyelve és érdekesítő érvelése ellenére – egyáltalán nem könnyű megemészteni a kötet egészét a tárgyalt témák súlyossága és felkavaró jellege miatt. A távolságtartó leírások nem tudják az értelmezett példák, kiemelt esetek megrendítő és néhol kétségbeesítő hatását elvenni, s így az olvasás önkéntelenül egy „pokoljárás” és kegyetlen szembesülés élményére hasonlít. Embertársaink, nemzettársaink és jelen korszakunk ideológiai tendenciáinak a megértése egyáltalán nem könnyű feladat, alázatos odafigyelést és kritikai attitűdöt igényel mindenkor. A tanulmánykötet által felnyitott és járhatóvá tett elemzői útvonalak remélhetően segítenek ebben a kikerülhetetlen, türelmet igénylő feladatban.

■ JEGYZET

1. Rogers Brubaker – Feischmidt Margit – Jon Fox – Liana Grancea: *Nacionalista politika és mindennapi etnicitás egy erdélyi városban*. L'Harmattan, Bp., 2011.

NEMZETEK, NEMZETISÉGEK – INTERETNIKUS KAPCSOLATOK

Romsics Ignác: *Nemzet, állam, régió.*

*Tanulmányok Erdélyről és a Kárpát-medence
interetnikus kapcsolatairól a 19–20. században*

■ Romsics Ignácot elsősorban a 20. századi magyar történelem s azon belül is a Horthy-korszak kutatójaként ismerik a történelem iránt érdeklődő olvasók. A munkásságát közelebbről figyelőknek mindazonáltal feltűnhetett, hogy az utóbbi 10–15 évben érdeklődése két irányban is kitágult: a historiográfia és az etnikai konfliktusok témakörében is több kötet jelent meg a neve alatt. Ezek sorából kiemelkedik a 19–20. századi magyar történetírásról készített áttekintése (*Clio bővületében*, 2011) s az ugyancsak összegző jellegű, ám jóval korábbi, először 1998-ban megjelent *Nemzet, nemzetiség és állam Közép-Kelet- és Délkelet-Európában a 19–20. században* című munkája. Mostani kötetének tematikája, amely hét, korábban megjelent írását tartalmazza, ez utóbbival mutat szoros rokonságot. A fényképészetből vett hasonlattal élve a nagyított mintegy kistotálra váltva ugyanazokat a problémákat, amelyeket jó 15 éve az egész nagytérségre vonatkoztatva vizsgált, ezúttal a Kárpát-medencére és azon belül is Erdélyre fókuszálva kapta lencsevégre.

A kötet nyitótanulmánya a Habsburg Birodalom küzdelmét mutatja be a birodalmon belüli nacionalista törekvésekkel a 19. század elejétől az I. világháború végéig. Ez először 1999-ben jelent meg egy Habsburg Ottóval készített terjedelmes életútinterjú bevezetéseként (*Egy év Habsburg Ottóval*, 1999). Az időhatárok és a szerteágazó tematika már eleve jelzi, hogy a szerző nem egy kiterjedt kutatás részeredményeiről számol be írásában, hanem a releváns szakirodalom áttekintése alapján vázolja fel a főbb tendenciákat, és fogalmazza meg véleményét. A kulcskérdés, amely így vagy úgy a téma minden kutatóját foglalkoztatja: a Monar-

chia 1918-as felbomlásának megítélése. Ismeretes, hogy az erre adott történeti válaszok különböznek. Ki a belső tényezőket, a nacionalizmus explozív erejét, ki a szomszédos irredentákat, ki a nagyhatalmi akaratot, ki a háború végére kialakult kaotikus, polgárháborús állapotokat teszi elsősorban felelőssé a történetekért. Romsics mindezeknek szerepet tulajdonít, anélkül azonban, hogy hierarchiát állítana fel közöttük. Nem gondolja, hogy ami történt, az „elkerülhetetlen szükségszerűség” volt, de azt sem, hogy „merő véletlen”. A fenti tényezők tendenciaszerűen hatottak, és együttesen idézték elő a felbomlást. Elképzelhető – hangsúlyozza –, hogy a háború előtti föderalizálás, illetve a demokratikus hatalommegosztás más módszereinek az alkalmazása a birodalmon belüli kohézió erejét növelte, a nemzetiségi szeparatizmusét pedig csökkentette. Ennek kipróbálását azonban elmulasztotta a politikai elit, s „a birodalom sírjának megásásához így maga is tevőlegesen hozzájárult”. (68.) Arra az eshetőségre, hogy a föderalizálás nemcsak integráló, hanem dezintegráló hatásokat is kifejtett volna, tehát lehetséges, hogy nem késleltette, hanem sietette volna a felbomlást, Romsics ebben az írásában nem utal. Más munkáiban azonban elég nyilvánvalóvá teszi, hogy a multietnikus nagy birodalmak felbomlását kisebb és kulturálisan homogénebb politikai egységekké a közép- és kelet-európai államfejlődés feltartóztathatatlan tendenciájának tartja. Vagyis a szomorú vég elkerülhetetlen volt, ám annak időpontja és konkrét formája a történelmi véletlenektől függött.

A történelem iránt érdeklő olvasók szélesebb körének készült bevezető esszét négy szakszerűbb és kifejezettebben Erdéllyel

foglalkozó tanulmány követi. Az első, amely Bethlen István Erdély státusával kapcsolatos terveit veszi sorra, még az 1980-as években keletkezett. A sok hamvába hullt elgondolás közül részletesen tárgyalja az 1919–20-as titkos román–magyar tárgyalásokat, melyek során a magyar tárgyalók – köztük Bethlen – olyan státust kértek Erdély számára, mint amilyennel 1867 és 1918 között Magyarország rendelkezett a Monarchiában. A bukaresti román kormány eltérítése Erdély beolvadásától azonban sem ezzel, sem más javaslattal nem sikerült. Erre csak erőteljes nagyhatalmi nyomással és/vagy az erdélyi román elit regionális elgondolásainak karakteresebb képviselésével kerülhetett volna sor, ami azonban egyaránt hiányzott. A kötet a tárgyalások francia nyelvű dokumentációját is tartalmazza. Ezt sok évvel ezelőtt Romsics bányászta ki a Magyar Országos Levéltár anyagai közül. Kár, hogy a néhány oldalas szöveg magyarra fordítását sem a szerző, sem a szerkesztő nem érezte feladatának.

A román és a magyar vezetés Hitler erélyes felszólítására 1940 nyarán ismét tárgyalóasztalhoz ült, ám megegyezni ekkor sem tudott. Az ezt követő döntőbíráskodás történetét többen feldolgozták, utoljára és legteljesebb, monografikus formában Romsics egyik doktorandusa, a bukaresti levéltári anyagokat is felhasználó L. Balogh Béni. A kötet ezzel kapcsolatos, viszonylag rövid írása sikerült összefoglalása a legfontosabb tudnivalóknak, s egyben jó átkötés a szövetségesek Erdéllyel kapcsolatos háború alatti terveinek és az 1945–46-os rendezésnek a tárgyalásához. Ez utóbbiak ismét gazdag hazai és külföldi levéltári és egyéb anyagokon alapuló szaktanulmányok, amelyek azonban Romsics más írásaihoz hasonlóan egyáltalán nem nehézkesek; a szerző világos vonalvezetésének és gördülékeny stílusának köszönhetően a nem történészek számára is könnyen befogadhatók. E két tanulmány alapja Romsics két korábbi könyve: a washingtoni béketervekről még 1991-ben közzétett forrásközlése (*Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*) s az 1947-es békéről írott 2006-os monográfiája (*Az 1947-es párizsi békeszerződés*). A kulcskérdés mindkét esetben, a háború alatti béketervezés és a háború utáni békekötés során is Erdély státusa, illetve a román–magyar határ megállapítása volt. Azt, hogy 1920-ban

igazságtalanul és saját stratégiai céljaik szempontjából is hibásan döntöttek, az 1940-es évekre nemcsak az Egyesült Államok és Nagy-Britannia, hanem Franciaország diplomatái is belátták. Ezért – különösen az amerikaiak – Erdély független állammá szervezését is fontolóra vették. A Szovjetunió viszont, amely az 1930-as évekig maga is támogatta a magyar határok módosítását, sőt Erdély önállósítását is, Besszarábia átengedéseért cserébe a trianoni határok helyreállítását szorgalmazta. A háború végére kialakult katonapolitikai helyzetből és a nagyhatalmak érdekszféra-politikájából következett, hogy a szovjetek maradéktalanul érvényesíteni tudták álláspontjukat. Ezen az sem változtatott, hogy 1943–44-ben a szovjet béke-előkészítők körében is felmerült a sem Romániához, sem Magyarországhoz nem tartozó, hanem Moszkvából igazgatott „független” Erdély ötlete.

Az új békeszerződés 1947-es aláírásával egyidejűleg az egész nagyregióban fegyorsult a szovjetizálás folyamata. Ez az egyes nemzeti történelmek átírását is maga után vonta. A kötet következő rövid írása e folyamat két fontos elemére mutat rá: a másodszor is kisebbségi helyzetbe került magyarság helyzetének tabusítására és a Szovjetunió 1945–47-es szerepének az idealizálására. A skizofrén helyzetet jól tükrözte Kádár egyik 1962-es – zárt körben tett – kijelentése: „Igazságosnak kell nevezni a második világháborút lezáró szerződést, de ami helyre van állítva, az imperialista rablószerződés.” (224.) Vagyis tudjuk, hogy Párizs Trianon megisméltése, de nem mondjuk, mert nem mondhatjuk.

A kötet utolsó tanulmánya tipológiai kísérlet az etnikai konfliktusok kezelésének technikáiról. Az állami politikák céljaiból kiindulva Romsics két alapvető stratégiát különít el: a multikulturális vagy polietnikus megközelítést, amely természetesnek tekinti vagy legalábbis elfogadja az államon belüli származási, kulturális és egyéb természetű különbségeket, illetve a homogenizációs vagy monoetnikus alapállást, amely a különbségek megszüntetésére törekszik. Utóbbiakról írva olyan egymástól távol álló, ám céljukat tekintve rokon módszereket mutat be és értékel, mint a genocídium, az asszimiláció, a népességmozgás és a politikai határok megváltoztatása. A kötet többi írásától eltérően, amelyek kivétel

nélkül történeti jellegűek, és elméleti általánosításokba nem bocsátkoznak, ez a tanulmány a politológiai irodalomban gyakori absztrakciós konstrukciókra emlékeztet. Példáit sem csak a térségből, hanem a világ minden részéből veszi. A történelmi hagyományokból és a nemzetközi szervezetek politikájából kiindulva prognózisa szerint régióinkban olyan nemzeti vagy etnikai demokráciák kialakulása várható, amelyek a kisebbségeket nem nyomják el, sőt külön kulturális jogokat biztosítanak számukra, ám államalkotó társnemzetként nem ismerik el őket. A kisebbségek öngazgatása területi vagy egyéb alapon ebből következőleg nem megengedett, s az állam iránti lojalításu-

kat a többség folyamatosan kétségbe vonja. Példaként Ukrainára, Szlovákiára, Horvátországra és Romániára utalt, de – ismereteink szerint – utalhatott volna a balti államokra és Szerbiára is.

A kötet fedőlapját – a Komp-Press Kiadó legtöbb kiadványához hasonlóan – Könczey Elemér színes grafikája díszíti. Ennek absztrakt szimbolikája a recenziens számára ugyanazt sugallja, mint amiről Romsics tanulmányai szólnak: többség és kisebbség, állam és régió bonyolult viszonyrendszere újabb kori történelmünkben folyamatosan távol volt és ma is távol van attól, amit harmonikusnak nevezhetnénk.

Sipos József

„MINDEN VAN KÖZTÜNK”

Schein Gábor – Szűcs Teri (szerk.):

„Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban

■ Nagyszabású munkát jelentetett meg az ELTE Eötvös Kiadója: a „Zsidó” *identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban* című kötet húsz tanulmánya olyan 20. századi és kortárs műveket, illetve írói életműveket vizsgál, melyekben a zsidó identitáshoz való viszony reprezentálódik valamilyen formában. A tanulmányok szerzői közt találunk régóta publikáló, idősebb szakembereket és fiatal irodalomtörténészeket, sőt doktorandusokat is. A szerkesztők – Schein Gábor és Szűcs Teri – a kötet előszavában egyrészt indokolják a címbeli „zsidó” szó idézőjeles használatát, másrészt pontosítják az „identitásképek” fogalmát. Úgy vélik, a „zsidó” szó mind a hétköznapi, mind a tudományos nyelvhasználatban a legveszélyesebb szavak egyike, melynek „alig feltérképezett örvénylése” alapvetően befolyásolta és befolyásolja a magyar történelem alakulását és a személyes emberi sorsokat. A szerkesztők felfogásában – s nyilvánvalóan a tanulmányok szerzőiében is – a „zsidó” olyan folyamatosan változó, összetett társadalmi-pszichológiai „identitáskonstrukció”, mely különféle identifi-

kációs mintázatokba ágyazódva, azoktól elválaszthatatlanul jelenik meg. A kötet célja, hogy bemutassa, milyen poétikai-retorikai eljárások révén jelentődik meg ez a bonyolult identitásképek a választott alkotásokban. A szerkesztők hangsúlyozzák, hogy a bemutatott írók „zsidóságával” nem kívánnak foglalkozni, ahogy azal sem, hogy az egyes szerzők meglévő – vagy épp hiányzó – „zsidó” identitástudata miként befolyásolta alkotói énjüket és irodalomtörténeti helyüket.

A vizsgált művek és életművek kiválasztásának nemcsak esztétikai, hanem számos más – történeti, szociológiai, pszichológiai és egyéb – szempontja is volt, ezért kevésbé ismert vagy irodalomtörténeti szempontból kevésbé jelentősnek tartott alkotások, illetve szerzők is megtalálhatók a kötetben. A kép egyáltalán nem teljes – teszik egyértelművé a szerkesztők –, számos olyan alkotó és probléma kimaradt, akinek és aminek helye lett volna még a kötetben; nem szerepelnek olyan elemzések sem, melyek a különféle antiszemita diskurzusok által létrejött identitásképekkel foglalkoznának. A kötet ta-

nulmányai azonban – hangsúlyozza a két szerkesztő – csak a kezdetét jelenthetik egy további alapos kutatómunkának, mely többek közt az itt nem tárgyalt, hiányzó identitásalkotó tényezőket is figyelembe veszi.

Kronologikus sorrendben haladva Erdős Renée 1915 és 1929 között keletkezett *Ősök és ivadékok* című tetralógiájának vizsgálatától (Mészáros Zsolt tanulmánya) ível a kötet Kószeg Ferenc műveinek – *K. történetei*, 2009, *Múltunk vége*, 2011 – Szűcs Teri által írt elemzéséig. A tárgyalt szerzők között szép számban vannak alig vagy kevéssé ismert alkotók: a két háború közti korszakból Pap Károly vagy Zsolt Béla neve cseng talán ismerősebben a már szinte elfeledett Markovits Rodion vagy Körmendi Ferenc nevénel, de a vészszakokban vagy a háború után született művek, illetve szerzők többsége sem tekinthető különösebben ismertnek. (Nem véletlen, hogy a Magyar Narancs *Elsüllyedt szerzők* című kitűnő sorozatában bemutatott írók közül jó néhányval találkozhatunk a kötetben.)

Ám akár ismert, akár ismeretlen a vizsgált szerző vagy mű, az identitás problémájának mikéntjére koncentrááló elemzések mindegyike tartogat meglepetéseket az olvasó számára; a tanulmányok egymásutánja pedig drámai képet fest a különböző identitásstratégiákban megnyilvánuló, sok esetben kudarcos önazonosság-keresésekről.

Az első elemzésből például kiderül, hogy Erdős Renée önéletrajzi regénytetralógiájának főszereplője sikertelenül próbálja szubjektumában összeegyeztetni a „zsidó” és a „keresztény” szellemiséget kora magyarságtudatával. A tanulmány konklúziója, hogy Erdős műve, melyben számos antiszemita toposz is megjelenik, arra az „identifikációs kényszerpályára” reflektál, amelybe a hazai zsidóság szorult a húszas-harmincas években. Keresztény és zsidó szellemiség összeegyeztetésének másféle, de szintén kudarcos útja jelenik meg Pap Károly novelláiban és *Azarel* című regényében – az író munkáival két szerző, Gintli Tibor és Clara Royal is foglalkozik –: a megmerevedettnek érzett zsidó hagyomány átértelmezésével, Jézus tanításának befogadásával próbál Pap Károly egy „átváltozott” zsidó identitást megteremtteni hősei számára.

Zsolt Béla 1935-ben írt *Kínos ügy* című művében a regényt elemző Jablonczay

Tímea szerint már a harmincas évek faszálódó Magyarországnak nyugtalanító kérdései jelennek meg. Az elemzés azt a regénybeli folyamatot mutatja be, melynek eredményeképp a „zsidó” testi sebként, stigmaként jelöli meg viselőjét, s e megjelöltség miatt a főhős már nem képes önmagát egységként tapasztalni, énje „darabokra török”.

Schiller Erzsébet az első magyar világhírű könyv, a *Szibériai garnizon* írójának, a világhírből a teljes ismeretlenségbe hulló Markovits Rodionnak a pályaképét rajzolja meg. A tanulmány az 1939-ben megjelent, az avasi zsidó közösség világáról írt *Reb Áncslí* című novelláskötetet elemzi részletesebben: a novellákban elemzi elbeszélő sorsközösséget vállal a falubeli ortodox zsidókkal, holott – mutat rá a tanulmány – Markovits korábbi műveiben a zsidóssággal való azonosulás nyomai nemigen lelhetők fel. E kései novellákban viszont – teszi hozzá a tanulmány írója – az író „mintha megérezte volna e közösség végőráját”, s ennek a világnak kívánt volna emléket állítani.

A harmincas években rendkívül népszerű Körmendi Ferenc három regénynek bemutatásával Deczki Sarolta a *middlebrow* kategóriájába tartozó műveket választott elemzése tárgyául. A jórészt sztereotip megoldásokat és sablonos szereplőket felvonultató regények vizsgálata nem haszon nélküli a mai olvasó számára, győz meg minket Deczki írása: ha nem is árnyalt, de pontosabb képet kaphatunk e művekből a hazai asszimilálódott zsidók sorsáról, akikre az egyre inkább tért nyerő szélsőjobboldali gondolkodás ráerőszakolja a számukra nem sokat jelentő zsidó önazonosságot.

A „zsidó” identitással „birkózó” hősök után Kelemen Ágnes Katalin írásában Bálint Györgyről olvashatunk, aki magát sohasem határozta meg zsidóként, és nem is írt a „zsidókérdésről”; a neves publicista univerzális humanizmusából következően csak azokban az ügyekben hallatta a hangját – olvashatjuk a tanulmányban –, melyekben a lelkiismerete miatt volt érdekelt, s azokban nem, amelyekben születése miatt volt érintett. A harmincas évek népi-urbánus vitájába is érintettsége miatt nem kapcsolódott bele, ahogy barátai, Radnóti és Vas István sem. Ugyanakkor nem szakította meg a kapcsolatot nagypolgári szüleivel – a tanulmány e kapcsolat ismertetéséhez felhasznál

nálja az édesapa, Bálint Ármin mindmáig kiadatlan, rendkívül izgalmas naplójának részleteit. Bálint György – mint az köztudott – sorsának tragikusra fordulását antifaszizmusa mellett zsidó származása miatt sem kerülhette el.

Németh Andornak viszont a második zsidótörvény nyilvánosságra hozatala után sikerült elhagynia Magyarországot, s az emigrációban fejezte be a *Kafka és a zsidó titok* című könyvét – ez a mű áll a Tverdota György által írt tanulmány középpontjában. Németh Andor Kafka zsidóságát központi kérdésnek tartja, és e szempontból is értelmezi a Kafka-műveket, miközben az európai modernség irányzataival is párbeszédben áll. Az 1947-ben francia nyelven megjelent munka viszont Magyarországon, a „népi demokrácia” korában nem jelenhetett meg, így hatást sem gyakorolhatott a hazai olvasókra.

Az 1947-től a *Szabad Nép* irodalmi rovatát vezető Keszi Imre pályaképéről Scheibner Tamás tollából olvashatunk elemzést: a tanulmány nem a „rettegett” ítézt, hanem a harmincas években még a népiekhez csatlakozó, zenekritikusként induló Keszinek a zsidóság „közvetítő” szerepéről és a különböző intellektuális hagyományok összeegyeztetéséről vallott nézeteit vizsgálja – hozzátéve, hogy az ötvenes évekre az „utópiák igézetébe” került Keszi keveset őrzött meg ezekből az eszmékből.

Szilágyi Zsófia iskolaregényeket, illetve az iskola világát is megjelenítő műveket, Szép Ernő *Hetedikbe jártam*, Kosztolányi Dezső *Aranysárkány*, Móricz Zsigmond *Forr a bor* és Szabó Magda *Abigél* című műveit vizsgálja. A háború előtti regényekben a kiközösítésnek és a zsidó–magyar együttélés konfliktusainak számos nyomát találja, az *Abigél* kapcsán viszont megállapítja: a mű hamis és idilli képet fest a második világháború alatti zsidóüldözésről, vagyis a Kádár-korszakra jellemzően nem létezőnek tekinti a problémát.

Bár 1945 után születtek olyan memoárok és önéletrajzi jellegű munkák, melyek a háború alatti eseményekkel vagy a holokauszttal foglalkoztak, e művek közül viszonylag kevés került be az irodalomtörténeti kánonba, állapítja meg György Péterre hivatkozva Lengyel Imre Zsolt, aki az irodalomtörténeti összefoglalókban szintén nem szereplő *Fehér ke-*

nyér című regényt, Sásdi Sándor 1946-ban megjelent művét elemzi. A tanulmány szerint Sásdi faluban játszódó regénye arra tesz kísérletet, hogy szimbolikus újralkossa a holokauszt előtti világot, s hogy a „paraszt”, a „zsidó”, az „úr” ne egy homogén csoport tagjaként jelenítődjön meg, hanem bonyolult, sokszor egymásnak ellentmondó identitásalakító tényezők „szétszálazhatatlan” egységként, rámutatva a fenti elnevezések pontatlanságára.

Szép Ernő *Emberszag* című regénye szintén egy „megelőző világrend perspektívájából” tekint a holokausztra. Turi Tímea tanulmánya meggyőzően mutatja be, hogy Szép Ernő „naív retorikája” miként válik erkölcsi alapállássá és politikai állásfoglalássá a regényben; a munkaszolgálatba sorolt emberekre rácsodálkozva állapítja meg például az elbeszélő, hogy „minden van köztünk”, s a különbségek aprólékos számbavételének gesztusa egyértelmű lázadásként értékelhető a holokauszt homogénizáló logikájával és gyakorlatával szemben. Turi Tímea az *Emberszag* és Kertész Imre *Sorstalansága* között több rokon vonást is kiemel: mindkét műben megjelenik az unalomban eltöltött időszakok kínzó üresjáratainak megjelenítése és annak felismerése, hogy a munkaszolgálatba, koncentrációs táborba hurcolt emberek számára a gondolkodástól való megfosztottságuk történetük és sorsuk elvesztésével fenyeget.

Kisantal Tamás Kertész Imre 2000-es évekbeli szövegeiben azt a folyamatot mutatja be, melynek során az író megpróbált elszakadni az őt kisajátítani és/vagy kiközösíteni igyekvő stratégiáktól, és a rárótt szerepeket elutasítva új identitást alkotott magának: a közép-európai zsidó író identitását, mely „csak saját magát, illetve az egyetemes kulturális eszményeket képviseli”.

K. Horváth Zsolt tanulmányának középpontjában a munkaszolgálatos Mérei Ferenc és Mérei Vera levelezése áll. A házaspár levelezőlapjait – melyeket ugyan túlzás lenne irodalmi alkotásoknak nevezni, de az identitáskép reprezentációjára valóban alkalmasak – elemző írásmű azt tárja fel, hogy a leküzdött nehézségekről és jövővel kapcsolatos tervekről szóló üzenetek miként járultak hozzá a szörnyűségek elviseléséhez, és váltak a túlélés egyik eszközévé a Mérei házaspár számára.

A holokauszt irodalmi megjelenítésével több tanulmány is foglalkozik. Hevesi Judit a „hiány elbeszélésének” a motívumait mutatja be Székely Magda *Éden* című visszaemlékezésében; Marczišovszky Anna pedig Mándy Stefánia *Egy halott álmaiból* című Auschwitz-prójáját elemzi érzékenyen, melynek során bemutatja a Tábor Béla és Szabó Lajos által fémjelzett, Mándy körüli szellemi kört is. E kör tagjai számára a zsidó identitás felvállalása természetes volt, ahogy a zsidóüldözésről való beszéd sem számított tabunak, holott a cionista vezetők 1949-es letartóztatását követően a holokauszt nyilvános emlegetése lehetetlenné vált. A kör tagjai szerint viszont Auschwitz „a legfontosabb tény”, melyhez meg kell találni a megszólaltatásához szükséges új nyelvet – Mándy Stefánia szürreális és reális motívumokból szőtt prózaverse e nyelv létrehozására tesz kísérletet A magyarországi zsidóüldözésre való emlékezés és a szóval és képpel történő ábrázolás lehetőségét – illetve lehetlenségét – vizsgálja Lénárt Tamás tanulmánya, mely Márton László *Árnyas fűtca* című regényét veti össze az *Órizd meg ...* című albummal. Pór Péter nagyszabású elemzésében pedig a zsidó sorsot „versek(be) író” Beney Zsuzsa „önmitikus személyének és poétikájának” belső alakulástörténetéről olvashatunk.

Urbán Csilla Dalos György *A körülmeletés* című regényéről szóló elemzésében az ötvenes évek világa jelenik meg, amikor is a zsidók áldozat voltát, a zsidókérdést nem létezőnek kellett tekinteni; a regény gyerek főhőse ebben a világban próbál a különféle identitásmintázatok közt eligazodni. Az 1956 előtti hivatalos pártpolitika minden identitásképző tényezőt felszámoló jellegéről és a „zsidó”-nak a nyilvános diskurzusból való kiiktatásáról a Kószeg Ferenc visszaemlékezéseit vizsgáló kötetzáró tanulmányban is szó esik. Szűcs Teri az emlékezet formáit és lehetőségeit tárja fel Kószeg munkáiban; elemzésének végső konklúziója, hogy az író számára a zsidóság olyan tág fogalmat jelent, melybe rengeteg „identitásvariáció, életmód és álláspont” fér bele; emellett úgy véli, Kószeg írásainak alapvető állítása, hogy „versengő diskurzusok” helyett átjárásra van szükség a saját és a más identitás(ok), traumaemlékezetek és múltnarratívák között.

Aki a *Zsidó identitásképek...* összes tanulmányát elolvassa, a szerkesztői

szándéknak megfelelően meglehetősen színes képet kap a 20. századi identitáskonstrukciók összetettségéről, belső viszonyairól. Ez a kép nemcsak a vizsgált alkotások, életművek sokféleségének köszönhetően lesz gazdagon árnyalt, hanem a tanulmányírók különböző elemzési módszereinek köszönhetően is.

Nem mintha nem fogalmazódnának meg kérdések az olvasóban egy-egy írásmű kapcsán, de a kellően elszántak és kitartóak megtapasztalhatják, hogy ezekre a kérdésekre gyakran egy másik tanulmány olvasása során kapnak választ.

Mindezek ellenére maradnak megválaszolatlan kérdések. Például nem tűnik minden esetben indokoltnak az a szerkesztői alapvetés, mely a művekben megjelenő identitáskonstrukciókról mintegy leválasztja írójuk identitásképet. Miközben érthető az a szerkesztői szándék, mely visszautasítja a „zsidó” valamiféle esszencialista értelmezését, az a kijelentés, hogy a kötet nem vizsgálja az egyes alkotók esetleges „zsidó” identitásának szerepét alkotásaikban, különösen a háború előtti korszak szerzőit tekintve nevezhető túlzásnak. Hisz már a kötet első, Erdős Renée-vel foglalkozó tanulmányában azt olvashatjuk, hogy az Erdős-regény egyik jelenetében az író saját zsidóság-dilemmáját ábrázolja – de Pap Károly, Markovits Rodion és más alkotók művei kapcsán is sok szó esik a szerzők identitásproblémáiról. Mindezt persze bonyolítja, hogy vannak olyan tanulmányok, melyekben a tárgyalt szerzőről részletes pályaképet kapunk, egyes írásokban alkotó és/vagy műve hatástörténetéről is olvashatunk, más tanulmányok viszont valóban „csak” műelemzéssel foglalkoznak. Ezekkel a „hiánnyokkal” nyilván maguk a szerkesztők is tisztában vannak, hiszen hangsúlyozzák, hogy a kötetben bemutatott identitásmintázatok „hagyományképző szerepét”, történeti változatait még további kutatásoknak kell feltárniuk.

Egy bizonyos: a *Zsidó identitásképek...* tanulmányait olvasva számos meglepetésben lesz részünk, elfeledett szerzőket és műveket fedezhetünk fel újra. S arról is hatatosan győz meg minket ez a kötet, hogy a különböző identitások és szövegvilágok közti „átjárás” képességére mindannyiunknak szükségünk van.

Bodnár Zsuzsa

TEJJEL-MÉZZEL FOLYÓ KÁNON

Kőbányai János: *A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás*

■ A magyar-zsidó irodalmi munkásság feltérképezésével kevesen foglalkoztak eddig, s egységes átfogó mű nem keletkezett napjainkig. Komlós Aladár tervezte egy ilyen jellegű alkotás megírását, de a történelem fordulatai megakadályozták a kivitelezésben. Kőbányai János némiképp az ő nyomdokain haladva kívánja munkáját felépíteni. Vitatható lehet, ki tartozik/tartozhat bele a magyar-zsidó meghatározásba: az, aki vállalja származását, és azonosul vele, vagy az is, aki nem kíván eleivel sorsközösséget vállalni, nem érez semmiféle kötődést a származási kultúrája iránt. Például Radnóti Miklós magyar-zsidó szerzőnek tartható-e, vagy pedig – a költő akaratát figyelembe véve – „csak” magyar alkotónak. Komlós Aladár az 1930-as évek közepén úgy gondolkodott a felvetett kérdésről, hogy létezik egy szűkebb és egy tágabb értelemben vett zsidófogalom. A tágabbhoz hozzátartozik minden, ami egy emberi életben előfordul, „Isten, haza szerelem”; ennek megfogalmazása pedig a kulturális beágyazottságtól, tapasztalatoktól meghatározott. „E lélek nyilván nem szűnik meg hőmpölyögni akkor sem, ha az író fél leírni a zsidó nevet. Áradása erejének az a feltétele, hogy az író merészen és mélyen mérítsen magából; ez pedig nem attól függ, hogy nyíltan vállalja-e származását a művész, vagy bujkál a megvallása elől, nem attól tehát, hogy jó zsidó-e vagy sem, hanem attól, hogy jó művész-e. Ebben az értelemben elképzelhető, hogy egy hitehagyott zsidó lírikus esetleg zsidóbb költészetet termel, mint egy hétr próbás, lelkes zsidó, feltéve, ha nagyobb mértékben van meg benne az a döntő művészi képesség, hogy alkotás közben hű tud lenni lénye rejtett árnyalataihoz és rezzenéséhez. A zsidó irodalomhoz tehát minden zsidó származású íróat hozzá kell számítanunk, tekintet nélkül arra, ho-

gyan találta jónak elintézni a származásával adódó problémákat.” (Komlós Aladár: *Egy megírandó magyar-zsidó irodalomtörténet elé*. Libanon 1936/1.) Munkájában Kőbányai János a Komlós-féle meghatározást veszi alapvetésül, és a magyar-zsidó irodalomtörténet részének tekint mindent, ami „zsidó által írt irodalom”, ami „zsidók által alapított és működtetett kulturális intézmény.”

Alig két éve jelent meg ez a könyv, amely a címbeli ígéretből kiindulva a magyar-zsidó irodalom történetét kívánja feltérképezni. A tartalomjegyzékben foglalt címek és alcímek is ezt az előfeltevést erősítik meg, noha némi hiányérzetet is hagynak az olvasóban. Mivel a főcím semmilyen más megszorítást nem tartalmaz, az olvasó jogosan készül fel egy átfogó irodalomtörténeti munkára. A kötetet kézbe véve, az olvasásban előrehaladva világossá válik: a cím keltette elvárás nem egészen teljesedik be; legfennebb az alcím sugallta hangulat (*Kivirágzás és kiszántás*) vagy pedig az előhang címének (*Egy sértődés története*) és tartalmának teljes üzenete szüremkedik át. A szerző figyelmeztetését az Előhangban az olvasó egy ideig mégsem veszi komolyan: „Lehet, elismerem, a csalódás okozta fájdalom nem tesz maradéktalanul alkalmassá a tárggyal való elfogulatlan (archeológusi) foglalkozásra [...]” A szöveg olvasásakor világossá válik: a dramatizálás, a soá tragédiájának visszatérő hangsúlyozása, a sorstalanság fogalmának folytonos emlegetése nem tesz jót a befogadó pártatlan vagy jóindulatú viszonyulásának. Úgy is fogalmazhatnánk, mindez provokálja az olvasót, hogy egy elméleti, tárgyilagos kérdésre érzelmi választ adjon. A félreértés elkerülése végett meg kell jegyeznünk: ami a második világháborúban történt, tragédia; egy irodalomtörténeti igénnyel fellépő munkának azonban mel-

lőznie kellene a kirohanásokat és drámai hangvétel.

Könyvének címében Kőbányai János irodalomtörténetet ígér, azonban munkája leginkább sértődéstörténet. Azé a sértődésé, amely a magyar irodalmi kánonból kizárt zsidó szerzők miatti sajnálatból és felháborodásból fakad. A 21. század tízes éveiben azt a fájdalmat éltetni és táplálni, amely egy valamilyen kánonba történt föl nem vétel okoz, minimum elgondolkodtató. A kánon itt élő és önálló döntéssel rendelkező entitásnak tűnik föl, amely magamaga határoz, hogy ki válhat részesevé, és kinek kell kívül maradnia határain. De vajon mi a kánon? Talán érdemes lenne elgondolkodni azon, hogy a kánon nem létezik; ha ragaszkodunk a fogalomhoz, akkor érdemes lenne kánonokról beszélni. Ki határozza meg a kánon(ok) elismertjeinek kilétét: vajon az akadémia, a kiadók, az olvasók, az irodalomtörténeti lexikonok vagy pedig az irodalomtörténetet bölcsészkarilag feldolgozó tantárgyak? Kőbányai János szerint „a modern magyar irodalom születése óta túlnyomó többségben a zsidók (vagy zsidó származásúak) mondják meg, hogy ki a jó író, kiből áll a magyar irodalom kánonja. [...] Ezen a holokauszt rettenetes pusztítása sem változtatott és semmilyen rendszer- vagy kormányváltás. Mert nem változtatható. A középosztály vagy a modern polgárság zsidó *gründolás* volt Magyarországon [...]” Ki határozza meg tehát „a” kánont?

Kőbányai folyvást hangsúlyozza, és más vonatkozó társadalomtörténeti munkákból is érzékelhető, hogy sokan származásuk miatt nem kerültek be vagy éppen amiatt kerültek ki az aktuális irodalmi fővonalból. Jelen kötet felhívja azon kultúrtörténeti eredményekre, nővumokra az olvasók figyelmét, amelyeket egy-egy zsidó származású/világlátású szerző hozott létre, ámde nem ismerték el eléggé őket, nem váltak népszerűvé a maguk korában. A szerző, amellet, hogy az elfeledés és elfeledtetés kérdésére felhívja az olvasók figyelmét, kitér a magyar társadalomtörténet fejlődésére, egyenlőtlenségeire, vázolja a zsidók helyzetét és a 19. századi kulturális és irodalmi változásfolyamatokat is. Emlékeztet a tényre, hogy a magyar feudális társadalom átalakulásának folyamatából hiányzott a polgárság; ezt a hiányt a bevándorló, német műveltségű zsidók töltötték be. Ebből a német

előműveltséggel rendelkező rétegből születtek olyan polgárok, akikben volt alakító potenciál, és azzal megtermékenyítették a magyar kultúrát.

A kötet erőssége, hogy minden egyes fejezet tartalmazza a vonatkozó történelmi és szociológiai információkat, amelyek az egyes szerzők társadalmi pozícióját, kapcsolatait és sorsát segítenek feltérképezni. „A magyar-zsidó irodalom megjelenése szorosan összefügg a zsidóság Magyarországon történő megletelepedésével és tényerésével a magyar gazdasági, majd politikai-társadalmi s legvégül szellemi életben.” Éppen ezért célszerűbb volna irodalmi társadalomtörténetnek tartani a munkát, semmint irodalomtörténetnek. Ugyanakkor nem hagyhatjuk szó nélkül a „történet” címelemet, amely egy kronologikus, rendszerezett áttekintést helyez kilátásba, ám beváltatlanul. Tény, hogy a szerző az általa kiválasztott írókról szóló portrékat igyekszik alkotó éveik-évtizedeik alapján időrendbe állítva közölni, de szembeötlő kihagyásai csupán szemelvénygyűjteménnyé teszik a nagyobb volumenre érdemesült munkát. A könyvben fel-feltűnő önellentmondások és csúsztatások inkább tanúskodnak egy „hirtelen felindulásból elkövetett” munkáról, semmint egy kikristályosodott és megfontolt műről. A könyv legfőbb célját a szerző abban határozza meg, hogy a zsidóságuk miatt a maguk korában kevésbé népszerű vagy a ma már kevésbé ismert szerzőkre felhívja az irodalomtörténet munkálóinak figyelmét. Okfejtésében úgy beszél, hogy aki zsidónak született és maradt a magyar kultúrkörben, annak a kánonba való fölvetel nem adatott meg. Úgy tűnik, Kőbányai János sok bevettnek, elismertnek tekinthető magyar-zsidó íróról teljesen elfeledkezik, így Örkény Istvánról, Molnár Ferencről, Markovits Rodionról, Karácsony Benőről, Rejtő Jenőről, Zelk Zoltánról, Kertész Imréről is. E néhány véletlenszerűen elősorolt név közül Örkény Istvánt, Karácsony Benőt, Rejtő Jenőt egyáltalán nem is említi; csupán Kertész Imre munkássága kap nagyobb figyelmet a magyar-zsidó irodalomtörténet szerzőjétől. Ez a fajta kiválasztás, megemlítés vagy elhallgatás kimeríti a „kánonelméleti” kizárás fogalmát; amit oly nagyon nehezményezett Kőbányai, azt ő is elköveti másokkal. Az pedig nem lehet kifogása, hogy csupán a nem kánoninak tekintett szerzőkről kí-

vánt értekezni, hiszen Radnóti Miklós és Kertész Imre is önálló fejezetnyi anyagot kaptak.

Kőbányai János kötete leginkább *javaslat* az egész magyar irodalmi köztudat korrekciójára, alkotók és műveik újrafelfedezésére. Kötete első nagy egységében, a *Bevezetés a magyar-zsidó irodalomtörténetbe* címet viselő fejezetben az olvasó hozzávetőleges kultúrtörténeti és irodalomtörténeti áttekintést kaphat, amely a zsidó alapítású folyóiratokra (*A Hét, Nyugat, Új Idők, Magyar Szemle, Napkelet, Válasz* – hogy csak a fontosabbakat említsük) és kiadókra is kitér a nem zsidó művekben történő korrekt (!) zsidóreprezentációk mellett. A fejezetbe iktatott „tabló” a zsidó szempontból fontosnak mondható, az inkulturációt, nyelvi azonosulást a 19. század közepétől egy évszázadon át segítő rabbik, tudósok, illetve írók, költők arcképcsarnoka, amelynek mentén rövid életrajzi információkat is közöl a szerző. Az 1945 utáni irodalomra nem tér ki Kőbányai, azt állítja, nem áll fenn kontinuitás a korábbi és a háború utáni magyar-zsidó irodalmi termés között.

Égész fejezetnyi anyagot közöl a *Nyugatról* és történetéről, tételezve, hogy „elbeszélhető a »zsidókérdés« szempontjából: a magyarok s újonnan jött, magyarrá váló zsidók interakciójaként”. A későbbi fejezetekben csupán néhány kiválasztott szerzőről értekezik hosszán, így bővebben olvashatunk Ágai Adolf, Ambrus Zoltán, Komor András, Molnár Ákos, Ignotus Hugó, a Patai család, Kardos G. György, Somlyó Zoltán, Szomory Dezső, Radnóti Miklós és Kertész Imre életművéről, munkásságáról. Kőbányai azonban munkájának célkövetését bizonytalanítja el a Radnóti Miklós életének és munkásságának szentelt fejezettel. Hiszen még ha el is fogadjuk a szerző kijelentését, tudniillik hogy Radnóti utolsó hónapjaiban megtért zsidó gyökereihez, és ezért zsidó szerzőnek kell tekinteni, akkor sem szorul rá arra, hogy kanonizáló törekvés alanyává/tárgyává legyen. A Kertész Imréről szóló fejezet pedig ellentmond a szerző azon kijelentésének, hogy a holokauszt utáni irodalmat nem tekinti a magyar-zsidó irodalom szerves folytatásának. Ha valóban így lenne, talán nem szentelne az említett szerzőnek önálló fejezetet. Ha pedig Kertészt csak mint a soá élményanyagát forrásként használó művek szerzőjeként emeli be kötetébe, akkor

elfeledkezik arról, hogy az ő írói munkássága, még a *Sorstalanság* is, legfőképpen a totalitárius hatalmi rendszerek elembertelenítő, sorstalanító folyamatait tárja föl. Vagyis leszűkítő csak holokauszt-történetként tekinteni erre a műre, és nem helyes Kertész Imrét csupán a vonatkozó tapasztalatokat papírra vetőként számon tartani.

A kötet nemcsak a magyar irodalom zsidó forrásaira, támogatóira és áramlataira hívja fel az olvasóközönség figyelmét, hanem a modern izraeli irodalom magyar kultúrába ágyazottságát is bemutatja a kétnyelvű Patai József és a héberül író Avigdor Hameiri életművének ismertetésével. Hameiri fordította héberre többek között Ady Endre és Petőfi Sándor néhány költeményét, *Az ember tragédiáját*, Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálígját*, illetve Jókai és Rejtő néhány regényét is.

Az egyes fejezetek szerkesztettsége zavaróan minimális. Egyes nagyobb gondolati összefüggéseket csillagok választanak el egymástól. Hogyha azonos szerkesztettek lennének az egyes fejezetek, az ily módon tagolt szövegek könnyen követhetőek lennének; így viszont, támpontok nélkül a szétfutó, összegzést mellőző gondolatmenetek lebegőek maradnak, ez nehézséget okoz a szöveg egységének értelmezésében. Az egyes fejezetek minőségében és kivitelezésében jelentős különbségek mutatkoznak, például Patai József életrajzát és családjá történetét feltűnő pontossággal és részletességgel közli, míg másokét csupán nagy vonalakban vagy épp egyáltalán nem. E minőségi egyenlenségek oka az, hogy e kötetében Kőbányai János voltaképpen a 2010-es évek elejéig megjelent cikkeit gyűjtötte egy csokorba, némelyiket szó szerint „idézi”, de nem jelzi első megjelenésének helyét és idejét; más cikkek többnyire a kötetben is meglévő címeikkel, de rövidebb terjedelemben jelentek meg az *Élet és Irodalom*, az *Irodalmi Jelen*, az *Iskolakultúra*, a *Látó* és a *Múlt és Jövő* lapjain.

A munka színvonalára negatívan hat, hogy a szövegen láthatóan nem dolgozott kiadó szerkesztő. Az elírások, betűki hagyások nem tesznek jót a szövegnek; ezek legszembetűnőbbike, hogy a címben szereplő *magyar-zsidó* fogalmat az esetek nagy részében *magyar zsidó*ként említi. Több alkalommal fordul elő indokolatlanul egy-egy idegen nyelvű kifejezés, élőnyelvi fordulat. Általában az egyes sze-

mélyek első említésekor zárójelben közli születési és elhalálozási idejüket és helyüket. Éppen ezért feltűnő, amikor több esetben is a sokadik előfordulás után teszi mindezt. A Patai családról szóló fejezetnek csupán a közepén tisztázza, hogy az addigiakban többször is említett György/Ervin György és Raphael (néhol Rafael) egy és ugyanazon személyt takar. Van néhány olyan idézet vagy szófordulat is, amely lépten-nyomon előfordul a szövegekben, jóllehet semmi szükség rájuk; ebben a mennyiségben pedig egyenesen ripacszkodónak hat.

A könyvben több irodalmi és áltudományos közhely is érvényre emeltetik, és a szerző minden kritika nélkül helytállóan fogadja el ezeket. Ezzel a könnyelműséggel néha épp a maga párhuzamait és allegóriáit, ezáltal pedig a bizonyítani kívánt állítását hiteltelenné teszi. (Több alkalommal használja például hasonlatalapnak a halott arcán növekvő szakáll tényét. A szerző nem nézett utána annak az biológiai igazságnak, hogy nem bizonyos életfunkciók működnek a halál után, ahogyan ő állítja, hanem a test kiszáradásával a bőr összehúzódik, s ezzel láthatóvá válnak a szőrzetszálak. Mivel a hasonlat alkalmazásakor éppen a halál után működő életfunkció lett volna a fontos, tulajdonképpen a maga állításának valóságér-

tékét kérdőjelezi meg.) A „Zsolt Béla is úgy gondolta, hogy...”-szerű fordulatokat pedig egyszerűen nem engedhetné meg magának az irodalomtörténeti igénnyel fellépő alkotás.

Kőbányai János irodalomtörténetként feltüntetett munkáját végigolvasva tehát arra a meggyőződésre juthatunk, hogy leginkább sértődéstörténettel van dolgunk. Egy megbántott ember viszonyulásával és hangvételével beszél arról az érdekeny témáról, amely valóban szót érdemel, de talán nem ezzel a megközelítési móddal. Így az olvasókból kiváltott, nem kedvező érzelmi reakciók elfödik annak az állításnak az érvényét, hogy „a magyar (vagy más népek) zsidónak is kategorizálható irodalma nem elválasztható, hanem egyenrangú része a nyelv- és irodalomfejlődésnek, amelynek keretében létrejött”.

A magyar-zsidó irodalomtörténet még mindig megírásra vár. Kőbányainál hiánypótló szemelvényeket olvashattunk belőle, de fontos volna kompakt és szisztematikus egységként is áttekinteni mindazt, ami a magyar kultúra részeként jött létre. És nem az a fő probléma, hogy nem került be „a” kánonba, hanem az, hogy ezekről az értékekről csak keveseknek van tudomása.

Dénes Gabriella

ÖTVEN ÉV MUNKÁSSÁGA

Kőbányai János et. al.: *A Holokauszt Tinódija* Randolph L. Braham az új Múlt és Jövő folyóirat negyed évszázadában

■ Randolph L. Braham a magyar holokauszt egyik legismertebb kutatója, akit Heller Ágnes előszavában a Holokauszt Tinódiájának nevez, mivel hasonlóan Tinódi Lantos Sebestyénhez krónikásként mondja el a magyar holokauszt történetét. Műveiben a holokauszt történetét az események láncolatában írja le, nem keresi az okokat, emellett a Holokauszt szereplőiről is megemlékezik: „siratja a halottakat, felmagasztalja a bátrakat és elégtétellel tölti el a gonoszok bűnhődése”. Kőbányai János utószavában szintén párhuzamot von a két krónikás között, mivel mindketten csak másodlagosan töltötték be ezt a hivatást. Braham – Kőbányai János szavaival – az „apokalipszis krónikása”, egész életét ennek a kérdéskörnek áldozta, és oly módon sikerült megörökítenie e borzalmas történelmi eseményt, hogy a legkiválóbb történészek sorába került.

Braham azon történészek közé tartozik, akik nemcsak elbeszélői, de túlélői is az eseményeknek. Az 1922-ben Bukarestben született, majd a két világháború között az erdélyi Dés városában nevelkedett ifjú viszonylag korán megtapasztalta a korban uralkodó antiszemitizmus hatását. A háború kitörése után munkaszolgálatra hívták be, majd az ukrainai frontra került, ahonnan végül sikerült megszöknie. A háború után először a németországi amerikai megszállási övezetbe, majd az Amerikai Egyesült Államokba emigrált. Az USA-ban politikatudományokat tanult, majd az egyetem elvégzése után a City University of New York egyetemen összehasonlító politikatudományt oktatott nyugdíjazásáig. A holokauszt iránti érdeklődése részben személyes befolyásoltsága (a szülei és számos rokona a haláltáborokban halt meg) és a témában addig megjelent művek gyatra színvonalából adódó tudományos kíváncsiságából fakadt. Legnagyobb munkáját 1981-ben adták ki *The Politics of Genocide: The Ho-*

*ocaust in Hungary*¹ címen, magyarul 1988-ban jelent meg *A magyar Holokauszt*² címmel. Ezenkívül több mint 60 könyvet, számtalan tanulmányt publikált a témában. Munkái mérföldkövet képeznek a magyar holokauszt kutatásában. Amerikai kutatóként az izraeli és amerikai források mellett még abban az időben sikerült magyarországi és romániai dokumentumokat is tanulmányoznia, mikor a két országban az államszocializmus kénye-kedvének kiszolgáltatva használta fel a történetírást, köztük a zsidóság és a holokauszt történetét is. Munkásával megalapozta azokat a további kutatásokat, amelyeket a rendszerváltás után a helyi kutatók folytattak a részben megnyitott levéltárakban.

Braham tudományos munkása előtti tisztteleg a *Holokauszt Tinódija* című könyv, amelyet a tudós 90. születésnapjának alkalmából adtak közre. A könyv három részre tagolódik. Az első részben Randolph L. Braham a *Múlt és Jövő* folyóiratban megjelent tanulmányai olvashatók. A második rész a *Múlt és Jövő* folyóiratban megjelent műveire adott recepciókat tartalmazza. A harmadik rész két interjúból áll, amelyeket Kőbányai János³ és Karsai László⁴ készítettek a tudóssal. A *Függelékben* található válogatott bibliográfia méreteiben is érzékelteti Braham munkását.

A kötetben megjelent Braham-tanulmányok a magyar holokauszt egyes mellékszálainak a kibontására szolgálnak. Braham három tanulmányában⁵ az általa legnagyobb paradoxonnak tartott történetet elemzi. E paradoxon szerint a magyar zsidók gettókba tömörítése, deportálása és likvidálása a szövetségesek győzelmének előestéjén és a német visszavonulás közben következett be. Akkor, amikor a magyar zsidók – vagyis annak vezetői – biztosak voltak benne, hogy európai sorstársaiktól eltérően túlélik a

háborút. Braham szerint ez az ellentmondásos esemény – több más ok mellett – a magyar társadalom antiszemita érzületének és a magyar kormányzat sikertelen kiugrási kísérletének tudható be. Sokkoló Braham ebből a megállapításból levont következtetése: „Visszatekintve olybá tűnik, hogy ha Magyarország továbbra is katonailag passzív, de politikai tekintetben hangadó szövetségese marad a Harmadik Birodalomnak ahelyett, hogy provokatívan részt vállalt volna a termékelen, ha ugyan nem alibiteremtés célját szolgáló diplomáciai manővereknek, akkor a magyar zsidóság viszonylag sértetlenül megúszhatta volna a háborút.”⁶

A *Holokauszt Észak-Erdélyben* című írásban részletekbe menően ismerteti azokat az eseményeket, amelyek Észak-Erdélyben elvezettek a zsidók elpusztításához. Észak-Erdély visszacsatolása Magyarországhoz az észak-erdélyi zsidók sorsát is magyarországi sorstársaikhoz hasonlóan megpecsételte. Innen egyesek út vezetett a zsidótörvényekig, később az anyagi kifosztáshoz, gettósításhoz és deportáláshoz.

Az észak-erdélyi deportálásokhoz szorosan kötődik az a két tanulmány,⁷ amelyek a holokausztfelfogásokat elemzik Romániában és a posztkommunista országokban az 1989-es rendszerváltás után. Az első tanulmányban Braham a román nacionalisták történelemhamisító és holokauszttagadó törekvéseit⁸ elemzi, amelyek a kommunizmus utolsó éveiben kezdődtek és a rendszerváltás után is tovább folytatódtak. Másik tanulmányában Braham körüljárja azokat a holokauszt utáni történelmi szakaszokat, amelyekben a különböző kormányok megítélték a zsidóságot és a vészkorszakot.

Braham a Vatikánt és a magyar egyházakat is vizsgálatának⁹ középpontjába állítja. Ezekben az írásokban Braham részletesen elemzi a Vatikán és a magyar egyházak viszonyulását a holokauszthoz mind a második világháború alatt, mind pedig a háború után. Braham úgy találja, hogy a magyar egyházak nem nyújtottak segítséget a magyar zsidóságnak, csak a kikeresztelkedett zsidók és a zsidó származású magyarok sorsa izgatta őket. Sőt még ennél is tovább megy, szerinte a magyar egyházaknak jelentős szerepük volt a magyar társadalom antiszemita érzületének kialakításában. A Vatikán teljesen elfordult az európai zsidóságtól a vész-

korszak idején, nem volt hajlandó latba vetni nemzetközi befolyását a zsidók megmentése érdekében. 1989 után mindkét intézmény elmulasztotta a zsidóságtól bocsánatot kérni, és intézményi szinten nem vállalták a felelősséget a múltban játszott szerepükért. Mivel a Vatikán helyzetét vizsgáló tanulmány 1999-ben íródott, a kötetben egy kiegészítés röviden felvázolja a 2014-ig bekövetkezett fejleményeket is.

A szerző egy másik írásában¹⁰ összehasonlíja a holokauszt lefolyását a náci csatlós államokban. Az összehasonlításból kiderül, hogy a különböző országok hogyan kezelték a zsidókérdést, és milyen szempontokat vettek figyelembe a kérdés megoldása terén. Megtudhatjuk, hogy a zsidókérdés tekintetében elsősorban külpolitikai érdekek domináltak. Utolsó tanulmányában¹¹ Braham arra keresi a választ, hogy mi okból és ki készítette az Auschwitz-albumot.¹² Feltételezése szerint ezt a náciak a magyar cionista vezetők és az egész magyar zsidóság megtevesztése érdekében készítették. Ezzel szerették volna igazolni a munkatáborok létezését és az elszállított zsidók sértetlenségét.

Braham hosszú munkássága során rengeteg barátira és kollégára tett szert, olyan emberekre, akik hasonló tudományos nívón közelítik meg a holokauszt kérdését. E személyek Randolph Braham műveiről írt ismertetőit tartalmazza a második rész. Így Hernádi Miklósnak a *Magyar Holocaust*, Miskolczy Ambrusnak *A román nacionalisták és a holokauszt*, Ágoston Vilmosnak *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája* című kötetekről írt recenzióit, Pók Attila Braham összmunkásságát, míg Tibori Szabó Zoltán *Az Észak-erdélyi Holokauszt földrajzi enciklopédiáját* elemzi. Mivel Tibori aktívan, szerkesztői és kutatói minőségben is részt vett az Enciklopédia megalkotásában, érdekes részletekkel szolgál a tizenöt éven át tartó munkáról. Így tudhatjuk meg, hogy Tibori hosszú időn át kutatott a székegyházi zsidóság története után, de a közösségről majdnem semmit nem sikerült kiderítenie. Végül az interneten árverezésre bocsátott keresztyúri zsinagóga-kilincs segítette a kutatót a keresztyúri zsidóság aktív közösségi életének megismeréséhez.

A harmadik részben közölt interjúk a tudós életét mutatják be az olvasónak. Az

első életútinterjú Braham életének fontosabb állomásairól, gyerekkoráról és családjáról szól. A második, „kérdések nélküli” interjúbán Braham a magyar holokauszt kutatásában eltöltött 50 év munkásságát foglalja össze. Ebből például megtudhatjuk, hogy legfőbb hivatását és elsődleges munkáját az összehasonlító politikatudomány tanítása jelentette, történészi hivatása csak másodlagos szerepként jelent meg életében. Mivel az interjú 2013 végén, 2014 elején készült, aktuális kérdéseket is felvett, így értesülhetünk a tudós véleményéről a sajtóban és tudományos berkekben is sokat hangoztatott magyarországi történelemkutatás átpolitizálásáról is.

A kötet fő célja: bemutatni Braham 50 éves munkásságát, amelyet a magyar holokauszt feltárásában végzett. A tanulmányok egészét a tudós munkásságának összefoglalásaként is lehet értelmezni, persze a teljesség igénye nélkül. A tanulmányok kettős célt szolgálnak: nemcsak a magyar holokauszt egy részletére világítanak rá, hanem a tanulmányokra mint Braham nagyobb munkáinak a kivonatára is lehet tekinteni.¹³ Így a tanulmányok elolvasásával átfogó képet kaphatunk Braham összmunkásságáról is.

A kötet eltér az emlékkötetek többségétől, mivel ebben nem az illető tudós kollégáinak tanulmányai találhatók meg, hanem magának a tudósnak az írásai. A tanulmányokat Kőbányai János a *Múlt és Jövő* folyóiratból kölcsönözte, amelynek – a kiadóval egyetemben – célja a magyar zsidó kultúra művelése, népszerűsítése, emlékeinek megőrzése. En-

nek fényében nem meglepő, hogy a kötet e tematika alapján jött létre.

A kötetben megjelent írások eredetéről a szerkesztők csak a könyv hátsó borítóján tesznek említést. Annak ellenére, hogy az alcím is utal az írások forrására, a szakmában nem járatos olvasó számára nehézkes lehet az írások beazonosítása, ha először nem a borítószöveget olvasta el. A tanulmányok végén, igaz, szerepel az adott tanulmány kiadásának éve és folyóirat néhány bibliográfiai adata, leszámítva magát a folyóirat címét. Mivel a tanulmányok a magyarországi holokausztot járják körül, nagyon sok esemény, gondolat és motívum ismétlődik. Ez annak tudható be, hogy e szövegek különböző időpontokban születtek, és mindig szükség volt azoknak a főbb eseményeknek a megemlézése, amelyek elvezettek a holokauszthoz, vagy éppen a vészidőszak idején történtek. Azonban a tanulmányok különböző szempontból mutatják be az eseményeket, így a fogalmi eszköztár mindig bővül a változó szempontnak megfelelően.

A kötet, amellet, hogy a 90 éves tudós előtt tiszteleg, a szűkebb szakma és a tágabb olvasóközönség számára egyaránt felhasználható. Előbbi célzottan kereshet információt a magyar holokauszttal és annak körülményeivel kapcsolatban, nem mellékesen a Braham által írt művek bibliográfiai jegyzéke kikerülhetetlen minden az adott témában tevékenykedő kutató számára. A kötetet haszonnal forgathatják azok is, akik nem tartoznak a szűken vett történészi szakmához, de érdeklődnek a magyar holokauszt iránt.

Olosz Levente

■ JEGYZETEK

1. *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Columbia University Press, New York, 1981.
2. *A magyar Holocaust*. Gondolat, Bp., 1988.
3. Magyar író, szerkesztő, szociográfus, fotóművész, 1988 óta a *Múlt és Jövő* című zsidó kulturális folyóirat főszerkesztője.
4. Történész, a Szegedi Tudományegyetem előadójának.
5. *A Holocaust Magyarországon*. Oknyomozó elemzés. I. m. 21–39; *Magyarországi holokauszt bonctani vizsgálata: az okok egy lehetséges magyarázata*. i. m. 39–61; *Magyar, német és zsidó számítások és elszámítások a Holocaust utolsó szakaszában*. i. m. 198–209.
6. I. m. 50–51.
7. *A román nacionalisták és a Holocaust*. i. m. 88–100; *Antiszemitizmus- és holokauszt-felfogás a posztkommunista társadalmakban*. i. m. 209–231.
8. Pl. Antonescu marsall rehabilitálása; Románia és Magyarország háborús múltjának egybevetése során Románia előnyösebb színben való feltüntetése.
9. *Magyarország keresztény egyházai és a Holocaust*. i. m. 143–179; *A Vatikán: Emlékezés és felejtés. A katolikus egyház és a zsidók a nácizmus korában*. i. m. 100–143.
10. *Holocaust a náci csatlós államokban. Összehasonlító elemzés*. i. m. 179–198.
11. *A fényképész mint történész. Az Auschwitz-album*. i. m. 231–240.

12. Az „Auschwitz Album” 193 fotót tartalmaz, amelyeket 1944 májusában készítettek Auschwitz-Birkenauban. A fotók készítőinek kiléte és a rendeltetésük vita tárgyát képezi.
13. A magyar Holocaust című monográfia megfelel A Holocaust Magyarországon. *Oknyomozó elemzés; Magyarországi holokauszt bonctani vizsgálata; Magyar, német és zsidó számítások és elszámítások a Holokauszt utolsó szakaszában. A román nacionalisták és a Holokauszt* megfelel a szintén e címen bemutatott könyvének (Múlt és Jövő Könyvkiadó, Bp., 1998). *Magyarország keresztény egyházai és a Holokauszt és a Vatikán: Emlékezés és felejtés* című munkái megfelelnek *The Vatican and the Holocaust. The Catholic Church and Jews During the Nazi Era* (New York, Columbia University Press, 2000). A *Holokauszt Észak-Erdélyben* című tanulmány megfelel *Az Észak-erdélyi Holokauszt földrajzi enciklopédiája* (Koinónia–Park Kiadó, Bp–Kvár, 2008) című könyvnek.

ABSTRACTS

Elek Benkő

■ *Medieval and Early Modern Documents of the Székely Runic Script: Archaeological and Historical Considerations*

Keywords: *Székely script, runic script, Khazarian script, Eastern-European runic script*

The question whether, before the spreading of the Latin alphabet, old Hungarians also had their own alphabet, or did only the Székely people have one, in accordance with the general characteristics of their early history, which was somewhat different from that of the rest of Hungarians, continues to be asked not only by scientific researchers, but also preoccupies the public opinion of Hungarians, greatly interested in this subject. The present study argues that Runic script is mainly a legacy of the Székely people, which is why it even uses the term “Székely script” for its designation.

According to the essential part of the study, the Székely runic script belongs to the Turkish (Khazarian) family of writing, similarly to the runic script of the Avarian Empire. Although the relationship between the former Avarian and the later Székely inscriptions has not yet been established, it seems that the connection between these two scripts is not direct and straightforward. From the perspective of the preserved written documents, it seems that the Székely script was a script adapted to the needs of the Hungarian language already in existence in the Árpád period, and it can be surmised that Eastern-European runic scripts and certain Balkanic connections played an equally important role in its formation.

We could not find any reliable evidence for the persecution of the Székely script as pagan legacy by the Christian Church. On the contrary, the written documents have been mostly preserved in churches, and runic script was also used by Christian priests and monastics. Our preserved documents do not attest its widespread “popular” use.

The author of the study is currently working with other specialists on a critical edition of the documents of the Székely script.

Kinga Éry

■ *Anthropological Characteristics of the Conquering Hungarians: An Outline of the Research History*

Keywords: *skeletal research of the Magyars in Hungary, anthropological and demographic characteristics, pathological findings*

The introduction of the study presents the discovery of the first conquering Hungarian grave in 1834, the beginnings of anthropological research and the most important skeletal collections in Hungary. Henceforth, the author surveys the three main questions related to the anthropological characteristics of the conquerors. The first of these pertains to the characteristics of the skulls, including a presentation of the two anthropological groups of them, with their skeletal specifications pertaining to the history of their settlements, as well as the spatial and temporal specifics of their formation. The second question concerns the demographic characteristics of the Conquest Period from the perspective of life expectancy, gender distribution and mortality indicators of the adult population. The third question deals with the most important injuries and pathological changes of the bones, with special attention to the practice of symbolic skull trephination, introduced in the Carpathian Basin by the ancient Hungarians. At the end of the study, the author also alludes to the promising researches related to the skeletal findings, presented by genetics, bone chemistry and physics.

István Fodor

■ *The Enigmatic 10th Century*

Keywords: *land-taking, Hungarians, 10th century, nomadic lifestyle, settling*

There are only external (foreign) sources of the 10th century history of the Hungarian colonizers, and these sources only inform us about the marauding expeditions of the Hungarians, and are silent about their internal life. Consequently, we do not know how this population, which has come from the East, could establish one of the most significant Christian kingdoms of the area.

Arabic and Byzantine sources describe 9th century Hungarians as nomads. The essential characteristics of this strategy of

nomadic pastoralism are exemplified by the grazing route, stretching alongside rivers, between the southern winter quarters and the northern summer quarters, of 13th century Mongolian aristocrats (Fig. 1). However, such a method of pasturage was inadequate for the Great Hungarian Plain, since rivers had vast floodplains before their regulation (Fig. 2). Therefore, traditional nomadism was not possible here, and the Hungarian nomadic communities settled down (a significant part of them have already opted for a settled lifestyle in the East). The 10th century saw the emergence of a network of villages compelled to pay tribute to the prince (Fig. 3-4). The high quantity of noble metals acquired through military campaigns was used by the representatives of the traditional nomadic elite for prestige purposes, and they took these goldsmith objects with them to their graves. Géza, Grand Prince of the Hungarians, limited the power of the elite and began the establishment of a European-type state, relying on the economic power of the rural population.

István Fodor

■ ***Sources of the Theory of “Double Land-Taking”***

Keywords: “double land-taking”, *Hungarian history, Nagy Géza, László Gyula*

During the last decades, the theory of the so-called “double land-taking”, according to which Magyars have already arrived in the Carpathian Basin before the group led by Árpád in 895, has elicited much controversy. The first person to come up with such a theory was Nagy Géza in 1895, according to whom the Onogur-Bulgarians who have settled in the Avarian Empire around 670 have mainly been Magyars. In 1969 László Gyula had formulated a similar theory, inspired not by his own historical situation but by Székely folklore, according to which the Székelys have arrived earlier in this region than the Magyars of Árpád.

Erwin Gáll

■ ***The Peripheral Transylvania: Thoughts on the Expansion of the “Hungarian Power System” in Transylvania in the 10th Century***

Keywords: *Transylvania, 10th century, periphery, Hungarian power system*

At the beginning of the 10th century, Hungarians and Turks, who conquered

the Carpathian Basin, created a complicated political-military model, in which the so-called “warrior society” communities also took part, but apart from them, there were social classes leading a settled lifestyle, who engaged themselves with agriculture, commerce etc. In the chronological analysis of the 10th century finds carried out so far, we have managed to detect the concentration of the items indicating social status (ornamented sabres, studded belts and ornamented mount sabretaches) in a core region, namely the Upper Tisza/Tisa region. However, according to the archaeological finds, there could have been several peripheral centres existing besides this centre, and there could have been areas dependent of these centres, forming a functional unit.

In the case of cemeteries in the Cluj-Napoca/Kolozsvár micro-region, a concentration of burials with horses and weapons can be detected, which, according to our opinion, can be interpreted as the remains of a once-existing military centre. These cemeteries do not excel with the richness of precious metals, but with the amount and association of a variety of different weapon categories.

From these observations concerning the professional warrior class of the 10th century power centre, one can infer to the existence a greatly varied population with individuals of different origins.

The possibility of the existence of a cemetery belonging to the military entourage might arise in connection with the two horse burials found on the highest point of Alba Iulia/Gyulafehérvár. With archaeological means (from an archaeological point of view, this being a new representative material), we found out that the Hungarians conquering the Carpathian Basin established military centres in the eastern part of the Basin (Upper Tisza/Tisa region, Cluj-Napoca/Kolozsvár, Biharea/Bihar), which concentrated significant military potential. In contrast with the stereotypes still prevalent, these areas were not destroyed, but integrated, and drew in (also) the Eastern trade, as well as from the whole of Eastern Europe, even up to Scandinavia. Practically, these centres changed the cultural character of the region. At the same time, as a result of previous military events in the Carpathi-

an Basin, these centres also must have increased considerably the number of common people through a slow but sure integration process, by conquering the populations living in the region. The assimilation can be detected archaeologically in the border areas of the Carpathian Basin and in the case of some of the cemeteries in the Transylvanian Basin.

László Honti

■ *How Did Our Mother Tongue Sound in the Conquest Period?*

Keywords: *conquest of the homeland, linguistic monuments, vocabulary, Halotti beszéd (Funeral Sermon)*

There is no direct way of knowing how the language of Hungarian colonizers was. Our main sources of information in this matter are historical-comparative linguistics and language typology. Less hypothetical knowledge can be gained from our first linguistic monuments which contain longer, coherent texts (e.g. the Funeral Sermon or the Old Hungarian Lamentations of Mary). All things being considered, we can ascertain that vowel harmony has already been a feature of Hungarian language cca. 1 100 years ago (e.g. *lát-ok* 'I see', *néz-ék* 'I look', *ütök* 'I hit'), that some of our current case-endings have only been postpositional elements (e.g. *-belé* > > *-ba/-be* 'in, into'), and that Hungarian language had verb prefixes, but no (definite and indefinite) article. The duality of objective and subjective conjugation is an ancient linguistic heritage, which could already be found in Old Hungarian, and the verbal moods were also the same as today, but Old Hungarian had more verbal tenses than the current Hungarian literary and spoken language, some of which have been preserved, however, by the Székely dialect. As a matter of course, the Old Hungarian vocabulary lacked the loanwords of Latin, Neo-Latin, Slavic and German origin, borrowed after the settlement of Hungarians (e.g. *templom* 'church', *pálya* 'course, grounds', *asztal* 'table', *bognár* 'cartwright'). A short passage from the Funeral Sermon, presented in the article in phonetic transcript, can serve as a suggestion for the state of Hungarian language from the Conquest Period.

László Révész

■ *The Archaeological Legacy of the Hungarian Colonizers*

Keywords: *land-taking, Hungarian, archaeological legacy, burial, burial-ground*

Hungarian colonizers have been extraordinarily diverse in their ethnicity, economic strategies and social stratification – a fact also reflected by their archaeological legacy and the structure of their burial-grounds. The deceased have been buried in formal attire, men lying alongside their weapons, emblems of dignity and fire starting kits, and women alongside even smaller personal articles. The rites performed during the funeral ceremony reflect the variety of their religious beliefs.

No grave of any Hungarian Grand Prince has been found yet. Some members of the tribal aristocracy lie in family burial grounds containing 4-8 graves, richly bejewelled women and small children lying alongside men buried with their emblems of dignity. The archaeological legacy of 10th century free people has been preserved in burial-grounds consisting of 15-30-60-100 graves. The economic status of the buried, reflected by their weapons, jewellery and clothing ornaments, also depended on their way of life – graves from agrarian villages contain much less archaeological data than the burial grounds of communities dealing with animal husbandry. The number of graves is also determined by the population of the settlement and by the duration the burial-ground has been used.

András Róna-Tas

■ *Some Controversial Questions of Early Hungarian History*

Keywords: *prehistory, early history, original homeland, historical theory and hypothesis*

The author of this study has published several monographs on the early history of the Hungarians. In this paper, he discusses some questions which remained open or were debated during the last decade. *Prehistory* is the period before events were recorded in writing, in the case of the Hungarians roughly until the 7th century. The use of the term *nation* has to be specified, and *language* and

ethnicity, as well as their respective histories have to be clearly distinguished. The term *original homeland* has to be abandoned. No data endorses that Hungarians would have lived east of the Ural Mountains. *Theory* and *hypothesis* were unduly mixed up. Neither facts nor methodological principles favour the existence of mega-linguistic families, as e.g. the *Nostratic*. On the other hand, we have ample data on early connections between different languages. In the case of some etymologies, it is difficult to separate Turkic, Alanian and Slavic as donor languages. The Hungarian people split before the majority moved into the Carpathian Basin, and a minor group went north to the Middle Volga region. Those who entered their present homeland met there Slavs and the Avars, who spoke a Turkic language. Although the runiform script has traditionally been used only by the Székelys, according to linguistic data, the Hungarians took over from the Turks a carved runiform script before they adopted the Latin alphabet.

László Veszprémy

■ ***The Hungarian Raids: Ancient Hungarian Virtue or Just Bloody Plundering?***

Keywords: *Hungarian Conquest, raids, Hungarian virtue, plundering*

The Hungarians entered the European area with raiding troops invited either by the East Frankish court or their Moravian opponents. The classical age of the raids could be set between 899 and 971, when the raiding troops rove over practically the whole continent from the Atlantic Ocean as far as the Iberian Peninsula and South Italy, hired by disputing political parties ready to pay their nomadic auxiliaries. The professional nomadic art of war (the tactical use of quickly moving disciplined mounted archers, shooting backward at the enemy while being pursued by them) remained successful for almost a century against their western or Byzantine opponents, and some battles of the hundreds of smaller clashes belong to the best documented contemporary armed conflicts, like those at the Rivers Brenta (899), Riade (933) and the River Lech (955). The battle of Brenta offers a fine

example of a strategic feigned retreat that ended in an unexpected crossing of the river and the annihilation of the troops of King Berengar. At the battle of Riade, the Germans tried to use the tactical feigned retreat as a stratagem, but the Hungarians recognised it, and fled successfully from the battlefield. The battle of the River Lech testifies the fatal consequences of rain for the nomadic composite bows, which contributed to the disastrous defeat of the Hungarians, and the outcome of this battle testifies for the successful effects of a western modernisation of warfare, stimulated by the Hungarian raids.

The Italian, German and Byzantine courts paid high tribute to them for long decades. In organising the defence against the raiders, the most successful were the Germans, who after minor victories and military and political reforms, finally crushed them in 955.

Vilmos Voigt

■ ***On Hungarian Conquest and its Folklore***

Keywords: *Hungarian Conquest, folklore, ancient religion, hierarchy of genres*

Trying to paint a picture of the Conquering Hungarians and their folklore has been an occupation of many generations of scholars. Recent results enable us to return to this topic, stressing some methodological presuppositions. It is important to draw the conclusion from the previous studies, and to establish a logical terminology in describing the phenomena (e.g. “ősvallás” ‘ancient religion’). A very important notion is conveyed by the “hierarchy of genres”, which reflects the systematic interrelation between different genres of the extant folkloric material. Another important topic is the time sequence lived by different generations, before, during and after the land-taking. The period around 896 A.D. was a very dynamic and transitory one. There are many important words (*Isten, ördög, hit, imád, bűn, ünnep, írás, betű, könyv* etc.) which can be dated back before 896 A.D. Also, the first territorial demarcation of Hungarian folklore was finalized only centuries later.

A lapszámot szerkesztette:
Kovács Kiss Gyöngy

- Benkő Elek** (1954) – régész-történész, az MTA doktora, igazgató, MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest
- Bodnár Zsuzsa** (1964) – kritikus, Göd
- Demény Péter** (1972) – író, szerkesztő, PhD, Kolozsvár
- Dénes Gabriella** (1987) – pedagógus, Téka Alapítvány, Szamosújvár
- Éry Kinga** (1932) – régész, antropológus, PhD, Budapest
- Fodor István** (1943) – régész-muzeológus, egyetemi tanár, a Magyar Nemzeti Múzeum volt főigazgatója, Budapest
- Gáll Erwin** (1977) – régész, PhD, Román Akadémia Vasile Pärvan Régészeti Intézet, Bukarest
- Honti László** (1943) – nyelvész, finnugrista, az MTA rendes tagja, Budapest
- Kapitány Gábor** (1948) – költő, szociológus, Budapest
- Keszthelyi György** (1955) – költő, Kaposvár
- László Szabolcs** (1987) – mesterképzés hallgató, CEU, Budapest
- Miskolczi Ambrus** (1947) – történész, az MTA doktora, egyetemi tanár, ELTE, Budapest
- Olosz Levente** (1989) – mesterképzés hallgató, CEU, Budapest
- Révész László** (1960) – régész, tan-székvezető egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, tudományos főmunkatárs, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
- Róna-Tas András** (1931) – nyelvész, orientalista, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, Budapest
- Sipos József** (1949) – történész, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem
- Veszprémy László** (1958) – történész, az MTA doktora, igazgató, HM HIM Hadtörténelmi Intézet, Budapest
- Voigt Vilmos** (1940) – folklorista, az MTA doktora, ny. egyetemi tanár, Budapest, a Bukaresti Egyetem tiszteletbeli professzora
- Vorzák Gyula** (1975) – festőművész, Csíkszereda

TÁMOGATÓK

nka
Nemzeti Kulturális Alap

EUROPAI PARLAMENT
BRUXELLES

CONSILIUL EUROPEAN
CLUJ

„Miert is lenne rejtélyes a mi 10. századi történelmünk, hiszen annyi forrás emlegeti őseink kalandozó hadjáratait s az ezekkel kapcsolatos eseményeket? Ez valóban így van, ám ezeket külföldi – európai, bizánci és arab – szerzők írták őseinkről, de szinte kizárólag hadi tetteikről. E külső források viszont szinte semmit sem szólnak arról, hogyan is élték elődeink mindennapi életüket, mivel foglalatosságott a népesség döntő többsége, amely nem nyeregben ülve száguldozta végig Európát. Ez a külföldi frásstudókat nemigen érdekelte, nem is tudtak erről szinte semmit, hiszen új szomszédaink nemigen turistáskodtak a Duna-Tisza táján, s valószínűleg nem is túlságosan vágytak ide. Belső források pedig – amit a magyarok írtak volna – nem maradtak ránk, s talán nem is keletkeztek ilyenek. A Kalocsa mellett előkerült, csont tegezszájra vésett rovásírás ugyan arról tanúskodik, hogy őseink is ismerték és használták a kelet-európai rovásírást, ez az írás azonban egyelőre még megfejtetlen, ráadásul mindössze egyetlen emléke maradt ránk. Pedig rendkívül érdekes kérdésekre várnánk a választ. Mindenekelőtt arra, hogyan mentek végbe azok a döntő jelentőségű változások, amelyek során a keletről jött magyarság arculatot váltott, s a honserzés után száz esztendővel a Kárpát-medencében kialakult az európai típusú keresztény magyar állam.”

(Fodor István)

ISSN 1222 8338

5 LEJ
500 FT

UNGURI „DESCĂLEĂTORI”
CONQUERING HUNGARIANS